

ЗБАГНУТИ

ЗБАГНУТИ

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ: ВІД ГЕРОДОТА ДО КЮСТІНА

ЗБАГНУТИ

УДК 327(470+571)(091)

П14

Ця книга — зібрання свідчень очевидців, представників різних епох: послів, співробітників дипломатичних місій, офіцерів, купців, мандрівників — про країну, що нині зветься Росією. Цікаво, що російська цензура не хотіла таких свідчень. Російські переклади іноді свідомо спотворювалися перекладачами, а деякі визначні твори, уривки з яких наведено тут, ніколи не видавалися російською мовою — зрештою, українською теж.

Книга стане в пригоді військовим, дипломатам, бізнесменам, а також усім, хто хоче (або не хоче) мати справу з Росією.

Обкладинка: Андрій Єрмоленко

**ЗБАГНУТИ РОСІЮ.
СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ:
ВІД ГЕРОДОТА ДО КЮСТІНА**
Упорядник Олександр Палій

Олександр Палій © вибір, упорядкування, переклад з російської та англійської, післямова, 2020

Обкладинка, заголовок © Андрій Єрмоленко, 2020

© «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА», 2022
видання четверте

Усі права застережено.

Видавництво «А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА»:

Свідоцтво: серія ДК, № 759 від 2.01.2002

Поліграфія: ПП «Юнісофт». Зам. № 28/06

ISBN 978-617-585-194-4

www.ababahalamaha.com.ua

ЗБАГНУТИ

СВІДЧЕННЯ ОЧЕВИДЦІВ: ВІД ГЕРОДОТА ДО КЮСТІНА

Упорядник
Олександр Палій

А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА

Покарання на Червоній площі, XVII ст.

ПЕРЕДМОВА

Ця книга — зібрання свідчень очевидців різних епох про країну, що нині зветься Росією.

Наведені тут спостереження писані переважно в ті часи, коли Московія щойно постала перед очима іноземців. Саме в умовах ізоляції від зовнішніх впливів національний характер виступав особливо рельєфно, ще не згладжений одноманітністю глобалізації.

Особливості реакцій предків росіян, реальні дії та мотиви їхньої влади висвітлюють і розкривають національний характер.

Ця книга спростує одні стереотипи і, можливо, підтвердить інші. Декому буде забагато катаклізмів, для інших замало (чи забагато) натуралістичних подробиць.

Але мета цієї книги — не так розважити, як навчити.

Українцям потрібно дізнатися правду про сильні та слабкі сторони Росії.

Як мати справу з Росією і росіянами? Як зрозуміти їхні глибинні мотивації?

Найкорисніше бачити речі такими, як вони є. Бо ілюзії, особливо в політиці, коштують надто дорого.

Автори наведених тут текстів — одні з найбільш обізнаних представників свого часу: послы, співробітники дипломатичних місій, офіцери, купці. Більшість цих свідчень надано дипломатами дружніх та нейтральних щодо Московії держав, але від цього вони, як правило, не менш гострі. Як переконається читач, негативних відгуків про Московщину в західних мандрівників дещо більше, ніж позитивних. У нашій книзі зібрано як одні, так і інші.

Багато з наведеного тут — найважливіші першоджерела своєї епохи. Публіцистичний «спам», яким переповнений наш час, у давнину мав небагато шансів бути почутим. Щоб говорити книгами, треба було мати інтелектуальну вагу.

Беззаперечна перевага свідчень очевидців у тому, що вони написані за свіжими слідами. Звісно, кожен з авторів цієї книги мав свій власний досвід, цінності і стереотипи. Але жодного з них ми не маємо підстав запідозрити у свідомому спотворенні фактів.

Уважний читач помітить, що багато в чому спостереження і думки авторів збігаються, хоч, мабуть, більшість із них навіть не мали уявлення про існування один одного. Це свідчить як про обґрунтованість їхніх висновків, так і про схожість світогляду європейців.

Найголовніше: ця книга написана не для того, щоб збиткуватися з чужинецького способу життя — і ставати гіршими, а щоб знати суть і ставати сильнішими.

Цікаво, що російська цензура не хотіла такого знання: деякі російські переклади були свідомо спотворені російськими перекладачами. Деякі визначні твори, уривки яких наведено тут, досі ніколи не видавалися ані українською, ані російською мовами.

Ця книга стане в пригоді українським військовим, дипломатам, бізнесменам, а також усім, хто має справу з Росією. Її сусідам буде корисно збагнути, чому звідти виходили регулярні навали на Європу і чому правителям такої розлогої країни мало власних земель.

І найголовніше — як слід діяти, щоб їх спинити.

Олександр Палій

ГЕРОДОТ,

грецький історик і мандрівник
«Історія» (431–425 рр. до н.е.)

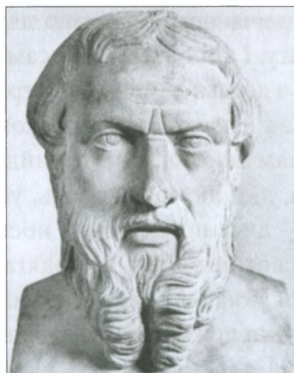
Землероби-скіфи займають землі на три дні шляху в обидва боки від ріки Пантікап (ймовірно, Інгульця), а на північ — на одинадцять днів плавання вверх по Борисфену (Дніпру). Вище од них далеко лежить пустеля. За пустелею живуть андрофаги — особливе, але зовсім не скіфське плем'я. А ще на північ простягається справжня пустеля, і ніяких людей там, наскільки мені відомо, більше немає... Північні частини Скіфії, що пролягають всередину материка, вгору по Істру, межують спочатку з агафірсами, потім з неврами, потім з андрофагами, і, нарешті, з меланхленами... Серед усіх племен найлютіші звичаї у андрофагів. Нема в них ані правди, ані закону. Андрофаги — кочовики. Одежу вони носять схожу до скіфської, але мова в них особлива. Це єдине плем'я людоджерів у тій країні...

Якщо перейти ріку Танаїд (Дон), там уже не Скіфія... Вище над будинами на півночі спершу лежить пустеля на відстань семи днів шляху, а за пустелею, якщо трохи ухилитися на схід, мешкають тіссагети, окрема і численна народність. Вони живуть полюванням. Поряд із ними мешкають у тій самій країні ті, що зветься іюрками. І вони живуть полюванням, а полюють ось як. Дерев у них дуже багато в усій їхній країні: мисливець залізає на дерево й очікує. Кожен там має призвичаєного коня, що лягає на живіт, щоб не звернути на себе увагу. І кінь очікує так само, як і собака. Щойно мисливець побачить з дерева дичину, він стріляє в неї з лука, скаче на коня й женеться за нею разом із собакою... Коли перейти на значну відстань від кам'янистої землі, прийдеш до узгір'я високих гір, де живуть люди, які, як подекують, усі від народження — і чоловіки, і жінки — лисі, в них пласкі носи і великі підборіддя, вони розмовляють своєю мовою, але одягаються так, як скіфи, і харчуються плодами якихось дерев. Дерево, плодами якого вони харчуються, називається понтійським, воно велике, розміром приблизно зі смоківницю. На ньому ростуть плоди завбільшки з боби,

а в них є кісточки. Коли ці плоди дозрівають, їх висипають на тканину і чавлять, з них витікає густа і чорна рідина, і її називають аскі. Вони її злизують або змішують з молоком і п'ють, а з гущі роблять пироги і їдять, оскільки в них мало худоби, бо в тих краях пасовища дуже вбогі. Їх не пригноблює ніхто з людей, бо їх вважають священними. Нема в них ніякої зброї. Цей народ називається аргіппаї...

Ті скіфи, які заходять до них, обмінюються товарами, використовуючи сім товмачів із сімох мов. Що ж до місцевості на схід від цих лисих людей, то можна впевнено сказати: там живуть ісседони. Проте про місцевість, вище від лисих та від ісседонів на півночі, ми нічого не знаємо, крім того, що розповідають ці люди.

Кажуть, що ісседони мають такі звичаї. Коли помирає чийсь батько, всі його родичі приносять баранину, потім готують жертвоприношення, дрібно шматують м'ясо і додають до нього м'ясо померлого батька свого господаря, потім перемішують усе це і влаштовують учту. Але з голови померлого вони виривають волосся, добре очищують її, позолочують і, тримаючи вдома як коштовність, приносять їй щороку великі жертви. Це робить син своєму батькові так, як елліни, коли справляють свято померлих батьків... В усій цій країні, яку я описав, зима настільки сувора, що нестерпний мороз триває вісім місяців, так що коли проллеш воду, то від цього на землі не буває болота, але коли розпалиш вогонь, може бути багнюка.

Геродот

Аміан **МАРЦЕЛІН**,
римський історик; «Історія» (380 р. н.е.)

Гуни... ростуть без бороди і, отже, без будь-якої краси, як євнухи, хоча всі вони мають добре скроєні й міцні кінцівки і товсті шії; вони великого зросту, але коротконогі... Коли вони йдуть у бій, вони збиваються в міцні ряди й вигукують всілякі приголомшливі крики. Вони дуже швидкі в своїх нападах, і цим люблять дивувати своїх ворогів. Зважаючи на це, вони раптово розходяться, потім воз'єднуються, і знову, завдавши супротивнику величезних втрат, розкидають себе по всій рівнині в неправильних формаціях: завжди уникаючи фортець чи укріплень... Часто, коли їхні супротивники відбивають удари, вони обплутують їх закрученими шнурами, так що, стискаючи руки, вони втрачають усю силу як при їзді, так і на ходьбі... Їхні дружини живуть у возах, і там плетуть свої жалюгідні шати; і тут вони сплять зі своїми чоловіками і виховують своїх дітей до досягнення ними зрілості. Ніхто з гунів не може відповісти, де він народився, бо був зачатий в одному місці, народився в іншому, на великій відстані, а виховувався в іншому, ще віддаленішому. У перемир'ях вони підступні та непостійні, змінюють позицію при кожному вітрі кожної свіжої надії...

Країна сарматів тягнеться від Дунаю до Дону, що є межею між Європою і Азією. По той бік Дону мешкають алани, що заселили величезні пустелі Скіфії, і назва яких іде від гір, які так само, як перси, своїми перемогами підкорили навколишні народи і накиннули їм своє ім'я...

Далі (на схід) мешкають меланхлени, а потім – людожери, які ведуть бродячий спосіб життя, так що всі сусіди розбіглися від них, бо не бажали жити поряд. Тож уся та країна на північний схід аж до самого Китаю стоїть пустою.

«ЛІТОПИС РУСЬКИЙ», київський літопис XI–XII ст.

Бо це тільки слов'янський народ на Русі: поляни, деревляни, новгородці, полочани, дреговичі, сіверяни, бужани, — бо сидять вони на ріці Буг, — а також волиняни. А це — інші народи, які данину дають Русі: чудь, весь, меря, мурома, черемиси, мордва, перм, печера, ям, литва, зимигола, корсь, нарова, ліб. Ці мають свою мову, (походять) від коліна Яфетового, бо живуть у північних краях... На Білім озері сидить весь, а на Ростові-озері — меря, а на Клещині-озері сидять теж меря. А по Оці-ріці, де впадає вона у Волгу, (сидить) окремий народ — мурома. І черемиси окремий народ, і мордва окремий народ...

Радимичі ж і в'ятичі від ляхів. Бо було в ляхів два брати — Радим, а другий В'ятко. І, коли прийшли, осіли вони: Радим на ріці Сожу, од якого й прозвалися радимичі, а В'ятко осів своїм родом на Оці; од нього прозвалися в'ятичі... А радимичі і в'ятичі... один звичай мали: жили вони в лісі, як звір всякий, їли все нечисте, і срамслів'я в них перед батьками і перед невістками. І весіль не бувало в них, а ігрища межі селами. І сходилися вони на ігрища, на пляси і на всякі бісівські пісні, і тут умикали жінок собі, — з якою ото хто умовився. Мали вони по дві й по три дружини. А коли хто вмирав — вчиняли вони тризну над ним, а потім запалювали великий вогонь і, поклавши на вогонь мерця, спалювали. А після цього, зібравши кості, вкладали у невеликий посуд і ставили на придорожньому стовпі, як роблять в'ятичі й донині. Сей же звичай мали і кривичі, й інші погани, не відали закону Божого, бо творили вони самі собі закон.

Гійом де **РУБРУК**,

посланець французького короля Луї IX до монголів.

«Звіт брата Вільгельма Рубрука про його поїздку на схід в роках 1253 до 1255»

На півночі є величезні ліси, в яких живуть два людські роди, а саме: моксель, які не мають ніякого закону, чисті язичники. Міст вони не мають, а живуть в маленьких хатках у лісах. Їхній володар і більша частина люду були вбиті в Германії. Татари вели їх разом з собою до вторгнення в Германію, і моксель прихильно ставляться до германців, бо сподіваються, що з їхньою допомогою ще звільняться від рабства татар. Якщо до них прибуде купець, то той, у кого він вперше зупиниться, повинен піклуватися про гостя весь час, поки той бажатиме пробути у нього в гостях. Коли хто спить з дружиною іншого, той не журиться через це, якщо не побачить на власні очі; тому вони не ревниві...

Проїхавши 12 днів від Ітиля (Волги), ми знайшли велику річку, іменовану Ягак; вона протікає з півночі, з країни Паскатири (Башкирія), і впадає у вищезазначене море. Мова паскатирирів і угрів одна й та сама; вони — пастухи, які не мають жодного міста; країна їхня на заході межує з Великою Булгарією...

На північ від Перекопу лежить Русь, в якій усюди ліси; вона простяглася від Польщі й Угорщини до Танаїду (Дону). Ця ріка є східним кордоном Русі.

Роджер БЕКОН,
англійський філософ,
«Великий твір», 1266–68 рр.

Більш віддалений від півночі народ, що живе відразу за річкою Танаїс (Дон), зветься моксель, він підпорядковується татарам. І вони — язичники, які живуть зовсім без закону, міст у них немає, але є хатини у лісах. Володар їхній і більшість населення були вбиті в Польщі поляками, алеманами (німцями) і богемами (чехами). Адже татари повели їх на війну з поляками. А вони багато в чому підтримують поляків і алеманів, бо сподіваються звільнитися з їхньою допомогою від татарського рабства. За мокселлю на сході живе якийсь народ, іменованій мордвою, залежний від татар. Але вони — сарацини, що живуть за законом Магомета...

А на півночі від Кассарії (Криму) є велика Русь, яка від Польщі, з одного свого боку, тягнеться до Танаїсу (Дону)... А на східному кордоні Русі з Аланією, куди приходять купці та інший люд, що йде з Угорщини, Імперії, Польщі та Русі, є поселення, де на кораблях переправляються через ріку Танаїс (Дон).

Монета Великого Київського князя Володимира Ольгердовича (1362–1394 рр.) з тризубом — гербом Володимира Великого

Монета Московського князя Василя (1389–1425 рр.), на якій людина схиляється під грифоном — символом з державного герба Золотої Орди

Іосафат **БАРБАРО**,
посол Венеції до перського шаха.
«Подорож до Тани», 1477 р.

Не можна змовчати про один завбачливий вчинок великого князя Москви: побачивши, що люди там через пиятику кидають роботу та інші справи, що були б їм самим корисні, він видав заборону виготовляти брагу і мед та вживати цвіт хмелю у будь-якому вигляді. Так він навернув їх до кращого життя.

Амброджо **КОНТАРІНІ**,
посол Венеції до Персії.
«Подорож до Персії», 1474–1477 рр.

Московити дуже гарні, як чоловіки, так і жінки, але взагалі це грубий народ. У них є свій глава церкви їхнього віросповідання, нашого ж вони не визнають і вважають, що ми зовсім пропащі люди.

Вони найбільші п'яниці й вельми цим хизуються, зневажаючи непитущих. Вони не мають вина, але вживають напій з меду, який готують з листя хмелю. Цей напій не такий вже й поганий, особливо коли старий. Однак їхній володар не дозволяє, аби кожен міг вільно його готувати, тому що, якби вони користувалися такою свободою, то щодня були б п'яні та вбивали б один одного, як звірі.

Життя московитів іде так: вранці вони стоять на базарах приблизно до полудня, потім ідуть у шинок їсти й пити; після того вже неможливо долучити їх до якоїсь справи...

Князь, наскільки я зрозумів, володіє великою країною і міг би мати достатньо людей для війська, але більшість з них — негодящий народ... Я рішучо не боявся жодних перешкод, аби лише опинитися за межами Московії та позбутися тутешніх звичаїв. Тому я ні про що інше не думав, як тільки про те, щоб їхати і їхати, вдень і вночі.

**КАРТА
РЫЧНАГО ОНСКО-ВОЛЖСКАГО
четыреугольника**
приблизительно до 1230 года.
(Масштабъ - 50 в 1 верста)

- Важнейшіе города
- Города въ протѣ
- Села
- Деревни
- Проводница
- Монастыри

Основа. В. А. Рязанский.

Розселення фіно-угорських племен на території Залісся (майбутньої Московії), середина XIV ст.
Укладач В. Раєвський

Матвій МЕХОВСЬКИЙ,
польський історик,
«Трактат про дві Сарматії», 1517 р.

Є в Московії споконвічний звичай продавати людей: раби продаються панам, як худоба, і діти їхні, й дружини; та ще й бідні люди, народжені вільними, які не мають їжі, продають своїх синів і дочок, а інколи й самі себе, щоб знайти у хазяїв якусь, навіть грубу, їжу...

Орють і боронують землю деревом без застосування заліза, тягнучи кіньми гілки дерев по полю. Через сильні та довгі морози там рідко визрівають ниви, і тому, скосивши урожай, вони в хатах досушують його, витримують до зрілості й молотять.

Вони часто вживають міцні напої або переганяють їх у спирт, наприклад, мед та інші. Так, з вівса вони роблять пекучу рідину або спирт і п'ють, щоб врятуватися від ознобу й холоду: інакше від морозу вони замерзли б.

Країна багата сріблом, і звідусіль її охороняє варта, щоб не лише раби або полонені, а й вільні тубільці або заїжджі не могли без княжої грамоти вийти звідти...

Знай, по-третє, що у державі московитів, як і на землях турків, людей перекидають з місця на місце, з області в область для заселення, а на заміну їм надсилають і поселяють інших...

Василій, теперішній князь Московії, завдяки зрадницькій зговірливості старійшин захопив Псков і нині володіє ним. Він зняв дзвін, за яким все місто збиралося карати злочинців. Всупереч договору і власним обіцянкам, Василій забрав владику, тобто місцевого єпископа, а також багатьох знатних людей і громадян псковських і поселив їх у Москві та інших містах Московії...

Знаменита ріка Борисфен, яку мешканці іменують Дніпром, тече з Московії, протікає через Литву і Русь під Смоленськ і Київ.

В Європейській Сарматії є області: русів або рутенів, литовців, москів та інші. В Сарматії Європейській першою пролягає Русь, колись іменована Роксоланією. Східний край її межує з рікою Танаїс

і Меотидськими болотами, які відділяють Азію від Європи... Русь обмежена з півдня сарматськими горами і рікою Тірас, яку жителі називають Дністер; зі сходу — Танаїсом (Доном), Меотидами (Азовським морем) і Таврійським островом; з півночі — Литвою, із заходу — Польщею.

Перекопські татари в інші часи нападають, спустошують і грабують Русь, Литву, Волощину, Польщу, а інколи й Московію.

*Московські бояри.
Гравюра з книги Адама Олеарія
«Опис подорожі Гольштинського
посольства в Московію та Персію».
Середина XVII ст.*

Франческо да **КОЛЛО**,
австрійський дипломат італійського походження.
«Повідомлення про Московію», 1518 р.

Престол сього великого володаря Василя... в місті Москві, здебільшого розташованій на болотах, тому там багато доводиться ходити по дерев'яних настилах. У місті є кам'яний кремль, збудований років п'ятдесят тому італійцями, присланими на догоду цьому князю ясновельможним Лодовіко, герцогом Міланським, за зразком Кастелло-Рокка в місті Мілані. В усій державі, хоч вона дуже широка, знайдуться хіба ще одна кам'яна церква та чотири-п'ять кам'яних будинків, все тими ж італійцями споруджених. Місто має стіни не кам'яні, а з дерева, які настільки добре скріплені між собою, що їх воістину можна назвати укріпленнями; місто розділене на райони зі своїми тинами: отож увійти з одного в інший зовсім не легко і вхід не для всіх; і ще того менше дозволено кому б то не було переходити з одного міста в інше, або з одного місця на інше без дозволу князя або його служителів. Залишати країну заборонено чи не всім, особливо чужинцям, оскільки всі виходи суворо охороняються, порушників піддають суворому покаранню. Чужинцям з будь-якої країни дозволено вільно в'їжджати в країну, і навіть більше — їх не тільки приймають, а й обсіпають милостями; князь негайно велить одягнути в найкращий одяг і влаштувати їх; якщо це ремісники, їм належить займатися відповідним мистецтвом, якщо ж солдати — ці особливо дорогі; італійців же найперше шанують і люблять. Немає тут ніякого писаного закону, але князь старанно дотримується власних звичаїв. Його воля, проте, одна вважається законом. Усі настільки йому підкоряються, що коли він накаже кому піти і повіситися, бідолаха не засумнівається негайно піддати себе такому покаранню. Не видно ні в кого такої сміливості, щоб наважився сказати — це моє, а говорить — з милості великого государя отримав я це майно. І, якщо сказати правду, все майно, не тільки суспільне, а й приватне, хоч би яке, належить цьому князеві, і він сьогодні дає одному і забирає в іншого завтра,

*Московитське посольство (ліворуч) на прийомі
в імператора Священної Римської імперії
Максиміліана I, 1491 р.
Гравюра Ханса Бургмайра*

і часто в одну мить піднімає одного до найвищих ступенів і стану і опускає іншого до самого низу і жебрацьких умов. І той, кого позбавили влади або в якого відібрали щось, не тільки не скаржиться або не журиться, а й, припавши ниць, б'є чолом об землю і підносить хвалу володарю, що той його позбавив влади або ж забрав у нього те майно, яким він володів стільки часу з його милості. Цей князь вельми сильний, навіть усемогутній завдяки грошам, сріблу і золоту, бо постійно накопичує і мало витрачає на війни і охорону своїх міст. Він отримує щорічну величезну данину з областей, але не золотом, сріблом або грошима, котрі в цих багатих краях невідомі, а й шкурами таких звірів, як соболі, куниці, снігові барси, вовки, горностаї, борсуки, собаки та інших тварин різних видів, медом і воском; так само отримує не лише десятину злаками й плодами землі, а й бере стільки, скільки схоче і скільки йому подобається, бо не дозволено опиратися його волі... Князь у цих справах більш ніж спритний, адже має свої місця і постійних представників, які наполегливо займаються торгівлею... Цей князь може поставити на війну близько 400 тисяч вершників, здебільшого лучників, а також інших — списоносців і тих, що мають шаблі, — за досить малий кошт, бо вони воюють не наймом, а з любові, поваги, страху і підпорядкування, а добре харчування є для них єдиною нагородою... Платою ж за доблесть воїнів слугує одяга, з шовку і сукна різної якості, котрих у князя вдосталь, бо отримує він їх з різних кінців країни. Смію сказати, що тільки в Московії бачив понад 200 тисяч камзолів, шитих золотом і з шовку, і камлотових, дешевших, підбитих хутром куниці або борсука; вони зберігаються в незліченних сховищах, розташованих на головній вулиці. Щоразу, коли нас запрошували до князя і коли доводилося йти до його світлості, ми бачили з одного боку вулиці від нашого житла аж до Кремля, місця перебування цього князя, на відстані з пів ліги — що становить дві з половиною італійських милі — людей, вбраних в одягу, отриману з державної скарбниці, кількістю понад 40 тисяч...

Людей у цих областях і в усій країні вищеназваного князя продають на базарі, як курей та інших тварин, і щодо них укладають договори. Батьки і матері приводять на ярмарки і ринки дітей

і продають їх для зручності покупців за мізерну ціну. Скажу більше, в місті Московії деякі з наших купили кількох молоденьких дівиць від п'ятнадцяти до вісімнадцяти років, воістину прекрасних, для свого задоволення всього за один дукат або унгар, і так зазвичай їх купують за велику або малу ціну. І діти, котрі родяться, залишаються у владі в тих, що їх купили, котрі можуть для свого задоволення продавати і міняти їх, хоч і не можуть вивозити з країни, а тільки утримувати для усілякого застосування, — те, що забороняється нашими законами Божими і людськими; але нація московитів занурена і в ще гірший гріх.

*Московитський вершник.
Німецька гравюра середини XVI ст.*

Павло ЙОВІЙ,

італійський історик і лікар.

Зі слів московитів описав Московію у «Книзі про посольство Дмитра Герасимова до Папи Римського Климента VII», 1525 р.

Загалом московити середнього зросту, але вирізняються міцною і дуже огрядною статуєю. Очі у всіх сірі, бороди довгі, ноги короткі, а животи великі. Вони їздять верхи з сильно стиснутими ногами та дуже майстерно пускають стріли навіть тоді, коли втікають і ворог позаду них. Дружини й взагалі жінки не користуються у них такою пошаною, як в інших народів, а вважаються майже рівнею служницям. Імениті мужі дивним чином стежать за кожним їхнім кроком і дуже ретельно охороняють їхню добродесність. Тому їх не пускають на бенкети, не дозволяють ходити на церковні служби у віддалені храми й взагалі безцільно показуватися на люди. Але навіть іноземцю можна легко, і до того ж за невелику ціну, схилити до любовних утіх жінку-простолюдинку...

Піші війська майже ні до чого не придатні в цих великих пустелях як через саму їхню одягу, що сягає п'ят, так і через звички їхніх ворогів, які вправляються радше в набігах і швидкій їзді, аніж у правильній битві або сутичці... Щодо війська, то в разі можливої війни або оголошення її ворогам, воно збирається як з випробуваних уже воїнів, так і зі знов набраних по областях. Воєначальники оглядають в усіх містах молодь і зараховують до лав воїнів усіх придатних до служби; у мирний час їм виплачують з обласної казни певну, але незначну платню. За те військові користуються свободою від податей, панують над селянами й у всіх справах сильні заступництвом володаря...

Коли московити проводять слідство над лиходіями, то рясно обливають винних холодною водою, спускаючи її з висоти; за їхніми словами, це нестерпні страждання. Інколи, аби змусити закоренілих і наполегливих лиходіїв зізнатися в злочині, вони забивають під нігті пальців дерев'яні клини. Вся молодь вправляється в різно-

манітних іграх, дуже близьких до військової служби, змагаються в бігу, б'ються навкулачки і їздять верхи; усім, а особливо найдосвідченішим стрільцям, призначаються нагороди.

*Московський князь. Ілюстрація з книги
«Записки про московитські справи»
С. Герберштайна. Середина XVI ст.*

Сигізмунд **ГЕРБЕРШТАЙН**,
посол Священної Римської імперії у Московії
в 1517 і 1526 рр., «Записки про московитські справи»

Народ у Москві, кажуть, набагато хитріший і лукавіший від усіх інших, і особливо віроломний у виконанні зобов'язань. Вони й самі прекрасно знають про це, тому всілякий раз, коли спілкуються з іноземцями, вдають, ніби вони не московити, а чужинці, щоб тим вселити до себе більшу довіру...

Цей народ знаходить більше задоволення в рабстві, ніж у свободі. Адже здебільшого пани перед смертю відпускають інших своїх рабів на волю, але ці останні негайно віддають себе за гроші в рабство іншим панам. Якщо батько, як це у них заведено, продасть сина, а цей останній якимось чином стане вільним або буде відпущений на волю, то батько за правом батьківської влади може продавати його знову і знову. Після четвертого продажу він не має на сина вже ніякого права....

Хоча князь Василій був дуже нещасливий у війні, його піддани завжди хвалять його, ніби він воював вдало. І хай додому іноді поверталася ледь не половина воїнів, однак московити вдають, ніби в битві вони не втратили жодного. Зрештою, в 1527 році московити знову виступили в союзі з татарами, внаслідок чого сталася відома битва при Каневі в Литві: тоді було побито більше двадцяти шести тисяч невірних, після чого знову запанувало перемир'я...

Владою, яку московський князь має над своїми підданими, він далеко перевершує всіх монархів цілого світу. Він довів до кінця те, що почав його батько: забрав у всіх князів і в іншої знаті усі фортеці. Навіть своїм рідним братам він не доручає фортець, бо не довіряє їм. Всіх однаково гнобить він жорстоким рабством, тому якщо він накаже комусь служити при дворі його, йти на війну або правити будь-яким посольством, той змушений буде виконувати все це власним коштом. Винятком є тільки діти бояр, тобто знатних осіб зі скромним достатком. Таких осіб, пригнічених бідністю, він зазвичай щорічно приймає до себе і утримує, призна-

чивши їм платню, але не однакову. Володіння він віддає їм здебільшого в користування лише на півтора року; якщо ж хто-небудь заслужив його особливу милість і користується його прихильністю, тому додається кілька місяців; після закінчення цього терміну будь-яка милість припиняється і цілих шість років доводиться служити задарма...

Свою владу московський князь застосовує до духівництва так само, як і до мирян, розпоряджаючись безперешкодно на власний розсуд життям і майном кожного з радників, яких він має; ніхто з них не є настільки значущим, щоб наважитися сперечатися з ним або дати йому відсіч у хоч якійсь справі. Вони прямо заявляють, що воля володаря є буцімто волею Божою і хоч би що скоїв володар, він нібито робить це з волі Божої. Тому вони також називають його ключником і постільничим Божим і взагалі вірують, що він — вершитель Божої волі. Тому і сам князь, коли до нього звертаються з проханнями про якогось полоненого або у іншій важливій справі, як правило, відповідає: «Бог дасть, звільниться». Так само, якщо хто-небудь питає про якусь неправильну і сумнівну справу, то зазвичай отримує відповідь: «Про те відає Бог та великий государ». Важко зрозуміти, чи то народ за своєю грубістю потребує володаря-тирана, чи то від тиранії володаря сам народ стає таким грубим, байдужим і жорстоким...

Наскільки вони стримані в їжі, настільки ж непомірно віддаються пияцтву всюди, де тільки випаде нагода... Звичайна лайка московитів, як і угорців, така: «Нехай собака спить з твоєю матір'ю»... Перелюбом у них вважається тільки той випадок, коли хто-небудь мав стосунки з чужою дружиною. Любов між подружжям здебільшого помірна, особливо у мужів іменитих і значних. Це стається тому, що вони одружуються з дівчатами, яких перед шлюбом ніколи не бачили, а потім, зайняті державною службою, змушені залишати дружин, і водночас плямують себе ганебними зв'язками на стороні.

Становище жінок вельми сумне. Московити не вірять в честь жінки, якщо вона не живе під замком і не перебуває під такою охороною, що нікуди не виходить. Вони відмовляють жінці в доброчесності, якщо вона дозволяє дивитися на себе стороннім або іно-

земцям. Ув'язнені в домі, вони тільки прядуть і сукають нитки, не мають абсолютно ніякого голосу та не беруть участі в господарстві; уся хатня робота вважається справою рабів...

Усі московити називають себе холопами, тобто рабами государя.

У боях вони ніколи не використовували піхоти й гармат, бо все, що вони роблять — нападають на ворога, переслідують його або біжать від нього, — вони роблять раптово і швидко. Але коли перекопський цар поставив на Казанське царство племінника і на зворотному шляху розбив табір за тринадцять миль від Москви, теперішній князь Василій наступного року осів табором біля річки Оки і вперше пустив в хід піхоту і гармати, — можливо, для того, щоб похвалитися своєю силою і змити ганьбу, якої він зазнав торік під час ганебної втечі, коли, як кажуть, кілька днів ховався в скирті сіна. Або, зрештою, щоб відвернути від своїх кордонів татарського царя, який, як він припускав, знову нападе на його володіння...

У першому зіткненні московити нападають на ворога дуже хоробро, але довго не витримують, ніби дотримуючись правила: «Біжіть або побіжимо ми». Міста вони рідко захоплюють штурмом і після сильного натиску, їм звичніше примушувати людей до капітуляції тривалою облогою, голодом або зрадою.

Московит, щойно пускається навтьоки, не думає вже про жоден інший порятунок, а лише про втечу. Упійманий ворогом, він і не захищається, і не просить пощади.

Татарин же, скинутий з коня, втративши будь-яку зброю, навіть важкопоранений, як правило, відбивається руками, ногами, зубами — поки може, до останнього подиху...

Багато років у поєдинках з іноземцями — німцями, поляками, литовцями — московити переважно зазнавали поразок. А зовсім нещодавно один юний литовець, віку приблизно шістнадцяти років, вступив у бій з якимось московитом, який у Московії вийшов переможцем більш ніж у двадцяти поєдинках, і вбив його.

*Австрійський посол Сигізмунд Герберштайн
у подарованому московським князем одязі.
Ілюстрація з книги С. Герберштайна.*

Sigmünd Freyherr zu Herberstein

in Moscouitischem verehrtem Staate.
K. D. 1571.

Царя це обурило, і він велів негайно покликати до себе переможця, щоб поглянути на нього. Побачивши його, він плюнув на землю і наказав, щоб надалі жодному іноземцю не призначали поєдинок з його підданими.

Незліченною кількістю різноманітної зброї московити радше завдають собі клопоту, ніж озброюються. Іноземці ж вступають до бою, покладаючись більше на спритність, ніж на зброю. Вони насамперед остерігаються вступати в рукопашний бій, бо знають, що московити дуже сильні руками і взагалі — тілом. Іноземці зазвичай перемагають московитів, виснаживши їх під кінець тільки своїм мистецтвом і спритністю...

Готуючись до бою, вони покладають великі надії на чисельність і на те, наскільки великим військом вони нападуть на ворога, а не на сили воїнів і на добре шикування війська; вони краще б'ються в далекому бою, ніж у ближньому, а тому намагаються обійти ворога й напасти на нього з тилу...

Юнаки, так само як і підлітки, збираються зазвичай у святковій дні в усім відомому просторому місці, так, щоб бачити і чути їх там могла безліч люду. Вони скликають один одного свистом, який є умовним знаком. Почувши свист, вони негайно збігаються і вступають в бійку навкулачки; починається він кулаками, але невдовзі вони б'ють без розбору і з великою люттю ногами по обличчю, шиї, грудях, животу, паху і взагалі всілякими способами намагаються гамселити суперника, щоб перемогти, тому частенько їх забирають звідти мертвими. Кожен, хто поб'є більше люду, довше за інших протримається на місці бою і хоробріше стерпить удари, отримує особливу похвалу і вважається славетним переможцем. Ці змагання встановлено задля того, щоб юнаки звикали зносити стусани і терпіти будь-які удари...

Свідчення одного вельможі має більше сили, ніж свідчення багатьох людей низького звання. Повірені допускаються вкрай рідко, кожен сам висловлює свою справу. Хоча князь дуже суворий,

*С. Герберштайн в одязі, подарованому
московським князем під час його першого
посольства в 1517 р.*

Kaiser Maximilians Botschaft von Moscouiter also geclait
Sigmund von Herberstein Ritter. Rat.

1517.

M. D.

xxij.

проте всіляке правосуддя продажне, до того ж майже відкрито. Я чув, як одного радника, що розпоряджався долями людей, звинуватили в тому, що він в одній справі взяв дарунки і з тієї, і з іншої сторони, а вирішив на користь того, хто дав більше. Цього вчинку він не заперечував і перед князем, пояснивши, що той, на чюю користь він вирішив, людина багата, з високими статками, а тому більше гідний довіри, ніж інший, бідний і нікчемний. Зрештою князь, хоча і скасував вирок, тільки посміявся і відпустив радника, не покаравши його...

Селяни шість днів на тиждень працюють на свого пана, а сьомий день надається їм для власного господарства. Крім того, стан їхній настільки жалюгідний ще й тому, що їхнє майно дозволено розкрадати знаті й воїнам, які на знак презирства називають їх «селянами» і «чорними людцями».

Хоч би який був бідний боярин, знатна людина, він все ж вважає для себе ганьбою і безчестям працювати власними руками. Але він не вважає ганебним підіймати з землі та поїдати шкурки й лущиння плодів, особливо яблук, груш і динь, часнику й цибулі, кинуті нами або нашими слугами.

Поденникам, які живуть працею і йдуть в найми, вони платять в день по півтора гроша, ремісники отримують два, але вони не будуть працювати старанно, якщо їх добряче не побити. Я чув одного разу, як слуги скаржилися, що пани не побили їх як слід. Вони вважають, що не подобаються своїм панам і що ті гніваються на них, якщо не б'ють...

Є в Москві один німецький коваль (зброярської справи майстер) з міста Халле, на ім'я Йордан, який одружився з московиткою. Проживши деякий час з чоловіком, якось вона ласкаво звернулася до нього з такими словами: «Дорогий чоловіче, чому ти мене не кохаєш?» Чоловік відповів: «Та я сильно тебе кохаю». Але в мене немає ще, — каже дружина, — знаків любові». Чоловік став розпитувати, яких знаків їй треба, на що дружина відповідала: «Ти ні разу мене не вдарив». «Побої, — відповів чоловік, — звісно, не здавалися мені знаками любові, але щодо цього я не поступлюся». Згодом він дуже сильно побив її й зізнався мені, що після цього дружина піклувалася про нього з набагато більшою любов'ю.

У цій справі він вправлявся потім дуже часто і, поки ми були в Московії, зламав їй, зрештою, ший і ноги...

Торгують вони підступно і з великим лукавством, не скупляться на слова, як про те писали деякі. Мало того, у своєму бажанні купити річ вони оцінюють її, аби обдурити продавця, менш ніж у половину її вартості, і тримають купців у сумнівах і нерішучості не один і не два місяці, а зазвичай доводять деяких до межі відчаю. Але той, хто, знає їхній звичай і не звертає уваги на підступні слова, якими вони збивають ціну і тягнуть час, і не помічає їх, той продає свої товари без якогось збитку. Якщо, укладаючи угоди, ти чимсь обмовився або що-небудь необережно пообіцяв, то вони все запам'ятовують в точності й наполягають на виконанні, самі ж зовсім не виконують того, що обіцяли. А щойно вони починають клястися та божитися, — знай, що тут криється підступність, тому що клянуться вони з наміром обкрутити й одурити...

У деяких місцях вулиці замикаються покладеними поперек колодами й за першої появи сутінок їх пильнує поставлена сторожа, так що вночі після певної години там ні для кого немає проходу. Якщо ж кого після цього часу спіймає сторожа, то його або б'ють і грабують, або кидають у в'язницю, якщо тільки це не людина відома та іменита: таких осіб сторожа зазвичай проводить до їхніх домівок. Москва, це дуже широке і просторе місто, надзвичайно брудне, тому на площах, вулицях та інших людних місцях всюди облаштовані містки...

У той час як Новгородським князівством керував з власної волі архієпископ, на них напав московський князь Іван Васильович і сім років поспіль вів з ними жорстоку війну. Зрештою, в листопаді 1477 року по Різдві Христовім він переміг новгородців в битві на річці Шелонь і, примусивши їх на певних умовах підкоритися його владі, поставив від свого імені намісника над містом. Але він вважав, що ще не має повної влади над ними, і розумів, що не може досягти цього без війни, тому з'явився в Новгород під благочестивим приводом нібито утримати новгородців, котрі буцімто збиралися відійти від православ'я; скориставшись цією нагодою, він зайняв Новгород і обернув його в рабство. Він відібрав усе майно в архієпископа, городян, купців та іноземців і,

як повідомляли деякі письменники, вивіз звідти у Москву триста возів, навантажених золотом, сріблом і дорогоцінним камінням. Я старанно розпитував у Москві про це і дізнався, що возів зі здобиччю звідти було вивезено набагато більше. Та це й не дивно, бо, взявши місто, він вивіз із собою в Москву архієпископа і всіх багатших і впливовіших осіб, пославши в їхні володіння, як в нові колонії, своїх підданих... Люд там, у Новгороді, був дуже ввічливий і чесний, але нині він вкрай зіпсований, у чому, без сумніву, винна московська зараза, занесена туди заїжджими московитами...

Колись Псковська республіка була вельми велика і незалежна, але врешті-решт у 1509 році після Різдва Христового Іван Васильович захопив її завдяки зраді деяких священників і обернув у рабство. Він вивіз навіть дзвін, за звуком якого збирався сенат задля вирішення громадських справ; розселивши самих мешканців Пскова по інших містах, а на їхнє місце поставивши московитів, Іван Васильович повністю знищив свободу Пскова. У результаті освічені й навіть витончені звичаї псковитян замінилися звичаями московитів, майже в усьому набагато зіпсутішими. Саме псковитяни при всіх угодах вирізнялися такою чесністю, щирістю і простодушністю, що, не вдаючись до будь-якого багатослів'я для обману покупця, говорили одне тільки слово, називаючи сам товар. Додам також, що псковитяни й понині носять зачіски не за московським, а за польським звичаєм на проділ...

Дізнавшись у 1505 р. про напад казанців, московський володар Василій висунув проти них величезне військо з гарматами. Казанці, які мали битися з московитами за своє життя і свободу, вивідавши про страхітливі приготування великого князя, вирішили перехитрити ворога, оскільки знали, що не зможуть змагатися з ним в правильній битві. Вони стали табором на очах у ворога, тоді як найкраща частина війська була схована в місці, зручному для засідки. Потім, ніби побиті страхом, вони раптом кинулися геть із табору і пустилися навтьоки. Московити, котрі знаходились не так далеко, побачили втечу татар і, забувши про шиккування, стрімко кинулися на табір ворога. Поки вони, почувачись в безпеці, були зайняті грабунком табору, татари разом з лучниками-

черемисами виступили з засідки й влаштували таке побоїще, що московити змушені були втікати, полишивши зброю й гармати...

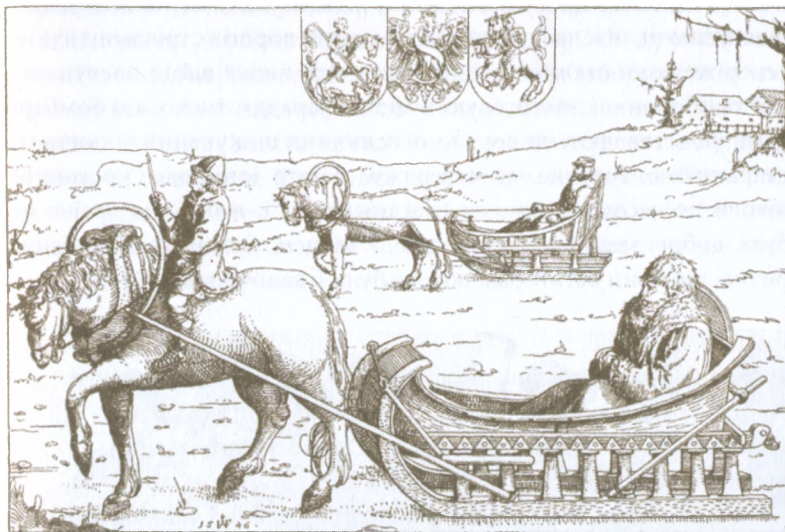
Василій, розуміючи, що він не в змозі побити такого численного ворога, як кримські татари, залишив у фортеці з гарнізоном свого зятя Петра, який походив із татарських царів, і деяких інших вельмож. Він утік з Москви, у розпачі деякий час ховався під копицею сіна. 29 липня татари навели такий жах на московитів, що навіть в місті та фортеці ті не почувалися у повній безпеці. Під час цієї паніки жінки та діти збіглися до фортеці, виникла така тиснява, що вони заважали один одному і топтали один одного. Від такої кількості люду у фортеці стояв такий сморід, що якби ворог пробув під Москвою три або чотири дні, люди в облозі загинули б від зарази, оскільки в такій тісноті кожен повинен був віддавати данину природі там, де стояв. Вельми похвально проявили себе тоді німецькі гармаші, особливо Миколай, що народився на Рейні недалеко від німецького імперського міста Шпаер. Начальник та інші радники, геть розгублені від надзвичайного страху, наговоривши багато лагідних слів, доручили йому захищати місто. Вони просили підвезти до воріт фортеці гармати побільше, що служили для руйнування стін, і відбивати звідти татар. Гармати ж ці були настільки величезні, що перевезти їх туди навряд чи можна було і за три дні, та й пороху наготові не вистачило б і на один постріл з великої гармати: такий незмінний звичай московитів — тримати все захованим і нічого не готувати заздалегідь, але якщо постане потреба, тоді тільки роблять все похапцем. Тому Миколай вирішив швидше на людських плечах стягнути до центру фортеці гармати, заховані далеко від неї. За цією справою городян застала раптова звістка про наближення татар; це привело їх у такий жах, що, покинувши гармати на вулицях, вони забули навіть про захист стін. І якби тоді сотня ворожих вершників напала на місто, вона змогла б без будь-якого опору спалити його вщент. У такому сум'ятті намісник та інші захисники міста визнали за краще умилювати царя Мухаммед-Гірея, пославши йому щедрі дари, а особливо мед, щоб спонукати його зняти облогу. Прийнявши дари, Мухаммед-Гірей обіцяв зняти облогу і залишити країну, якщо Василій грамотою зобов'яжется бути вічним данником кримського царя,

яким був його батько і предки. Отримавши складену за його бажанням грамоту, Мухаммед-Гірей відвів військо до Рязані, де московитам було дозволено викуповувати й обмінювати полонених...

У наш час черкасами, що живуть по Борисфену, керував Остафій Дашкевич, котрий ходив до Московії разом з царем Мухаммед-Гіреем, чоловік вельми досвідчений у військовій справі й винятково хитрий. Хоча він неодноразово вступав у відносини з татарами, але ще частіше бив їх; мало того, він не раз ставав неабиякою небезпекою і для самого московита, у котрого колись був в полоні. У той рік, коли ми були в Москві, він завдав московитам поразки за допомогою незвичайного виверта. Він провів у Московію якихось татар, одягнених у литовське вбрання, бо був певен, що московити без страху нападуть на них, сплутавши з литовцями. Сам же він влаштував засідку в зручному місці, чекаючи помсти московитів. Спустошивши частину Сіверської області, татари попрямували до Литви. Коли до московитів дійшло, що ті завернули й рушили до Литви, вони подумали, що це литовці, і незабаром, палаючи жагою помсти, стрімко вдерлися в Литву. Коли, завоювавши її, вони поверталися обтяжені здобиччю, Остафій із засідки оточив їх і перебив усіх до одного. Дізнавшись про це, московит відправив послів до польського короля зі скаргою на заподіяну йому образу. Король відповів, що його піддані не завдавали образи, а мстилися за образу. Так московит, двічі осміяний, мусив зазнати і збитків, і безчестя...

Впевнившись, що пристав занадто недбало піклується про наш прожиток, оскільки, за його словами, він відправив їстівні припаси вперед, я сам купив їжу в хазяйки. Щойно пристав дізнався про це, він негайно заборонив жінці продавати мені будь-що. Помітивши це, я покликав гінця і доручив йому передати пристава, щоб той або сам заздалегідь дбав про їжу, або надав мені можливість купувати її; якщо він не робитиме цього, то я розтрощу йому голову. «Знаю, — додав я, — ваш звичай: ви набираєте багато з майна пана (вашого), до того ж на наше ім'я, а нам цього не даєте. Та ще й не дозволяєте нам жити за свої кошти». Я пригрозив сказати про це князеві. Якщо ж він не змінить своєї поведінки, то я його зв'язаним приведу в Москву, бо прекрасно знаю звичаї цієї

країни. Говорив я й інші сердиті слова. Він тут-таки прийшов до мене, зняв, проти свого звичаю, шапку; мовляв, я нічого такого не роблю. Цими словами я поменшив йому пиху і згодом він не тільки остерігався мене, але навіть став трохи запобігати переді мною.

С. Герберштайн під час мандрівки саньми Московщиною. Ілюстрація з книги, середина XVI ст.

Йоганн ФАБРІ,
*німецький богослов. «Релігія московитів,
біля Льодовитого моря», 1525 р.*

Немає іншого народу більш відданого своєму імператору, ніж московитський, який нічого не вважає більш гідним і славетнішим для мужа, ніж померти за свого володаря. Оскільки вони постійно воюють, тому весь час стають вправнішими у військовій справі, як в обороні, так і в наступі. Колись вони здобували перемоги, радше відступаючи, ніж наступаючи, закидаючи ворогів стрілами з луків; тепер же вони стали вправнішими у всіх видах війни наступальної та оборонної, застосовують мідні знаряддя, іменовані бомбардами, розставляють дивовижної величини шикуння зі звичною старанністю. Головне, як стверджує багато істориків, московити ніколи не насолоджувалися благами миру, і, якби їхня країна не була добре захищена природою і місцем розташування, існує ризик, що вони багаторазово вже були б завойовані.

Альберто **КАМПЕНЗЕ**,

голландський астроном і богослов.

«Лист до папи Климента VII про справи Московії», 1543 р.

На захід від московитян, у напрямку до Пруського моря, живуть по сусідству з московитянами руси, литовці й жемайти... Ніхто з московитян не сміє у будь-чому суперечити волі володаря, і цей останній має владу навіть переводити їх з місця на місце і призначати їм місце проживання на свій розсуд. Чоловіки взагалі сильні й звичні до усілякої праці та змін в повітрі, але дуже схильні до пияцтва. Ця народна слабкість змусила князя заборонити назавжди під острахом найсуворішого стягнення вживання вина, пива та інших хмільних напоїв, за винятком самих лише святкових днів. Веління се, попри весь його тягар, виконували московитяни, як і всі інші, з надзвичайною покорою. Зі Смоленського князівства, яке належить до володінь московського князя Василя, дорога йде прямо у Волощину і Болгарію через землю русів.

Московитські послы до імператора Священної Римської імперії Максиміліана II, 1576 р. Тогочасна гравюра, надрукована в Празі

Михалон **ЛИТВИН**,

литовський дипломат у Криму,

«Про звичаї татар, литовців і московитян» (1550 р.)

Князь московитів збирає щорічно суттєві доходи з тих володінь Печерського монастиря, які відійшли до нього. Але він не поспішає повернути їх, тому що сам усіма силами бажає заволодіти цим містом Києвом, яке йому сподобалося, стверджуючи, що він — нащадок Володимира, київського князя. Журяться і люди його, що не володіють такою давньою столицею царів і святинями її...

Головний поміж інших фортець і земель, Київ з усіх боків оточений полями та лісами, і володіє настільки родючими та легкими для обробки ґрунтами, що лише раз зорані на двох волах, вони дають щедрі сходи. Родяться також дикі трави, з коренями й стеблами, придатними для споживання людиною, і дерева з різними вишуканими плодами, а також виноград. Чим більше доглянутий виноград, тим більші грона; крім того, на берегах ріки (Дніпра) в достатку росте дикий виноград. У дуплястих від старості дубах і буках рояться бджоли, мед яких дивовижний на колір і смак.

У лісах і полях вдосталь таких тварин, як зубри, онагри, олені; їх так часто вбивають заради шкур, що все м'ясо через надмірний достаток викидають, крім філейних частин. На диких кіз і кабанів вони не звертають уваги. Антилоп, коли вони переходять взимку зі степів у ліси, а влітку — в степи, так багато, що кожен селянин вбиває тисячу. На берегах річок раз у раз трапляються хатки бобрів. Вражає розмаїття птахів, так, що діти навесні наповнюють човни яйцями качок, лісових гусей, журавлів, лебедів, а потім пташенятами їх заповнюють садки. Орлят тримають у клітках заради пір'я, щоб потім робити оперення для стріл.

Київ рясніє також і заморськими товарами. Яких тільки каменів, шовкових тканин, витканих золотом, шовків, тютюну, пахоців, шафрану, перцю та інших прянощів тут немає. Їх доправляють з Азії, Персії, Індії, Аравії, Сирії в Московію, Псков, Новгород, Швецію, Данію, не якимось іншим більш надійним, прямим і второваним шляхом, а саме цим, древнім і дуже заїждженим.

А щаслива Київщина багата і людьми, бо на Борисфені та на інших ріках, що впадають у нього, є чимало багатолюдних міст, багато сіл, мешканці яких уже з дитинства звикають плавати, ходити на кораблях, ловити рибу, полювати. З них одні переходять від влади батька, або від рабства, або від служби, або від злочину, або від боргів, або від чого іншого; інших же вабить до неї (Київщини), особливо навесні, багатша нажива і щедріші місця. І відчувши радість в її фортецях, вони звідти вже ніколи не повертаються, а за короткий час стають такими сильними, що можуть кулаком валити ведмедів і зубрів. Звикнувши до життєвих негараздів, вони стають вельми відважними. Тому там дуже легко набрати безліч добрих воїнів. Монастир береже у своїх підземеллях і підземних ходах багато гробниць, в яких лежать нетлінні й висохлі останки. Оскільки вони вважаються святими, то з побожною покорою шануються русинами. Бо вони вважають, що душі тих, чий тіла поховані тут, знайшли вічне спасіння. Тому вся найвища знать, навіть з віддалених міст, і грошима, і дарами прагне заслужити право бути похованим тут.

*Московитські послы до імператора
Священної Римської імперії Максиміліана II,
1576 р. Тогочасна гравюра, надрукована в Празі*

Річард **ЧЕНСЛЕР**,

англійський мореплавець.

«Книга про великого та могутнього царя Московії», 1553 р.

На полі битви московити діють без будь-якого ладу. Вони з криком бігають кругом і майже ніколи не дають бій своїм ворогам, а діють тільки крадькома. Але я думаю, що немає під сонцем людей настільки звиклих до суворого життя, як московити: ніякий холод їх не бентежить, хоча вони мусять проводити в полі по два місяці в таку пору, коли стоять морози і снігу випадає більше, ніж на ярд. Простий солдат не має ані намету, ані чого-небудь іншого, щоб захистити свою голову. Найбільший їхній захист від негоди — це повсть, яку вони виставляють проти вітру і негоди, а якщо йтиме сніг, воїн відгорне її, розведе вогонь і ляже біля нього. Так робить більшість воїнів великого князя, за винятком дворян, які мають особливі власні запаси. Однак таке життя в полі не настільки дивне, як їхня витривалість, бо кожен повинен добути і принести провізю для себе і для свого коня на місяць або на два, що заслуговує на подив. Сам він живе вівсяним борошном, змішаним з холодною водою, і п'є воду. Його кінь їсть зелені гілки, стоїть у відкритому холодному полі без даху над головою і все-таки працює і служить йому добре. Я питаю вас, чи багато знайшлося б серед наших хвалькуватих воїнів таких, які могли б пробути з ними в полі хоча б місяць. Я не знаю країни поблизу нас, яка могла б похвалитися такими людьми і тваринами. Що могло б бути з цими людьми, якби вони вправлялися і були навчені шикунанню й мистецтву цивілізованих воєн? Якби в землях московського князя знайшлися люди, які розтлумачили б йому те, що сказано вище, я переконаний, що двом найкращим і наймогутнішим християнським володарям було б не під силу боротися з ним, якщо взяти до уваги ступінь його влади, витривалість його народу, невибагливий спосіб життя як людей, так і коней, малі витрати, які завдають йому війни, бо він не платить за службу нікому, крім іноземців. Останні мають щорічну платню, але невелику. Піддані великого князя служать кожен за свій власний кошт; тільки своїм стрільцям він дає

певну платню на порох і зброя. Крім них, ніхто в усій країні не отримує жодного пенні платні. Однак якщо людина має великі заслуги, то великий князь дає їй ферму або ділянку землі, за що той, хто її отримав, зобов'язаний бути готовим до походу з такою кількістю людей, яку призначить князь.

Так само, якщо який-небудь дворянин або землевласник вмирає без чоловічого нащадка, то великий князь негайно після його смерті відбирає у нього землю, не зважаючи на кількість дочок, і може віддати її іншій людині... Навіть не можна поскаржитися на це, бо він відповість, що у нього немає нічого свого, але увесь його маєток належить Богу і милості володаря; він не може сказати, як прості люди в Англії: якщо у нас що-небудь є, то воно «Богове і моє власне»... Можна сказати, що російські люди перебувають у великому страху і покорі, і кожен повинен добровільно віддати своє майно, яке він збирав по клаптиках усе життя, і віддавати його у розпорядження государя. О, якби наші хоробрі бунтівники так само підкорялися і знали свій обов'язок перед своїми королями! Росіяни не можуть сказати, як деякі лівонці в Англії: «Я знайду королеві людину, яка буде служити йому за мене», або допомагати друзям лишатися вдома, якщо остаточне рішення залежить від грошей. Ні, ні, не так все у цій країні; вони принижено просять,

*Московський князь.
Німецька гравюра XVI ст.*

щоб їм дозволили служити великому князю, і кого князь частіше за інших посилає на війну, той вважає себе наймилішим володарю; і все ж, як я сказав вище, князь не платить нікому. Якби московити знали свою силу, ніхто б не міг тягатися з ними, а їхні сусіди не мали б спокою від них. Але я думаю, що не така Божа воля: я можу порівняти росіян з молодим конем, який не знає своєї сили і дозволяє малій дитині керувати собою і вести себе на вуздечці, попри усю свою велику силу; а якби цей кінь розумів її, то з ним не впоралася б ні дитина, ні доросла людина...

Цей народ за своєю природою схильний до обману, тільки сильні побої приборкують його. Я чув, як один росіянин говорив, що набагато веселіше жити в тюрмі, ніж на волі, якби тільки там так сильно не били. У в'язниці вони отримують їжу і питво без праці, так само як і милостиню від прихильного до них народу. На волі ж вони нічого не отримують. Кількість бідних тут дуже велика, і живуть вони найнужденнішим життям: я бачив, як вони їдять солоного оселедця та іншу смердючу рибу. Не можна знайти більш смердючої та гнилої риби, а вони із задоволенням їдять її, нахваляючи, що вона здоровіша всілякої іншої риби і свіжої страви...

З іншого боку є й такі, які самі продаються дворянам і купцям в холопи з умовою отримувати від них протягом свого життя їжу, питво і одяг, а при вступі — і гроші; так само знаходяться охочі продавати своїх дружин і дітей в коханки й раби покупцеві...

У них є Старий і Новий Завіт, який щодня читається, але марновірство від того не зменшується: коли священники читають, то роблять це так дивно, що ніхто не може зрозуміти їх, та ніхто й не слухає; поки вони читають, люд сидить і базікає... І одна десята населення не зможе прочитати «Отче наш», а «Вірую» ніхто і не зважиться читати, хіба як в церкві; на їхню думку, це можна читати тільки в церквах. Ніде немає такої розпусти і пияцтва, а також і за насильствами своїми це найогидніший народ на світі. Судить тепер про їхню святість.

Стівен **БАРРОУ**,

*англійський шкіпер, командир корабля «Searchthrift».
«Плавання в напрямку ріки Об і відкриття, зроблені
шкіпером Стівеном Барроу, а також інші обставини,
гідні уваги, що відбулися в 1556 р.»*

На північний схід від лапонів лежить країна самоїдів біля ріки Печори, і ці самоїди є підданими московського царя. Вони живуть у наметах з оленьчих шкур, часто вдаються до чаклунства і добре стріляють з лука. На північний схід від Печори живуть дикі самоїди, які не дозволяють росіянам висаджуватися на берег: вони вбивають і їдять їх, як про це розповідають нам росіяни. Живуть вони кочовими натовпами і у свої вози запрягають оленів, бо коней у них нема. Більшість самоїдів говорять російською досить добре, щоб можна було їх зрозуміти.

*Самоїди в Московщині.
Ілюстрація до книги Йогана Альбрехта
ван Мандельсло, що відвідав Московщину
в 1640-х рр., 1719 р.*

«ОПИС МОСКОВІЇ» невідомим англійцем,
який перебував на службі при царському дворі
взимку 1557–1558 років

У царя надзвичайно багато золота і срібла в його казні, але більшість його підданих не розрізняє бляшанки від крони, золота від міді; вони так пригноблені, що той, хто має 2–4 гроша, вже багач...

Немає народу на світі, думаю, який би жив так жалюгідно, як живуть тут бідняки. Величезна кількість людей заможних і тих, що мають можливість допомагати нужденним, такі нещадні, що аніскілечки не переймаються, скільки народу помирає на вулицях від голоду.

Шлюбні обряди у росіян зовсім не урочисті, а надзвичайно огидні; полягають вони приблизно, як я міг довідатися, у наступному: коли залюблюються обидві сторони, наречений посилає нареченій скриньку або ящик, в якому лежать батіг, голки, нитки, шовк, полотно, ножиці та інші речі, якими вона повинна буде працювати, коли стане його дружиною. Іноді ще посилають родзинки, винні ягоди тощо. Цими подарунками їй дають зрозуміти: бато́гом — якщо образить чоловіка, то буде бита ним; голками, нитками, полотном — вона повинна старанно займатися шиттям і працювати щонайкраще; родзинками й плодами він обіцяє, якщо вона гарно поводитиметься, їй не бракуватиме хороших речей, нічого не буде занадто дорогим для неї. Наречена посилає нареченому сорочку, хустки тощо, зроблені власноруч.

Після цього йдуть додому; обличчя нареченої відкрите. Вуличні хлопчачки кричать і галасують лайливими словами.

Прийшовши додому, дружина сідає за найвищий кінець столу, чоловік біля неї; тоді починається пиятика, іноді запрошують співака або двох, а ті двоє, які привели наречену з церкви, оголені танцюють досить довго перед компанією. Коли усі нап'ються, наречені йдуть спати — одруження в них завжди буває ввечері; перед цим молодий кладе в один свій чобіт гроші, золоті та срібні, якщо тільки вони є у нього, і сідає в кімнату, схрестивши ноги; молода

*Московський князь. Голландська гравюра
Авраама де Брейна, середина XVI ст.*

повинна зняти один чобіт на свій вибір; якщо їй вдасться зняти той чобіт, в якому гроші, вона не тільки отримує їх за свою працю, а й надалі з цього дня не зобов'язана знімати з чоловіка чоботи; навпаки, якщо не вгадає, то втрачає гроші і повинна постійно вже знімати з чоловіка чоботи. Наступні 3 дні вони проводять в п'ятиці й бенкетуванні у товаристві знайомих, і протягом цих днів молодий називається князем, а молода — княгинею, якби навіть вони були найбідніші люди.

Але ось яке у них звичне правило: якщо не бити дружину раз на тиждень батогом, вона не буде доброю дружиною, тому росіяни стежать за цим акуратно; та й дружини, якщо чоловіки їх не б'ють, кажуть, що вони не люблять їх.

Чоловік повинен давати дружині фарби, оскільки у росіян існує звичай фарбуватися; так заведено між ними, що це аніскільки не вважається ганебним. Вони так намащують свої лица, що майже на відстані пострілу можна бачити наліплені на обличчях фарби; краще за все порівняти їх з дружинами мельників, тому що вони мають такий вигляд, ніби біля їхнього лица вибивали мішки борошна; брови вони фарбують у чорну фарбу, під колір гагату.

Перш ніж пити, вони зазвичай дують у кухоль. Пити — найприємніша для них справа. Вони базіки і великі брехуни, без всякої правди у своїх словах, підлабузники й лицеміри. Жінок тут тримають у великій покорі до чоловіків, і їм суворо заборонено виходити, за винятком деяких випадків.

Під час мого перебування в Московії я чув про чоловіків і жінок, які пропивали дітей і все своє добро у царських шинках. Коли хто-небудь, заклавши себе в шинку, не в змозі заплатити, то власник шинку виводить його на велику дорогу і б'є по ногах. Перехожі, дізнавшись причину і пожалівши його, подають гроші, і так він викупується.

Франческо **ТЬСПОЛО**,
посол Венеції в Московії.
«Міркування про справи Московії», 1560 р.

У Московській державі говорять п'ятьма мовами, які відрізняються одна від одної. У Московії — слов'янською, в Булгарії, Пермії та Угрії — кожна своєю природною, материнською. Щодо Угрії, то її мова настільки схожа на угорську, що багато в чому тотожна. Це й не дивно, тому що угорці походять від угрів. Інші говорять татарською.

Удмуртська дівчина.
Ілюстрація з книги Жана-Шарль д'Отроша «Подорож до Сибіру за наказом короля 1761 р.»

Ентоні **ДЖЕНКІНСОН**,

англійський посол у Московії

в чотирьох посольствах з 1557 по 1571 рр.

«Опис Русі, Московії і Татарії», 1562 р.

У кожному великому місті є шинок, який цар іноді віддає на відкуп, а іноді дарує на рік або на два якомусь князеві або дворянину як нагороду за його заслуги. Тоді останній на весь цей час стає паном всього міста, грабує, розкрадає і робить все, що йому заманеться. Однак, коли він розживеться, цар відкликає його і знову посилає на війну, де той спускає все, що встиг несправедливо нажити. Так, війни тягнуть за собою малі витрати для царя, але весь тягар лягає на бідне населення.

Вся країна на правому березі Волги від Ками до міста Астрахані належить кримським татарам, теж магометанам, які постійно воюють з московським царем, вони в полі дуже хоробрі й отримують допомогу і підтримку від турецького імператора.

Під час мого перебування в Астрахані тут був великий голод і мор між населенням, особливо серед татар-ногайців, які тоді прийшли сюди віддатися в руки московитів, своїх ворогів, і шукати у них допомоги, адже їхня країна була розорена. Але їм погано помагали, масами вони помирили від голоду, так що по всьому острову лежали купи померлих, непохованих, наче звірів; шкода було дивитися. Багатьох з них продали московитам, а інших прогнали з острова. У цю пору дуже легко було б повернути цей злий народ у християнську віру, якби московити були добрими християнами, але як вони могли співчувати чужому племені, коли самі так нещадні до своїх бідняків...

На сході, за Югорскою країною, річка Об утворює найзахідніший кордон країни самоїдів. За їжу їм слугує м'ясо оленів і риба, а іноді вони пожирають одне одного. Якщо до них приїжджають купці, то вони вбивають одного зі своїх дітей для себе і для купця. Якщо який-небудь купець випадково помре, поки гостює в них, то вони не ховають його, а поїдають, точнісінько так, як поїдають

і своїх земляків. Вони на вигляд потворні, у них маленькі носи, але вони моторні та чудово стріляють; вони їздять на оленях і собаках, а одяга у них з соболіних і оленьчих шкур. Інших товарів, крім соболів, у них немає...

Московський князь сів, наказав усій знаті та іншим вийти з палати, крім думного дяка й одного радника, запросив мене підійти з моїм товмачем і сказав мені: «Антоній! Довідавшись, що посланець Гудман має листи, ми наказали обшукати його. Знайдено було багато листів, в яких написано чимало того, що суперечить нашій царській гідності, ніби в нашому царстві коїться багато беззаконь. На це ми сильно розгнівалися і не допустили нікого з цих ввічливих посланців до себе».

*Мешканці Тартарії,
гравюра Н. Вітсена, початок XVIII ст.*

«Карта Русі, Московіі і Татаріі» Ентоні Дженкінсона. Лондон, 1562 р.

Рафаель **БАРБЕРІНІ**,

флорентійський купець.

«Доповідь про справи Московії Рафаеля Барберіні графові Нугарола д'Анверса, 6 жовтня 1565 р.»

Я вважаю людей у цьому краї надзвичайно корисливими і безсовісними. Корисливість їхня сягає такої міри, що, якщо не подарувати їм чогось, не можна ані чогось від них отримати, ані укласти з ними якусь угоду. Вельможі, як і приватні особи, не посоромляться нахабно вимагати, ледь що побачать, персні або інші речі, навіть гроші, словом, усе хоч би що там було. У самого канцлера є правило: якщо хто прийде до нього і оголосить, що бажає поцілувати государеву руку за якусь справу (бо насамперед завжди треба звернутися до канцлера), — перше його слово: «А чи приніс ти щось, аби удостоїтися поглянути на ясні очі государя?». Князь велить сікти, розтягнувши на землі, навіть найшляхетніших зі своїх бояр. Тому нема там майже жодного чиновника, який хоч раз на роду своєму не був висічений; але вони не женуться за честю і частіше терплять побої, ніж знають, що таке сором...

Те очевидно, що московити дуже схильні до зла. Взагалі, усі тут великі крутії, як тільки можуть таємно обплитають; і тому надзвичайно обережним треба бути у своїх угодах з ними. Хто веде з ними торговельні справи, повинен завжди бути обережний і дуже пильний, особливо ж не довіряти їм сліпо; тому що на словах вони дуже гарні, зате на ділі — препогані, і як можна вправніше вміють добродушною личиною і найбільш фальшивими словами прикривати свої лукаві наміри. Вони великі майстри обманювати і підробляти товари. З особливим мистецтвом вміють підфарбовувати соболів, щоб видавати за найкращих, або покажуть вам одну річ на продаж, а станете з ними торгуватися про ціну, вони ніби і чути не хочуть про поступку в ціні; а ви тим часом і не помітите, як уже підмінять річ на гіршу і повернуться до вас, готові йти на поступки...

Будинки в Москві, як і в інших містах і селищах, невеликі й погано розташовані, без усякої зручності та належного облаштування. По-перше, у великій хаті, де їдять, працюють, словом,

роблять все, стоїть піч, що нагріває хату, і на цій печі зазвичай лягає спати уся родина. І не прийде їм в голову хоча б провести димову трубу, а то дають диму ширитися хатою, випускаючи його тільки через двері та вікна, тож це велика кара там залишатися.

Треба знати, що вони вельми схильні до пияцтва, і навіть до того, що від цього у них трапляються багато випробувань, палають будинки тощо.

Що ж до правосуддя, то як завгодно государю, так і вирішує суд; від того часто буває, що один за дрібницю віддається на поталу ведмедям, а все його майно забирається, тоді як інший, хоча б і в чому більшому завинив, навіть не думає про те!.. А тому і страх як боїться народ свого володаря, і набагато більше йому кориться, ніж де-небудь інші народи своїм володарям. І цей страх так на них діє, що здебільшого не сміють вони показувати свого майна; навіть знаю я таких, у кого і грошей вдосталь є, а одягнені завжди дуже погано, і гроші свої, і листи та інші речі ховають в домі у кого-небудь зі своїх іноземних друзів, не довіряючи у тому ані матері, ані брату!..

Раптом зажадає князь у кого-небудь зі своїх васалів певної суми грошей, а той нехай тільки надумає вибачитися, що немає у нього стільки, чи що-небудь таке, — роздратований відмовою, володар велить негайно забрати у нього будинок і все, що там знайдеться... Потім вже і не чутно нічого, що з ним буде; навіть про те й говорити ніхто не сміє...

Якщо ж один з них сановник і надає якусь милість або заступництво іншому, меншому від нього за званням, тоді цей останній стає на коліна і, обома руками торкаючись підлоги, б'є чолом об землю. Так само роблять, коли йдуть просити якої милості, щоб її за клопотанням того надали; і через це більшість з них мають мозолі на голові. У них вже так заведено, що чим сильніше б'ють головою об землю, тим більше дотримуються церемонії або статечності!

Не можу змовчати, як взагалі погано поводяться з послами в цьому краї. Істинне варварство! По-перше, треба знати, що коли послы прибувають на цю землю, кілька днів затримують їх обласні правителі, поки не дадуть про те знати двору і не отримають звітти дозвіл. Потім, коли прийде відповідь, що їх можна представити, надаються для конвою різні бояри, які везуть їх туди, не дозволяючи,

втім, говорити ні з ким дорогою. Після прибуття до Москви їм виділяється особливий будинок, куди приставляється варта, щоб ніхто з них, навіть останній їхній служник, не міг звідти вийти, і не дозволяється їм нічого купувати для їхньої зручності, крім життєво необхідного. До того ж не лише їм самим не дозволяється виходити за покупками, а навіть забороняється, щоб хто-небудь із тамтешніх мешканців смів приходити до них додому та що-небудь продавати, хіба тільки ображати їх і робити їм усіякі прикрощі. А оскільки у них заведено, щоб і всі прибулі з чужих країв, охочі удостоїтися аудієнції, приносили подарунки володарю, то і я повинен був піднести йому великий срібний кубок з кришкою, карбованої роботи, з позолотою. Без такого дарунка, можливо, і не випустили б мене з цього краю...

Затіяли вони також виготовляти папір, і навіть роблять його, але все ще не можуть використовувати, тому що не довели цього мистецтва до досконалості. Так, мало-помалу, вони помітно просуваються вперед; тим більше, що вже ллють у себе і гармати, і дзвони, і самі роблять пищалі й інші різні речі на зразок тих, які захопили в полонених років тридцять тому... Все золото і срібло, яке тільки-но було завезено у цей край, вже ніколи більше не лише не вийде звідти, а й, так би мовити, лишиться в руках у самого князя, і нікуди не буде витрачене, хіба обставини змусять до того. Наприклад, безперервне ведення великих воєн... У різних місцях цього краю, де є більше сінокосів, володар змушує утримувати великі кінські заводи, тому що всі війни свої вони ведуть верхи, і велика частина війська тримає своїх коней; втім, якщо випадково у кого-небудь немає свого коня, то володар виправляє цей недолік. Так веде він навіть велику війну без великих витрат. Сприяє цьому ще й те, що війська у нього не наймані; якщо ж і є такі, то платиться лише дешиця, та й таких вельми небагато. Зате є звичай у них, що коли повертаються переможцями, полководцям дарує сам володар парчеві каптани чи щось таке, а всім іншим за те, що поводитися справно, оголошується його добра воля, і тим вони лишаються неабияк задоволені, і знову готові покласти голову за нього.

*Чоловіки і жінки в Московщині.
Ілюстрація з книги Адама Олеарія
«Опис подорожі Гольштинського посольства
в Московію та Персію». Середина XVII ст.*

Муром Мордовський, гравюра
Адама Олеарія, середина
XVII ст.

Франсуа де **БЕЛЬФОРЕ**,
французький географ. «Універсальна
космографія всього світу», 1575 р.

Більшість московитів — раби, тому багато хто, навіть знать, продає себе, своїх дружин і своїх дітей, щоб жити без діла і нічого не робити, або щоб вільніше віддаватися насолоді й млості... Вони неабиякі брехуни і хитруни і якщо клянуться чи що-небудь доводять, то це знак того, що вони затівають якийсь обман... Усі московити, хоч би якими знатними вони були, визнають себе холопами, тобто рабами герцога, так само, як турки свого монарха.

Джордж ТУРБЕРВІЛЬ,

англійський поет і дипломат, секретар англійського посла в Москві. Вірші «Паркеру» і «Дансі», 1568 р.

Живу в такій дикій землі, де закони не владні, усе залежить від волі князя — вбити чи милувати. І на все те немає причини, на все те воля Божа.

Збагни решту сам і подумай, яке життя там, де пристрасть є законом, де піддані живуть в постійному страху, де найвищі стани не мають надійної гарантії зберегти землі, життя, а неможливі розплачуються кров'ю.

Увесь оброк іде до князя. І весь прибуток йде короні.

Боже правий! Я бачу, що ти задумався над тим, що я сказав тепер.

Але це правда; немає вибору, і всі схилиються перед волею князя.

Де турбота про загальне благо схована й безвладна, а пристрасть є законом, там правління має зрештою занепасти.

Холод нестерпний, люди грубі, князь сповнений підступності, держава так переповнена ченцями, черницями, священством на кожному розі. Манери такі близькі до турецьких, а чоловіки такі віроломні, жінки розбещені, а звичаї настільки дивні, що, якби я описав все це, боюсь, моє перо зламалося б.

Коротше, я скажу, що ніколи не бачив володаря, який би так правив, людей, таких оточених святими іконами, але таких диких і нищих.

Якщо будеш ти мудрим, як твоє мистецтво, і довіришся мені — живи тихо вдома і не жадай побачити ці варварські краї.

Нічого доброго не відкривається тому, хто шукає не найкраще.

Я полишив свою батьківщину зовсім мов безумець і в незнайомій мені землі крутився серед росіян — людей аж надто грубих і до пороків схильних, народу, ладного прислужувати Бахусу, бо їхня природа — пияцтво.

Пити — уся їх насолода, пляшка — все, за що вони тримаються, а якщо раптом мають тверезу голову, то тоді потребують радника.

А коли він іде в гості до сусіда, не думає про їжу, якщо є що випити.

Можливо, чоловік має веселу, ввічливу дружину, яка слугує його грубим примхам, — він все ж веде тваринне життя, вважаючи за краще мати хлопчика у ліжку, ніж дружину, такі брудні гріхи володіють п'яною головою.

Дружина, щоб повернути борги п'яного чоловіка, кидається від смердючої печі до іншого чоловіка, перетворюючи свій дім на бордель.

Кожна жінка носить висяче кільце у вусі за давнім звичаєм, деякі цим навіть пишаються. Хода їхня статечна, а на лиці — мудрість і сум. Та все ж вони йдуть за плотським гріхом, за звичкою негідного життя.

Не бачать сорому, щоб зводити рахунки в розпусті з ким-небудь; вони не переймаються, щоб приховати свою нерозсудливість.

Чи не найбідніший на всьому світі чоловік купує дружині рум'яна і фарби, дозволяючи це, ними вона маже і фарбує свою смагляву шкіру, вбирається і підводить своє закопчене лице, брови, губи, щоки, підборіддя.

Та й ті чесні, якщо вони тут є, роблять те саме: чоловік може відкрито бачити на жіночих щоках фарбу, мов пластир, товстий той шар, а їхні обличчя схожі на личину повій.

Альберт **ШЛІХТІНГ**,

німецький офіцер на службі у московського князя в 1564–70 рр. «Новини з Московії, повідомлені дворянином Альбертом Шліхтінгом про життя і тиранію государя Івана», 1570 р.

Саме у московитів вроджене якесь бажання зла, тому у звичку в них ввійшло взаємно звинувачувати і обмовляти один одного перед тираном і палати ненавистю один до одного, отож і убивають вони себе взаємним наклепом. А тирану все це до вподоби, і він нікого не слухає охочіше, ніж донощиків і наклепників, не переймається, брехливі вони чи ні, аби тільки мати зручну нагоду для погибелі людей, хоча багатьом і в голову не прийшло б звинувачувати їх. При дворі тирана небезпечно заговорити з ким-небудь. Чи скаже хтось голосно або тихо, буркне щось, посміється або скривиться, стане веселим або печальним, — зараз же його звинуватять, що він заодно з ворогами або замишляє проти тирана що-небудь злочинне...

Братерської любові у них нема жодної; взаємна приязнь і привітність пропали. Саме так, брати гноблять одне одного зі взаємною злобою і ненавистю, обмовляють, брехливо звинувачують перед тираном. Син повстає проти батька, батьки — проти синів. Рідко можна почути у них приятельську розмову, аж так вони цураються товариства, спілкування, друзів, усіх...

Коли наш король кличе до себе когось, то подиву гідне те, як у цієї людини співає серце, перехоплює дух, яким щасливцем вважає себе той, з ким хоче зустрітись володар. Тому така особа йде сповнена надії отримати милість споглядати короля. Але як сонце відрізняється від місяця, так добродесність і милість нашого короля від тиранії князя Московії. Якщо він накаже іти до себе якомусь знатному сенаторові або воїну, той, збираючись до тирана, прощається з дружиною, дітьми, друзями, ніби не розраховує побачити їх знову. Він певен, що йому доведеться згинутися або від палиць, або від сокири, хоча й усвідомлює, що за ним немає ніякої провини...

Кожного разу, коли тиран запрошує когось з'явитися до нього в палац, той іде як на страшний суд, звідти ж ніхто не повертається. А якщо кому випаде таке щастя вибратися звідти живим, то тиран надсилає за ним опричників, щоб влаштувати засідку дорогою...

Причиною ж таємної гибелі Овчініна було те, що серед сварок і лайки з Федором, сином Басмана, Овчінін дорікнув йому нечесливим содомським діянням, яке той зазвичай робив з тираном. Саме так, тиран зловживав любов'ю цього Федора, а той зазвичай підводив усіх під гнів тирана. Це й стало причиною того, що коли князь Овчінін вилаяв його за це, перерахувавши в обличчя заслуги свої й предків своїх перед государями та батьківщиною, Федір розпалився гнівом, з плачем пішов до тирана і звинуватив Овчініна...

До всіх воевод, які є у нього в таборі, він посилає кінних опричників або вбивць, щоб вони під приводом дружби залишалися і жили з воеводами. Аби чекали нагоди, коли побачать їх у супроводі меншої кількості рабів або в храмі, або вдома, або де тільки вважатимуть

*Московський князь
Іван Грозний.
Німецька гравюра XVI ст.*

зручним, щоб захопити їх, вбити і посікти на шматки. Після вбивства такої людини, якщо у неї є родичі, друзі та близькі, то, чи живуть вони в палаці чи ні, тиран наказує всіх їх умертвити, доручаючи вбивцям скоїти напад дорогою, поки вони йдуть до палацу, напасти і зарізати. Потім він шукає винуватців убивства, начебто йому нічого не відомо, але зазвичай нікого не розкриває і не карає. Через такі вбивства він знищив багатьох людей зі знатних родин.

Тиран полюбляє сам на власні очі дивитися на тих, кого катують і піддають страті. Трапляється, що кров бризкає йому в обличчя, але він все ж не хвилюється, а навпаки, радіє і голосно кричить, вдаючи людину, що торжествує і радіє: «Гойда, гойда!». Й усі покидьки-вбивці, і солдати також кричать слідом за ним: «Гойда, гойда!». Але якщо тиран помічає, що хтось мовчить, то вважає його співучасником. Він спершу запитує, чому той сумний, а не веселий, а потім велить розрубати його на шматки.

А варто тирану помітити, що народ стурбований надмірною жорстокістю, він переселяється на інше місце, щоб своєю відсутністю заспокоїти скорботу людей. Зазвичай він часто виїжджає з Москви в Олександрівський палац, у цьому місці він звичайно застосовує інший спосіб губити людей, яких вирішив вбити. Він запрошував їх до себе під приводом люб'язності: в результаті щодня двадцять, тридцять, а іноді й сорок осіб він велить кого розсікти на шматки, кого втопити, інших розтерзати петлями, отож через важкий трупний сморід до палацу іноді насилу можна проїхати. Його старший син не відрізняється від батька своїми рисами. Коли він проходить повз трупи або відрубані голови, то виявляє дух, спраглий до ще більшої кари, скрегоче зубами, наче собака, лається над трупами, паплюжить їх, а також протикає і б'є палицею, докоряючи убитим за невірність у ставленні до його батька, великого князя московського.

Стосовно релігійності тирана і його богопоклоніння належить зауважити таке. Коли він живе в згаданому Олександрівському палаці, немов у застінку, то зазвичай одягає кукіль — чорне і похмуре чернече вбрання, яке носять брати василіяни, але воно все ж відрізняється від чернечого куколю тим, що підбито козячим хутром. За прикладом тирана також старійшини і всі решта змушені одягати

кукіль, ставати ченцями і носити його, за винятком убивць з опричнини, які виконують обов'язок караулу і варти. Отож великий князь встає щодня до ранкових молитов і у куколі вирушає до церкви, тримаючи в руці ліхтар, ложку і таріль. Це ж роблять усі інші, а хто не робить, того б'ють палицями. Всіх їх він називає братією, також і вони називають великого князя не інакшим ім'ям, ніж брат. Водночас він дотримується способу життя, сповна схожого з ченцями. Посівши місце ігумена, він їсть одну страву на тарілі, яку постійно носить з собою; те ж роблять усі. Після вживання їжі він іде в келію, або відокремлену кімнату. Так само і кожен з решти йде у свою, взявши з собою таріль, ніж і ліхтар; не забирати всього цього вважається гріхом. Щойно він зробить це декілька днів поспіль і, так би мовити, відплатить Богу борг благочестя, він виходить з обителі й, повернувшись до своєї подобі, велить привести на площу юрби людей і одних обезголовити, інших повісити, третіх побити палицями, інших доручає розсікти на шматки. Отож не минає жодного дня, якого б не загинуло від дивовижних і нечуванних мук кількадесят людей...

У зимову пору, ледве якась купка людей збереться за звичаєм на площі задля купівлі необхідних речей, тиран негайно велить потайки випустити диких ведмедів у середину натовпу. Люди бачать ведмедів і з несподіванки, не чекаючи нічого такого, розбігаються, а ті переслідують втікачів і, впіймавши їх, валять, роздирають і забивають на смерть.

Якщо дружини померлих скаржаться тирану на образу, завдану ведмедами, то він велить відрахувати їм три срібняки як плату з голови. Якщо хто-небудь скаже, що це ганьба так жалюгідно нищити й роздирати людей звірами, то дармоїди відповідають: «Це ніяка не ганьба, а радше втіха для государя і синів його, які пристрасно насолоджуються такими видовищами».

Якщо тирану любо потішити свою душу полюванням в Олександрівському палаці, то він наказує вшити кого-небудь зі знаті в шкуру ведмеда, а шитому наказує виступати навкарачки, на руках і на ногах. Врешті він випускає собак жажливої величини, які, сприйнявши нещасного за звіра, рвуть і шматують його на очах самого тирана і синів його. Такі його видовища і полювання.

Усі московити цураються телятини і вважають великою ганьбою, коли хто нею харчується. Сталося так, що коли кріпаків тирана послали до Вологди для побудови фортеці, то нещасні через сильний голод і нестачу продовольства не мали нічого з їжі, купили телят і харчувалися ними. Коли тиран довідався про це, він звелів деяких спалити живими за те, що вони харчувалися м'ясом, і казав, що великий гріх їсти телятину, менший — конину, якій вони віддають перевагу понад все.

У тому ж Олександрівському палаці, коли тиран довідався, що до нього повернувся з Польщі викуплений московський воевода, якого поляки взяли в полон під час завоювання Ізборська, то звелів вбити в землю кілок посеред площі цього палацу і прив'язати до нього воеводу з двома боярами. Сівши на коней, тиран зі своїми

Гравюра на дереві із зображенням звірств московитів у Лівонії з німецької книги Георга фон Гоффа «Жахливий, лютий і обурливий тиран Іван Васильович», 1581 р.

синами став роз'їжджати навколо, говорив зі злими докорами: «Ви не вміли захищати фортецю і себе самих, коли вас тримали в облозі поляки й литовці, то я навчу вас тепер». І разом з усіма охоронцями-лучниками почав вражати нещасних стрілами, і вони були прошиті стрілами так, що від безлічі стріл, які в них встромилися, не можна було розрізнити тіл. Цих закатованих він звелів витягти з палацу за мотузку, прив'язану до ніг. От яку нагороду отримав воевода, для якого краще було бути вигнанцем у Польщі, ніж ганебно загинути, повернувшись на батьківщину...

Після звершення жорстокостей тиран повертається в Кремль і там проводить в радості цілий день аж до вечора, наказуючи грати в сурми і бити в бубни. На заході сонця, з першими вогнями, він відправляє селян, велить їм покласти тіла убитих на вози, відвезти їх на кладовища, де ховають іноземців, і віддати землі. Одна жінка, сховавшись серед трупів, залишилася живою. Вона просила згаданих селян дозволити їй вільно піти звідти, але прохання її були марні, і її також кинули серед тіл убитих і поховали заживо...

І кожен з тілоохоронців, відрубавши людині голову, йшов до тирана, простягаючи закривавлений меч... Звичка до людино-вбивства є у нього повсякденною. Щойно світає, у всіх кварталах і на вулицях міста з'являються вбивці й усіх спійманих, кого тиран наказав їм убити, негайно розсікають на шматки. Отож майже на кожній вулиці можна побачити трьох, чотирьох, а іноді навіть більше розітнутих людей, і місто рясно сповнене трупами...

Коротко кажучи, він так спустошив Москву вогнем і мечем, що можна було побачити кілька тисяч безлюдних будинків, бо в них не було жодних мешканців. Люди від голоду нападають вночі на житлові будинки й, вбиваючи один одного, харчуються людськими трупами. Ріка, котра омиває місто, сповнена трупів, робить воду несмачною і нездоровою. І те, що коїться, правда. Коли Бог хоче покарати якийсь народ за його злодіяння, він зазвичай вражає його не одною загибеллю і карою, а багатьма і всілякими водночас. У місті ж панує така пустка, що навряд чи, по-моєму, щось схоже пережив і Єрусалим.

Джером **ГОРСЕЙ**,

англійський посланець в Московії у 1573–1591 рр.

«Подорожі сера Джерома Горсея».

Тим часом стало відомо, що вороги московського князя Івана, кримці, вийшли в поле, — це була страхітлива звістка для нього і добра для більшості його князів і людей, які жили в рабстві й нещасті. Бог покарав московитів, цих жалюгідних людей, які загрузли у своїх жаданнях і нікчемності, кричущих содомських гріхах; змусив їх справедливо бути покараними й терпіти тиранію настільки кривавого правителя.

Ворог, сягнувши цього берега річки, не втрачав часу і швидко просувався до Москви, яка була вже за 90 миль, бо в місті цар почувся в безпеці. Але коли ворог наблизився до великого міста Москви, російський цар втік у день Вознесіння з двома своїми синами, багатствами, двором, слугами і особистою охороною з 20 тисяч стрільців до укріпленого Троїцького монастиря за 60 миль [від Москви]. Ворог підпалив високу дзвіницю св. Іоанна, але в цей час здійнявся сильний вітер і вогонь, що ширився далі, за шість годин перетворив на попіл всі церкви, будинки, палати, збудовані майже повністю з сосни і дуба, як у місті, так і в окрузі на 30 миль. У цьому лютomu вогні згоріли і вчаділи від диму кілька тисяч чоловіків, жінок, дітей; та сама доля спіткала і тих, хто сховався у кам'яних церквах, монастирях, підвалах і льохах. Лише поодинокі з небагатьох врятувалися як поза, так і всередині обнесених стінами трьох міст. Річка і рови навколо Москви були заповнені тисячами людей, навантажених золотом, сріблом, коштовностями, намистами, серезками, браслетами та скарбами, і тих, що намагалися врятуватися у воді, ледь висунувши поверх неї голови. Однак згоріло і потонуло так багато тисяч людей, що річку не можна було очистити від трупів протягом дванадцяти наступних місяців, попри усі вжиті заходи і зусилля. Ті, що вижили, і люди з інших місць щодня шукали і виловлювали на великому просторі річки каблучки, коштовності, посудини, мішечки з золотом і сріблом. Немало людей так збагатилися. Вулиці міста, церкви, льохи і підвали були до того забиті

*Weg von den Pölen ein Säler, von den Trugföhen ein Töfen,
die Dambler von dem den Trugföhen ein Auen gelaufen*

*Was von den Pölen ein von den Trugföhen ein
Auen auf ist her von ein Trugföhen ein Töfen
gemacht*

Der Afferen jähling wird

Карта Москвы
з книги С. Герберштайна
видання 1556 р.

померлими і вчаділими, що довго потім жодна людина не могла пройти повз ті місця через отруєне повітря і сморід... А коли ворог пішов, тиран розпустив свою армію, яка не спромоглася зробити на його захист жодного пострілу...

Татарський посол заявив князеві: «Великий цар всіх земель і ханств, хай освітить сонце його дні, послав до його васала Івана Васильовича, який з дозволу хана є великим князем всієї Русі, дізнатися, чи йому припало до душі покарання мечем, вогнем і голодом, від якого він посилає йому порятунок, — тут посол витягнув брудного гострого ножа, — цим ножем нехай цар пере-ріже собі горло». У татарського посла спробували відняти дорогу шапку й одяг, видану йому перед тим самими московитами, але він боровся так запекло, що цього не вдалося зробити. А цар дуже розлютився, послав за своїм духівником, рвав на собі волосся й бороду мов божевільний...

Зрештою, він покликав 40 найбільш значущих і настирливих духовних осіб і сказав їм, що вони занадто довго розмірковують щодо його вимоги віддати статки: «Ви загрузли у всіх кричущих гріхах: зажерливості, неробстві, содомському гріху, гіршому з гірших, з тваринами...»

Аби уникнути долі своїх жертв, цар детально розпитував Елізіуса Бомеліуса — брехливого чаклуна, який отримав звання доктора медицини в Англії, вправного математика і мага — про те, скільки років королеві Єлизаветі та наскільки успішним могло б бути його сватання до неї. І хоча він мав причини сумніватися в успіху, оскільки дві його дружини були ще живі, крім того, королева відмовляла у сватанні багатьом королем і великим князям, він не втрачав надії. Вважав себе вищим за інших володарів за особистими якостями, мудрістю, багатством і величчю. Він зважився на цю спробу; постриг в черниці царицю, свою останню дружину, прирікши її жити, ніби та була мертва для світу. І, як я вже розповідав раніше, він давно мав ідею зробити Англію своїм притулком, як стане потреба, тому збудував безліч суден, барж і човнів біля Вологди, куди звів свої найбільші багатства, аби, коли проб'є час, сісти на ці човни і спуститися вниз по Двіні, прямуючи до Англії, а за потреби — на англійських кораблях.

Якоб **УЛЬФЕЛЬДТ**,

данський дипломат.

«Подорож до Росії», (1578 р.)

Московити настільки брехливі і далекі від шляху істини, що їм не слід йняти жодної віри, вони не дотримуються слова, не вважають ганьбою брехати, обманювати й красти... Як поведуться ці варвари, ти можеш зрозуміти навіть з того, що все, хоч би що вони говорили, вважають непорушним і твердим. Навіть більше, під час переговорів вони не дозволяють заперечувати собі, не дотримуються жодного порядку, а говорять необдумано про все, кидаються то туди, то сюди, як прийде їм в голову, не намагаються уважно вислухати чужі слова, перебивають і, за грецьким прислів'ям, діючи на свою вигоду, розглядають тільки те, що самі пропонують. А якщо запропонують те, що їм не подобається, вони говорять, що це дурниця і зовсім не стосується справи. Вони думають добре тільки про себе, а інших у порівнянні з собою вважають нічим.

Крім того, вони хитрі й виверткі, уперті, свавільні, ворожі, нетовариські, порочні, щоб не сказати безсоромні, схильні до всілякої мерзоти. Вони воліють використовувати насильство, а не розум. Повір мені, вони відмовилися від усіх чеснот...

Нам відповіли, що ми перебуваємо в Московії й нам слід користися їхнім вказівкам та поводитися так, як вони наказують, бо в кожній країні свої звичаї, яких кожна людина повинна дотримуватися. І вони не сумніваються, що нам відомо, що будь-який струмінь має слідувати за течією вод. Почувши ці та інші їхні слова, ми перейнялися настільки великою огидою до їхньої поведінки, що неможливо цього навіть сказати, не те що написати... Поки ми там були, нас ніхто не відвідував, крім старезних двох бояр, які спочатку вдавали величну важливість, хоч і були вони людьми неосвіченими. Не можна змовчати про те, як вони поведилися у нас, щоб освічені люди дізналися, наскільки велике їхнє варварство і які грубі й неотесані ці підмайстри та осли...

Та не тільки приставлені до нас пристави виказували цю грубість звичаїв, щодня ми бачили її і в інших. До нас щоденно приходили люди, які грали на гудках, розігрували комедії на свій копил, часто серед вистави вони оголяли зади і показували усім сороміцькі місця тіла, вставляли на коліна і підіймали зад догори, відкинувши будь-який сором. Те ж саме іноді робили й жінки. Одного разу, коли ми були на майданчику перед своїм будинком разом з численними слугами, то побачили в сусідньому будинку жінок, які задирали догори одяг і показували нам з вікна сороміцькі частини тіла, як передні, так і задні; висовували з вікна голі ноги — по черзі то ліву, то праву, і зад, і інші частини тіла, не соромлячись присутності приставів...

Цар скликав у Новгород багатьох людей, ніби мав намір обговорити з ними нагальні справи. Коли вони туди прибули, він наказав усіх їх зігнати на міст недалеко від міста. Зібравши їх, він звелів скинути усіх у річку, що там текла. Було вбито і задушено багато тисяч людей, яких він підозрював через брата, ще раніше усунутого ним за допомогою отрути, нібито вони були на його боці. І що найбільше дивує, так це те, що потонула така сила-силенна людей, що вищезгадана річка заповнилася трупами понад усяке людське розуміння і була настільки ними запруджена, що не могла текти своїм звичним руслом, а розлилася по зелених луках і родючих полях і все навколо затопила своєю водою. Хоча це й здається малоїмовірним і далеким від істини, однак все це насправді було, інакше я не став би писати про це...

Ніде у всій Московії ми не зустрічали гостинності, але у всіх місцях, де ми проїжджали, були порожні будинки, залишені людьми та худобою. Тож ледве можна повірити, що існує якась держава, на яку не напали вороги, ще більш занедбана, ніж це царство...

У той самий час, коли нас там затримували, містом проводили велику юрбу лівонських бранців (тобто мешканців Латвії та Естонії), і це крім тих, які всюди траплялися нам на шляху. Їх було понад 1000 — старі й молоді, чоловіки й жінки. Деяких з них татари везли в Московію, інших розпродавали в місті, поставивши біля входу в храм, щоб усі могли їх розгледіти. А покупці та продавці збиралися перед нашим будинком. Перші, обравши тих, кого хотіли,

*Прибуття атарського посольства
до Москви. Гравюра з книги Адама Олеарія.
Середина XVII ст.*

купували за низькою ціною. Ці нещасні люди йшли такі брудні, голі, обірвані, що, повір мені, викликали у нас величезне співчуття. Гідні жалю невимовні лиха лівонців і гідна прокляття жорстокість московитів, котрі, немов рикаючі леви, лютують проти них і жорстоко переслідують, щоб захопити, а захоплених, як скажені собаки або свині, роздирають і пожирають... Під Венденом московит проявив до знатних жінок і дівчат таку жорстокість, що, коли чую, а тим паче коли говорю, я здригаюся всім тілом...

Щодо фортеці Оберполене, нещодавно взятої московитами, ми бачили там, що трупи повішених на шибеницях шматували собаки та догризали аж до кісток. Всюди на дорозі голови вбитих, настромлені на кілки парканів, як і непоховані мертві тіла, що валялися на дорозі.

Шведи не обманювали себе надією, і в той самий день, коли московити спробували захопити фортецю і кинутися на неї, обидва війська з'єдналися і, виступивши, рушили на готового до бою ворога. Це численне військо мало намір почати бій. Вони напали на московитський табір і перебили кілька тисяч, бо майже все московитське військо розбіглося, було захоплено 33 гармати з ядрами й порохом. Рештки ж нещасного війська кинулись тікати хто куди і ледь зуміли донести звістку про таку велику поразку. Деякі з них, поранені та обірвані, прийшли в Дерпт. Якби ти їх бачив, не втримався б від сміху, що вже казати про сльози... Неможливо сказати, який страх охопив московитів через цю перемогу ворогів, адже, як кажуть, у наші дні з часів батька нинішнього царя у тих місцях не було такого бою...

Я не знаю, що сказати про їхнє життя, крім, мабуть, того, що в них немає ніяких занять, крім військової служби, де вони зносять труднощі, переносять голод і спрагу; майже всі вони ведуть життя, наче нерозумні тварини. Голод найчастіше заглушають хлібом, а спрагу вгамовують водою, використовуючи таке ж пиво, що й жаби, тобто воду. Їм рідко дозволяють бути вдома, а весь час змушують воювати.

Оскільки московські послы, які повинні були разом з нами вирушити в морську подорож до Данії, були тут, вони злякалися, як би ми, лишивши їх, не сіли на кораблі одні, а тому вночі нас сторожили обвішані зброєю стрільці, які перехопили б нас, якби

*Звірства московитів в Лівонії.
Німецька гравюра*

ми раптом надумали таємно втекти. Ось воно віроломство і підступність цих зухвалих людей, тобто московитів! Хто, кажу я, з усіх смертних міг би подумати, що вони поводяться так з друзями й тими, з ким щойно уклали союз? У кого, зрештою, не виникне почуття ворожості від їхнього ставлення і поведінки, адже ніхто не може уникнути небезпеки, якщо перебуває серед них, і всяк, хто між ними живе, потерпає від навколишньої злоби? Звісно, якщо тільки людина сповна розуму, вона краще стерпить будь-які труднощі, ніж піддасть себе настільки великій небезпеці...

Не варто приховувати й того, що московити так нелюдяно поводяться зі своїми полоненими, що не дозволяють їм нічого приймати від послів і мандрівників, перешкоджають цьому як можуть і забороняють подавати їм милостиню. Коли ми були в Дерпті (Тарту), почувши крики цих нещасних, ми послали їм 20 талерів, але їм не дозволили їх узяти, натомість покарали батогами тих, хто дозволив нам наблизитися...

Тутешні люди вирізняються вельми грубою і розпусною вдачею. Мені здається, що їм добре личить вислів пророка: «Оскільки вони не вірять істині, Бог дав їм живий розум, аби вірити брехні». І якщо слово Боже не є для них світлом, вони неминуче будуть у темряві. Їхнє жалюгідне становище справедливо мало б навчити нас бути обережнішими, з великою побожністю і вдячністю берегти слово Боже і уважно стежити, аби воно не полишило нас внаслідок нашої до нього зневаги й нехтування... Тепер нам лишається вознести подяку, скільки це в наших силах, Всемогутньому Богу за те, що він звільнив нас з рук московита, найжорстокішого фараона, найлютішого ворога християнського імені, і повернув неушкодженими до батьківських домівок. Хай буде хвала і слава Йому на віки вічні. Йому, єдиному Богові, нехай буде честь, слава і хвала.

Генріх фон **ШТАДЕН**,

німецький найманець, який пробув у Московії з 1564 по 1576 роки, зокрема на службі в опричників. «Країна і правління московитів, описані Генріхом фон Штаденом», 1578 р.

Купці й усі ділові люди Московії весь час брешуть і дуже легко обманюють, їм не можна довіряти жодних грошей — їх можуть привласнити. Давати в борг росіянам неможливо, всі товари, що лишилися без нагляду, неодмінно будуть розкрадені...

У Московії не знають і не користуються ані латинською, ані єврейською чи грецькою мовами — ані митрополит, єпископи, ченці або священники, ані князі або бояри, ані дяки або піддячі. Всі вони вживають тільки власну мову. Однак навіть останній селянин так обізнаний у всіляких шахрайських штуках, що перевершить і наших докторів-науковців!..

Був тоді великий голод; за шматочок хліба людина вбивала людину. А у великого князя по дворах у його селах, що становили власність палацу, стояло багато тисяч скирт необмолоченого хліба. Але він не хотів продавати його своїм підданам, і багато тисяч людей померло в країні від голоду, а собаки жерли їхні трупи...

Згідно з присягою, опричники не повинні були казати ані слова земським, ані поєднуватися з ними шлюбом. А якщо в опричника були в земщині батько чи мати, він не смів ніколи їх відвідувати...

Всемогутній Бог послав цю кару на Москву, що трапилася за посередництва кримського царя Девлет-Гірея, який спалив її 1571 року. З цієї поразкою прийшов опричнині кінець, і ніхто не смів поминати опричнину під такою загрозою: винного оголювали до пояса і били батогами на торгу. І усі земські, які лишилися живими, отримали свої вотчини, пограбовані і спустошені опричниками. Коли ця гра була скінчена, всі вотчини повернули земським, бо вони виходили проти кримського царя. Великий князь більше не міг без них обходитися. Опричникам мали роздати замість цих інші маєтки...

Як і минулого року, коли спалили Москву, великий князь знову кинувся навтьоки — у Великий Новгород, за 100 миль від Москви, а своє військо і всю країну кинув напризволяще. З Великого Новгорода великий князь відправив нашому воєводі, князю Михайлу Воротинському, брехливу грамоту: нехай, мовляв, він тримається міцно, великий князь хоче надіслати йому на допомогу короля Магнуса і 40 000 кінноти. Грамоту цю перехопив кримський цар, злякався і пішов назад у Крим...

В обох містах — у Казані та Астрахані — московські воєводи знаходили друзів серед деяких татар, кликали їх в гості й обдаровували золотими речами та срібними чарками, ніби ці татари були високого роду або чину, і відпускали їх назад у їхні землі, аби вони показали іншим подарунки великого князя — тим, які не думали навіть коритися великому князю, не те, що служити. Побачивши, однак, що людям навіть нижчого за них походження випали така велика честь і подарунки від воєводи і вельмож, знатні татари думали, що вони візьмуть більше. На це й розраховували керівні люди в Казані та Астрахані. Вони послали просити до себе всіх шляхетних мурз-князів: нехай ті прийдуть і отримують милість і подарунки великого князя. Шляхетні мурзи прийшли до Казані, їх гарно прийняли, і вони вже думали, ніби їм буде те саме, що й попередникам, що отримавши дарунки, вони зможуть повернутися додому. Але коли вони, випивши забагато вина і меду, — до чого не так вони звикли, як росіяни, — доволі сп'яніли, прийшло кількасот стрільців і перестріляли цих татарських гостей, які в своїм краю були найвельможнішими...

Під Полоцьк великий князь підійшов з великим військом і артилерією. У табір до великого князя вийшло з міста духовенство з хрестами, іконами і хоругвами, й місто здали всупереч волі намісника Довойни. Великий князь викликав з міста все лицарство і військових людей. Так їх роз'єднали, а потім убили і кинули в Двіну. З євреями, які там були, сталося те саме, хоча вони і пропонували великому князеві багато тисяч флоринів викупу. Євреї тримають в Литві усі шинки та митниці.

Бідний люд замерзав і вмирав від голоду. Міщан разом з дружинами та дітьми було розвезено по декількох містах Російської

землі. Намісник Довойна був вивезений до Москви в тюрму. Але через кілька років його дали на розмін проти одного російського князя. Тоді він викопав тіло своєї дружини, поховане на німецькому кладовищі в Наливках за містом, і повіз його з собою в Польську землю.

Міщани, як і чимало дворян, разом з дружинами та дітьми жили кілька років по тюрмах, закуті в залізо, залите свинцем.

*Іван Грозний.
Європейська гравюра,
до 1585 р.*

Коли ж великий князь разом зі своїми опричниками узяв в облогу деякі міста в Лівонії, всіх їх було вбито разом з дружинами та дітьми. І усім для залякування ще й відрубали ноги, а тіла їхні кинули потім у воду.

Великий князь давно думав, що слід підтримувати дружбу з імператором Священної Римської Імперії, доки не переманить він у свою країну всіляких майстрів і військових людей — стільки, щоб з їхньою допомогою протистояти кримському царю. А ще він думав так: збудити Римську імперію на війну з Польщею. Коли ж Римська імперія напала б на Польщу, великий князь взяв би тоді місто Вільно в Литві, чим і наблизив би кордон до Німецької землі...

Раніше, коли порожнів маєток іноземця, великий князь до трьох разів давав інший, в якому жили б селяни. Тепер з великими труднощами, та й то один раз, іноземець може отримати заселений селянами маєток. Причина: в більшій своїй частині країна запустіла.

Щоб дійти до смертної кари, іноземцю не так-то легко завинити. Тільки коли звинуватять його, ніби він хотів втекти за кордон, — тоді хай допоможе йому Бог! Його майстерність тоді йому не допоможе, не допоможуть йому ані гроші, ані добро. І рідко буває, щоб іноземець наважився втекти за кордон, бо дорога в країну широка і простора, а з країни — вузька-превузька.

Коли на кордон приходить купець, його товари оглядаються намісником і дяком. І якщо вони вважають, що великий князь купить те й те, то вони відправляють до нього на ямських і пишуть, що з такої-то країни йде торговець і що він має з собою такі-то товари і пропонує їх за такою-то ціною. І якщо ці товари потрібні великому князю, то торговця разом з товарами відводять на ям і приставляють до нього пристава, нібито для охорони, щоб не потягли його добро. Але насправді охороняють його так, щоб не зміг він потрапити в усі закутки і оглянути все, що йому потрібно в містах та по дорогах...

Якщо приходить посол, йому назустріч висилають на кордон багато люду. До того місця, де великий князь забажає дати йому аудієнцію, посла везуть обхідним шляхом і там, де живуть селяни, щоб він не знав прямого шляху і те, що країна так спорожніла. Посол і його слуги охороняються так ретельно, що жоден іноземець

не може до нього пройти. Посли охороняються так суворо, що один посол нічого не знає про іншого. І жодного посла великий князь не вислухає до того, поки не буде знати, що сказати у відповідь не тільки цьому першому, а й другому, і третьому, і четвертому послу. Так, великий князь вміє дізнаватися становище всіх навколишніх володарів та їхніх країн. Але про нього і про становище його країни не може правильно дізнатися жоден сусідній володар.

Титульна сторінка книги німецького пастора Пауля Одерборна «Дивна, страшна, нечувана повість і правдива історія, а саме життя недавнього великого князя в Москві Іоанна, їхньою мовою названого Іваном Васильовичем».

Мапа
Східної Європи.
Укладена
Джакомо
Гастальді,
Венеція, 1551 р.

«КОРОТКА ПРАВДИВА ЗВІСТКА

*і загальний огляд минулих історій і діянь,
що трапилися останнім часом у 1570 і 1571 роках
у Москві та Росії», 1572 р.*

Великий князь і цар всія Русі (Іван Грозний) таємно з 40 000 люду подався до Великого Новгороду. Але ніхто не знав, які у нього були заміри. Бо він узяв усі шляхи під охорону, щоб ніхто не міг повернутися в Москву і там розповісти про наміри великого князя. Він старанно поставив варту позаду і з усіх боків. Велів хапати і жорстоко вбивати тих, хто виходив чи тікав з його загону, або тих, які їхали по своїх справах, всіх однаково, без розбору. Цей наказ був виконаний, і ніхто, хоч високого або низького стану, не отримав пощади. Там, де зупинявся великий князь, у місті чи в селі, вони грабували людей і забирали їхнє майно, відпускали в одних сорочках. Те, що великий князь зі своїми людьми не міг з'їсти, він спалював і знищував. Навіть хліб розкидали дорогами, щоб ніхто не міг його використати. На дорогах всюди лежали мертві тіла, і сани мали переїжджати їх, і дикі звірі й собаки пожирали їх.

У той час, коли великий князь виступив і досяг Твері, вельми великого міста, він не лише повністю пограбував, а й віддав на смерть і кинув у воду кілька тисяч люду. Але оскільки там жило багато поляків і литовців, усіх їх разом з дружинами та дітьми вбили й кинули у воду. У тому самому місті було багато полонених німців, яких також вбили і скинули у воду.

А перед тим, як великий князь почав похід на Новгород, він велів безжально вбити свого рідного брата разом з його дружиною та дітьми, крім однієї дівки, яку пізніше видали заміж за герцога Магнуса.

Потім великий князь рушив далі до Новгороду (це велике торгове місто) і пограбував усі села і селища, вбив багато людей. Тоді за тиждень до початку посту він раптово напав на Новгород і завдав великої біди грабунком і вбивствами. Не було жодного дому, де б вони не поламали та не розбили ворота, двері та вікна. Це були ганебні й жалюгідні діяння.

Стрільці примушували до розпусти благородних та чесних жінок і дівчат, гвалтували їх ганебно. І вони так безсоромно гвалтували їх, що багато жінок через це втратили життя. Потім вони взяли близько кількесот жінок і дівиць, роздягли їх догола і привели на приготоване місце, вистелене дошками. І їх ставили по п'ятдесят осіб на це місце зовсім оголеними. І коли великий князь ходив туди, він їх питав, що вони зробили. І так ця аудієнція тривала, поки вони не замерзали. Потім тих людей для забави та задоволення кидали у воду, яка ще не цілком замерзла, і топили їх. Тоді вони захоплювали кілька тисяч полонених, зв'язавши чоловіків і жінок разом за руки і прив'язавши діточок на груди матерям, кидали їх усім гамузом у величезну річку на ймення Волхов, яка там має глибину 8 фаденів [близько 14–16 м]. Через це річка від дна до поверхні була повністю заповнена, течія річки загальмувала і доводилося заштовхувати мертві тіла під лід, щоб течія понесла їх геть.

За тим вони підвішували за руки кілька сотень благородних людей і начальників міста, а одяг на їхньому тілі підпалювали вогнем, щоб він мерзенно горів на них. До того ж міцно прив'язували кожного з них за лікті або за стегна позаду саней і швидко тягли містом, і коли вони повертали за ріг, через те, що тягли надто швидко, в одного ламалося стегно, а в іншого рука. Все це вони робили майже півдня, після чого кидали всіх у воду і топили.

Після того, як він пограбував усе місто і найблагородніших взяв під варту і вбив, він таким же способом відвідав і монастирі, повністю їх пограбувавши. Також майже три сотні ченців прив'язали спиною до саней і ганялися з ними навкруги. Потім залишили їх лежати всю довгу ніч у таку холодну зиму, а з настанням наступного ранку оглушили кийками по голові й кинули у воду...

Великий князь (Іван Грозний) після вбивств населення Новгороду був деякий час у Пскові. Тоді він навідався до так званого Микули, котрого псковичі та й уся земля вважали справжнім пророком, аби той дещо йому напроорокував. Вищезгаданий Микула прийняв великого князя з гідною пошаною і запитав його, чи не може той вкусити з ним хліба, і приніс та запропонував йому разом з хлібом вівсяний кисіль. Після багатьох розмов Микула почав розпитувати, як довго великий князь не був у Москві.

І отримав на це відповідь. Потім Микула почав говорити далі: «Ви вже вдосталь з власної волі накоїли насильств і тиранії». Він хотів би порадити, щоб князь без зволікань поїхав знову в Москву. А інакше кінь, який привіз його звідти, вже не привезе його назад. А інакше може трапитися, що непрохані гості нападуть на нього в Москві (що потім і сталося). Через ці слова та отримане пророцтво великий князь негайно так і вчинив, без зволікань йшов до Москви, вдень і вночі, через гори і долини. Через великий поспіх він загнав багатьох коней до смерті, тому кілька сотень їх було знайдено мертвими на дорозі. Так само на зворотному шляху він все спустошив так, що протягом півтора ста миль довкола неможливо було отримати за гроші куряче яйце чи інші припаси. Тоді ж він звелів підпалити всі села та селища, де зупинявся, і їх спалили дощенту. За тиждень до Великодня він прибув у слободу. І в тихий тиждень, який зазвичай називають Страсним, він віддався там покаянню...

Серед учасників посольства був один литовський секретар, який від себе подарував великому князеві двох чудових коней, за яких потім отримав декількох соболів. Оскільки цей пан вважав подарунок занадто малим у порівнянні з двома кіньми, він вказав на це великому князеві. Невдовзі тих коней відіслали на посольський двір, а від литовського секретаря безглуздими словами, з рукоприкладством зажадали повернути соболів, силою зняли з нього каптан, зроблений з дамаської тканини, і, схопивши за бороду, повалили його на землю. І він мав перерахувати соболів, покладених на каптан. Потім його запитали, як він оцінює своїх коней або скільки грошей хоче. Той відповів на це, що оцінює кожного коня у 100 рублів. І щойно цю ціну заплатили секретарю, коней до від'їзду послів розрубали на шматки. А тоді послам оголосили та наказали, що вони повинні залишити Москву протягом трьох днів. Унаслідок цього польське посольство дуже швидко, 3-го липня, залишило Москву, вони мали з собою майже 700 возів з хутром, які вторгували для себе. Великий князь велів наздогнати їх, щоб затримати й відібрати у них товари. Але оскільки більшість з них вже були за кордоном, князь отримав всього лише дев'ять возів, забрав їх, а товар наказав продати. При цих дев'яťох возах перебували кілька

хлопців, яких польське посольство хотіло забрати із собою. Тоді московити міцно прив'язали хлопців до возів, і вони лежали, зв'язані й голодні. Хоча вони багато разів благали дати їм поїсти й попити, але ніхто не спромігся дати їм що-небудь, через що вони мусили вмерти.

10-го липня великий князь, щоб остудити жар, разом зі своїм старшим сином вирушив до в'язниці чи вежі й звелів убити близько 130 людей — чоловіків, жінок і дівчат з Польщі, які лишилися там полоненими. Сам великий князь власною персоною разом з названим сином на свій розсуд вбили кожен по полоненому. Потім усі мертві тіла скинули у воду. Все це сталося тому, що великий князь вже не міг наздогнати польське посольство та їхні товари. Через це він вилив свою несамовиту лють на бідних полонених...

До татарського царя прибуло московське посольство з прекрасними подарунками. Згаданий татарський цар велів Симону Швелю, посланцю польського короля, бути присутнім при цьому і заслухати московське посольство. Коли були зачитані московитські грамоти, великий князь ніби між іншим назвав татарського царя своїм братом. Вже згаданий татарин розсердився через це і розлютився, тому став смикати себе за бороду. Він почав говорити послу польського короля: московит хоче називатися моїм братом, проте у мене поки не було брата, крім польського короля. А московит — підданий наших предків і мужик...

На службі у великого князя було кілька сотень татар, що служили воїнами. Цих татар московит велів як нікчем умертвити і позбавити життя. Якби вони мали зброю, яку у них до того забрали лестощами та силою, вони, без сумніву, перебили б багатьох росіян, що напали на них. Серед згаданих татар був дуже мужній і войовничий герой, який був шляхетним начальником у татар. Він власною рукою вразив кількох росіян. Серед них смертельно поранив одного з керівних людей великого князя на ім'я Малюта, відомого розбійника. Великий князь був прихильний і милостивий до Малюти, тому хотів особисто помститися татарину і велів привести його до себе. Коли татарський начальник побачив, до чого призводить тиранія, то сказав великому князю: «Ти невірний пес. Чи така має бути нагорода за мою вірну службу? Я тобі це кажу,

бо разом зі своїми готовий показати тобі, який татарин насправді, щоб покласти край твоїй лютості». Тут він накинувся на великого князя з коротким ножом, який потай зберігав у себе, і через одягу поколов його до тіла. Через це великий князь розлютився і розгнівався, велів його схопити й розсікти на дрібні шматки.

З усіх цих описаних тиранств і дій кожен християнин повинен зрозуміти й усвідомити з повною щирістю і найбільшою сумлінністю, який це чудовий дар Божий бути під захистом і заступництвом спокійного, дружнього, упорядкованого правління. І він має бути всім серцем вдячний всемогутньому, милостивому Богові за такі благодіяння.

*Страта боярина.
Московитська мініатюра*

Йоганн ТАУБЕ і **Елерт КРУЗЕ**,

*ліфляндські найманці при дворі московського князя.
«Великого князя Московського нечувана тиранія
разом з іншими вчинками, здійсненими ним з 66-го
по 72-й рік, у той час колишніми його радниками,
докладно, як вони самі бачили, чули і випробували,
найсвітлішому і вельможному князеві і панові Івану
Хоткевичу на знак особливої честі правдиво описані»,
1572 р.*

Задля того, щоб повністю винищити земщину, надав московський князь її своїм обраним, або опричнини, для грабунку. І якщо хто-небудь з них знав багатого князя чи боярина, або городянина, або селянина, чинив він над ними різні злочинства. Вони брали до себе і навмисне посилали своїх слуг до будинків багатих городян і давали їм кілька золотих виробів або прикрас. Такий слуга напрошувався на службу, говорив панам, у яких служив, що він народився з ними в одному місті чи містечку, але ховав отримані речі. Незабаром, у заздалегідь визначений час, брав такий опричник, відповідно до права або свого звичаю, пристава, несподівано приходив у дім, брав свого біглого слугу й оголошував суду, що той вкрав у нього більше тисячі рублів (кілька тисяч галерів). Доказом було те, що він знайшов у слуги кілька монет або те, що сам йому дав, — це у них вважається прямим доказом і називається «спіймати на гарячому». Хлопчика чи слугу допитували, чи не втік він від свого пана і де лежать гроші, які він вкрав. Тоді зізнавався той і говорив: «Я прошу пошадити моє життя і розкажу, де сховав взяті гроші». Траплялося, що таку милість йому робили. Тоді демонстрував він, що, якщо і взяв гроші свого благочестивого пана, то це сталося за порадою та на вимогу того, в чиєму будинку вони були знайдені, і йому він відніс їх і передав. Після такого обманного, брехливого свідчення негайно оголошувався вирок за наказом великого князя. Всі ці речі віддавалися опричникам, і їх в усьому виправдовували. А відповідач був змушений протягом трьох, чотирьох, більше або менше днів, залежно від його прохання, сплатити.

Якщо він не зробив це протягом визначеного часу, його спроваджували на площу і віддавали в руки обвинувачу. І його били до тих пір, поки останні пів шеляга не були сплачені. Він повинен був продавати за пів ціни і будинок, і двір, і землю, і людей, і все, що мав, аби віддати позивачеві. А якщо не вистачало десяти або більше рублів до встановленої суми, то били його так само жорстоко, як і за всю суму. І багато разів наше бідне серце з особливою жалістю дивилося, як вони залишалися лежати без руху або їх вивозили з площі вже мертвими.

І не раз бувало, що вони пропонували зі сльозами й стогонами продати своїх дружин і дітей або самим піти в служіння, та це не пробуджувало у тих диявольських людей ані поблажливості, ані жалю. А якщо опричник перейнявся співчуттям до того чи іншого, зменшив необхідну суму хоч би на один гульден або поступився зі співчуття, і великий князь дізнавався про це, то той втрачав не лише свої маєтки, а й засуджувався до вічного ув'язнення або навіть смертної кари.

Над земцями чи населенням вони постійно скоюють ще одну облудну витівку. Опричники, проїжджаючи вулицями або повз багатих купців, кидають каблучки, шапки чи щось інше в крамниці чи будинки, беруть приставів і несподівано, без жодної причини, приходять туди, знаходять кинуті речі й вимагають стільки-то тисяч. Цю суму відповідач мав заплатити без усіляких відмовок чи виправдань; інакше з ним жакливо поводитися, як зазначено вище. Особливо часто застосовується один прийом: опричник і земець, які постійно мають справи один з одним, зустрічаються, опричник хапає земця за шию, веде його до суду, хоча нібито ніколи його раніше не бачив і не говорив з ним, скаржиться, що той осоромив його та опричнину в цілому. І хоча великий князь знає, що такого не було, позивача проголошують вірною людиною і він отримує всі маєтки відповідача, а того б'ють, водять усіма вулицями, а потім обезголовлюють або кидають у тюрму на довічне ув'язнення. Такі та схожі страти, утиски і тиранства провадять за наказом великого князя, їхнього пана, але роблять це залюбки, бо вони далекі від будь-якої пристойності і схильні за своєю натурою до таких шахрайських витівок. І вони не розрізняють високопоса-

довців і простих людей, духовних і світських чинів, містян і селян, вдів і сиріт, поки не знатимуть, що жоден князь, боярин, шляхетний муж або простолюдин не має ані грошей, ані заощаджень, ані запасів.

Після того, як московський князь закінчує трапезу, рідко пропускає він день, щоб не піти в катівню, де постійно перебувають кількасот людей. Він змушує катувати або навіть мучити їх до смерті у своїй присутності без будь-якої на те причини. І це викликає в нього особливу радість і веселість — така вже його природа. І є свідчення, що ніколи не виглядав він таким веселим і не розмовляв так радісно, ніж коли був присутній при муках і тортурах до восьми годин.

Все, що йому спадало на думку: одного вбити, іншого спалити, велить він у церкві. А ті, кого він наказує стратити, мусять прибути якомога швидше, він дає письмове розпорядження, де вказується, як саме вони повинні бути розтерзані та страчені. Цьому наказу ніхто не противиться, а усі навпаки вважають за щастя, ласку, святу і добру справу виконати його.

Він також наказав повісити багатьох жінок на воротах їхніх домівок, а чоловіки мали щодня проходити під цими тілами і не показувати, що з ними сталося. Дружину свого шурина Михайла Темрюкова Черкаського, чия сестра була за ним заміжня, дочку багатого і розумного князя Василя Михайловича Юр'єва, невинну й благочестиву жінку, молодшу 16 років, наказав порубати разом з її шестимісячним сином і покласти у дворі, де її чоловік мав щодня проїжджати й проходити. З Петром Шанциним і багатьма іншими за його наказом вчинили так само.

Але усім цим його кровожерливе тиранське серце не наситилося. 19 липня 1568 року опівночі послав він своїх найближчих довірених осіб — князя Афанасія Вяземського, Малюту Скуратова, Василя Грязнова — разом з іншими та кількома сотнями стрільців. Вони повинні були зненацька явитися в будинки князів, бояр, воевод, державних людей, купців, писарів і забрати у них дружин. Їх негайно кинули на вози, що були під рукою, відвезли у двір великого князя і в ту саму ніч вислали з Москви. Рано-вранці великий князь пішов зі своїми обраними, немов у військовий похід,

супроводжуваний кількома тисячами людей. Переночувавши в таборі, наказав він вивести усіх цих благородних жінок і обрав з них кількох для своєї ганебної хіті, інших поділив між своєю палацовою челяддю. І нищпорив він протягом шести тижнів довкола Москви по маєтках благородних бояр і князів. Він палив і вбивав усе, що мало життя і могло горіти: худобу, собак і кішок, — забирав у риб воду в ставках, і все, що мало дихання, повинно було померти й перестати існувати. Бідний, ні в чому не винний сільський люд, діти на грудях у матерів і навіть в утробі були задушені. Жінок, дівчат і служниць вивели голими в присутності великої кількості людей, аби вони бігали взад-вперед і ловили курей. Все заради солодкої забави, і коли вони виконали це, наказав він застрелити їх з лука. І після того, як він вдосталь скористався дружинами вказаних бояр і князів, передав їх на кілька днів своїм стрільцям. Тоді їх посадили на вози й уночі відвезли в Москву, де кожна, що вижила, залишили перед її будинком. Але багато з них наклали на себе руки чи померли від серцевого горя під час цієї ганебної содомської поїздки.

Митрополит Філіп Количев казав: «Татари і язичники, та й весь світ може сказати, що у всіх народів є закони та право, тільки в Московії їх немає. У всьому світі злочинці не знаходять в уряді співчуття, якщо шукають його, а в Московії нема співчуття для невинних і праведників. Подумай про те, що хоч Бог підніс тебе у світі, але все ж ти смертна людина і Він питає з тебе за невинну кров, пролиту твоїми руками. Камені під твоїми ногами, а то й живі душі, будуть кричати проти тебе і звинувачувати тебе. І я мушу сказати це тобі за наказом Божим, хоча б смерть загрожувала мені за це».

Як митрополит, він схилився на сильні переконання духовних чинів і вирішив відслужити останню службу, а потім скласти сан, знов одягнув він свої шати для звершення служби. Коли великий князь довідався про це, наказав він Малюті та іншим вбивцям, щойно митрополит захоче зійти на вівтар, підійти до нього, зірвати силою з голови шапку й усе, що доводить його сан, бити по обличчю цими ж речами та залишити його в церкві голим.

Крім того, вони вішали жінок, чоловіків і дітей, спалювали їх на вогні, катували кліщами та іншими способами, щоб вивідати, де були їхні гроші та добро. Загалом у Твері понад 90 тисяч люду було

задушено і втрічі більше померло потім з голоду. Після цього наказав великий князь привести до води, до Волги, разом з полоненими німцями полонених полочан, яких чимало жило в тюрмах і понад сто — у будинках. Їх розтерзали в його присутності та кинули під лід.

Церкви й монастирі були так пограбовані, що не лишилося жодної ікони ціною в пів гульдена, ані дзвонів чи церковного приладдя.

Один з його опричників дав через співчуття одній удові хліб і не хотів нічого брати з неї за те. Коли це дійшло до великого князя, наказав він схопити й обезголовити і його, і вдову. А обидва тіла разом із хлібом непоховані лежали на площі протягом трьох днів. Словом, важко говорити про те лихо і горе, яке ми бачили на власні очі. Всі посіви в полях, селах, містах і дворах були спалені та знищені так, що в країні почався такий голод, якого не було з часів зруйнування Єрусалима. Одна людина їла іншу, навіть матері їли своїх дітей; трупи викопували з могил і з'їдали разом з іншими неприродними речами.

Він, як уже було зазначено, обчистив усю країну, та так і не наситився. Тоді призначив для страти ще 300 людей з тих, що залишилися. Та коли в Москву прибули послы його королівської величності та герцог Магнус, він пощадив їх на прохання чужих або із сорому за своїх людей.

Щойно пани послы та герцог відбули, наказав він спорудити на ринковій площі відгороджене місце, а сам разом із старшим сином і декількома тисячами озброєних опричників подався на площу й наказав привести до себе цих приречених один за одним. Серед них був його скарбник Микита Фуніков і головний канцлер Іван Висковатий, якого він любив, як самого себе. Він звелів спершу прив'язати скарбника до стовпа, розвести вогонь і топити під ним казан з гарячою водою, поки той не сконає. Канцлера наказав він прив'язати до дошки, розтерзати й порізати його, почавши з нижніх кінцівок і закінчуючи головою, так, щоб від нього нічого не залишилося. Усі інші були прив'язані по черзі до бар'єра, і він разом із сином проткнув їх списами та порубав шаблями. У багатьох наказав він вирізати з живої шкіри реміні, а з інших — зовсім зняти шкіру. Кожному своєму придворному визначив, коли той повинен померти, і для кожного призначив різну смерть: в одних наказав відрубати

праву, ліву руку і ногу, а тільки потім — голову, іншим велів розрубати живіт, а потім відрубати руки, ноги та голову. Загалом усе це робилося різними нечуваними способами, про які не можна ані прочитати, ані почути. Нестерпно перераховувати тут усі скоєні тиранства; читачеві, можливо, буде нудно, важко і прикро читати про такі речі. Важко зміряти, скільки шкоди описана тиранія заподіяла державі, спустошення країні й тяжкої долі уцілілим...

З описаного всі люди, а особливо сусідні високі володарі, можуть уявити, наскільки Всемогутній Бог вразив і послабив жорстокого тирана своїм мечем, що той за короткий час втратив свою могутність, силу, багатство, достаток і більше не міг опиратися такому слабкому ворогу, як кримський татарин...

Коли великий князь отаборився за 5 миль від Москви, а від татар за 12 з гаком миль, він, ця тиранська бурхлива душа, який міг душити й вбивати невинних людей та нерозумну худобу, досі такий суворий, перелякався так, що протягом однієї години відступив з усім своїм військом. І пройшов він за один день і одну ніч 25 миль, лишивши позаду себе Москву і свою криваву яму, слободу, і всю державу, поки не зупинився біля ріки Волги у фортеці Ярославлі, що за 50 німецьких миль від Москви.

І за три дні Москва так вигоріла, що не лишилось нічого дерев'яного, навіть жердини або стовпа, до якого можна було б прив'язати коня. Вогонь охопив також пороховий склад, стіни якого мали понад 50 сажнів, і зжер все, що ще залишалося. Всі двері в замку і місті, сповненому мертвими тілами, вигоріли. І в тому ж сильному вогні згоріло понад сто двадцять тисяч люду, якщо рахувати самих лише іменитих, без простих чоловіків, жінок і дітей, без бідних селян і сільського населення, яке вибігло з усіх кінців, згоріло, задихнулося і загинуло.

Словом, неможливо описати це з усіма сумними подробицями, ще неймовірніше для того, хто сам цього не бачив, повірити, яке це було пекельне видовище. Московський струмок, який тече майже посередині міста, від вогню перетворився на криваво-червоний. Люди здебільшого вчаділи, а не згоріли, тому за помножену вдесятеро суму неможливо було знайти людей для поховання. Тиран наказав кинути всі тіла в московський струмок і віддати їх течії.

*Іван Грозний.
Картина Сергія Кирилова, 1988–1990 рр.*

Коли вони почали робити це, від великої кількості тіл піднялася гребля так, що річка мусила змінити своє звичайне русло, бо була заповнена вщерть. А потім вцілілі люди мусили пити цю воду через нестачу колодязів, котрі всі обвалилися. До великого князя були послані з усіх кінців люди з проханням виловити мертві тіла з води і поховати тих, що лишилися. Кримський цар, не зважаючи на два триумфи і виконання всіх своїх бажань, прогнав наймогутнішого царя з поля битви, і не лише перетворив на попіл його місце перебування, славу столицю Москву, не тільки знищив і розорив під час походу кілька тисяч людей в 36 областях або князівствах, не тільки захопив сто тисяч полонених, крім коней, худоби та інших коштовних скарбів, а й вирішив переслідувати великого князя далі, якби не отримав від полонених звістку, що герцог Магнус виступив у похід з п'ятнадцятьма тисячами воїнів. Татарин обдумав ще раз всі свої дії і вирішив, що він зайшов занадто далеко в країну і його могли захопити під час відступу. А оскільки він вірив отриманим звісткам, не захотів далі довірятися щастю і повернув назад...

Коли тиран знову повернувся у свій застінок — слободу — і татарин повернув назад, почав він вбивати людей новим способом, за допомогою одного втікача, шахрайського лікаря на ім'я Єлисей Фамеліус [Бомелій].

Спершу наказав він лікареві дати отруту своєму найближчому спальнику Григорію Грязному, котрий завжди одягав і роздягав його; потім велів він дати отруту своєму гофмаршалу, князю Івану Гвоздеву, і ще багатьом вельможним людям, яких було близько ста. Імена їх марно тут вказувати. І він дав письмове розпорядження, як довго і скільки годин отрута повинна була діяти, для одних — півгодини, для інших — годину, дві, три, чотири вдень і вночі, і так далі, як заманеться його тиранському серцю...

Більше за кримських тут інших татар — казанських і астраханських. Вони підпорядковувалися московитам частково силою, але й добровільно також. Протягом кількох років вони були вірні даним великим князем грамотам і листам, але, за постійною звичкою московитів і великих князів, обіцянки не було дотримано, і московити з кожним роком дедалі більше потрапляли до їхньої країни та осідали в їхніх містах.

Данило **ПРИНЦ** з Бухова,
посол Священної Римської Імперії в Московії.
«Початок возвеличення Московії», 1576–1578 рр.

Якщо ти в Московії кому-небудь побажаєш здоров'я, то він відповість тобі: «Пошли, Боже, здоров'я Великому Государю нашому, а потім і нам, його підданам!». Якщо ти питаєш кого-небудь про чиїсь володіння, то той скаже: «Все це Великого Князя і моє». Зазвичай кажуть, що вони не знають, як треба думати про свого князя: «Бог і не Бог, людина, але більше людини».

Якщо хто-небудь при дворі його люб'язно розмовляє з приятелем, того негайно хапають, особливо якщо виникне якась підозра, і батогами до того карають його, що він змушений буває переказувати свої слова. І так вони живуть у крайньому рабстві, більше якого навряд чи може існувати. Цей тягар вони несуть дуже легко тому, що абсолютно не відають про устрій інших царств і держав. Бо вони тримаються у своїй країні, ніби ув'язнені в клітках, і ніколи не сміють ані вийти, ані відіслати дітей своїх, на що, як ми чули, багато хто скаржиться. І тому, вдовольняючись самою лише тубільською мовою, вони, як це часто буває, не знають усіх інших. А оскільки у них вдосталь природних здібностей до вивчення будь-яких наук, то, якби до цього додати ще й освіту, вони були б не нижчими за інші народи...

Тим, що поводитися мужньо на війні, великий князь надає свою милість, котра у них зветься особливим ім'ям: «жалування», або призначає певну частину полів, або збільшує річне утримання. Татари, допомогою яких він дуже часто користується у війнах через дуже своєрідне уявлення, яке він має про них, вдовольняються невеликою частиною полів і здобиччю, яка для них не обмежена.

Німецьких вояків він любить понад усе, і тому, якщо виходить на війну, особливо піклується про їхній набір і не шкодує жодних витрат...

У Ревелі якийсь московит став підробляти монету, а інший, знатного походження, всупереч природі содомив з худобою. Коли і той, і інший були, на вимогу наших законів, страчені, московський князь

надзвичайно обурився й усіх купців, що торгували у Новгороді, закував у ланцюги, а майно їхнє забрав у свою казну...

Перед початком нещасної Лівонської війни московський князь, щоб виправдати під якимось приводом тиранію і пристрасть до панування, з-поміж інших вимог згадав і про данину, яка повинна була сплачуватися з володінь Дерптського єпископа, який, проте, і сам не міг ані визначити, ані стверджувати що-небудь вірогідне.

Але не знайшлося жодної людини, яка пам'ятала б або звідкілясь знала, що коли-небудь таку данину сплачували московському князеві. І тому, коли все це дійшло до магістра Лівонського ордена і він дізнався про те від дерптських мешканців, то наказав не вносити данину, тому що, як він сказав, не дозволить її, якби навіть вона коштувала один волос. Зрештою, у Дерптських літописах знайдено, що в давнину, коли володіння псковичів не налічували

*Московитські послы.
Німецька гравюра 1576 р.*

нічого іншого, крім лісів і лігвищ звірів, селяни Дерптського Нейгузького округу, за згодою сусідів, мали в лісах пасіки і начальникам щорічно з кожної пасіки платили шість лівонських солідів. Коли ж псковичі вирубали ліси й звели села, цей податок сам зник разом з тими деревами. І тому ці шість солідів ні росіяни ніколи не

вимагали, ані лівонці не платили. І ось цей тиран, який нині володіє державою, перший замислив взяти те, чого, як відомо, не робив ані батько, ані дід, ані інші предки його. Не переймався тим, чинить він за правом, чи ні.

Одяг московитів і татар.
Гравюра з книги 1581 р.

Аллесандро **ГВАНЬЇНІ**,

військовий діяч Речі Посполитої італійського походження.
«Хроніка Європейської Сарматії», 1578 р.

Якби цьому народові була надана можливість напиватися щодня, він був би винищений взаємною різаниною. Адже, сп'янівши, вони повністю втрачають розум і розсудливість, наче дикі тварини, і вбивають один одного ножами, кинджалами та всілякою віроломною зброєю...

Плем'я московитське здібніше і хитріше за усіх інших росіян. І якщо вони коли-небудь торгують з іноземцями, то для підтримання більшої довіри не називають себе московитами, а тільки прибульцями, тобто новгородцями або псковичами...

Коли татарський посол їхав до Москви, то зустрів його князь московський. Йшов перший, без шапки, і виносив послу на дорогу кобиляче молоко. А коли той пив і крапля молока капала на гриву, московит мусив її злизати. А тому, хто читав листа від татарського царя, він повинен був підстелити соболині хутра, а сам радо стояв на колінах, поки читали того листа.

Московський князь (у чалмі) зустрічає європейського посла.
Ілюстрація з книги С. Герберштайна, видання 1578 р.

Анонімна «КНИГА ПРО БИТВІ БАТОРІЯ З МОСКОВИТОМ», 1584 р.

Коли пишуть до свого князя, московити не лише не згадують імені батька, а й не вказують свого, хіба тільки в дещо зіпсованому вигляді, властивому тій мові. Це задля того, щоб показати, що вони порівняно з князем не тільки раби, а й ніби маленькі чоловічки, а не люди.

Ні на що князь не покладається так сильно, як на фортеці, тому більшість їх розташована у найзручніших місцях між звивинами річок і озер. Гарнізоном, військовими запасами, провізією вони забезпечені ретельніше, ніж будь-який інший народ. Певне, вони засвоїли такий спосіб війни з того часу, коли ще через малозначність свою не мали можливості боротися відкритою силою з могутнішими сусідами. І тому шукали захисту здебільшого у властивостях місцевості. Захоплюючи зручні місця, вони потроху посилювалися, а потім утримали цей спосіб дій мимоволі, адже бачили, що у будь-якій битві з сусідами, а особливо з поляками, воїни залишалися переможеними. І так вони з самого лише досвіду зрозуміли, що не можна надто розраховувати на хоробрість своїх у битві...

До ночі воеводи московитів стали затримувати людей, що втікали, і збирати їх у таборі, переконуючи в ім'я давньої слави народу, в ім'я вірності своїм князям, що ліпше впасти у велику небезпеку і загибель, ніж полишити табір і військове знаряддя, довірені їхній мужності государем. Однак, коли з наближенням небезпеки й ночі страх став наростати, а ніч, здавалося, прикривала їхню ганьбу й сором, зникла остання можливість стримувати натовп, і двоє воевод, головних над кіннотою, разом з нею накивали п'ятами. Інші двоє, яким були довірені гармати і ядра, залишилися майже самі в таборі, охопили руками найцінніші гармати, аби показати, що вони до останнього подиху охоронятимуть табір, військове знаряддя та вірність государю. У такому стані їх знайшли на другий день рано-вранці, коли наші увірвалися до табору і взяли їх живцем разом із табором і майже тридцятьма гарматами.

Польський король Стефан Баторій доклав величезних зусиль, аби полонені московити не зазнали образ від солдатів, і сам з фортеці дивився на тих, що йшли повз них. Коли ж один солдат, сподіваючись у натопті лишитися непоміченим, став грабувати деяких, то король кинувся на нього з булавою і забив його. Такий вчинок короля вселив ворогам велику повагу до нього. Поневолею до останньої межі людям досі були невідомі милість та вірність даній обіцянці, тому й дивувалися вони цим його добрим рисам. На площі фортеці в різних місцях знайдено було кілька трупів наших воїнів. Деякі з наших, як це було природно за такої нестачі їжі та усього іншого, щоб вгамувати голод, збирали трави в прилеглих до Стрілецької фортеці садах, але були захоплені ворогами, і ті, затягнувши їх всередину окопів своїх, умертвили страшними муками. Помічено було, що з німцями вони були значно жорстокішими, ніж з іншими. Посадивши їх з ногами в казани та підклавши дров у вогонь, вони варили їх живими в киплячій воді. Одночасно вони зв'язали їм руки за спиною мотузкою, пропущеною по ліктях, і в наймерзенніший спосіб порізали їм животи й усе тіло частими поздовжніми ранами, так що це виглядало ніби розірваний панцир...

Майже у той самий час була доставлена від московського царя (Івана Грозного) грамота, у якій він надто принижувався, аби таку смиренність можна було вважати щирою, і просив, щоб король відвів своє військо усередину кордонів і утримався від усіх неприязних дій стосовно його підданих. Наприкінці листа він відвертав короля від суворих заходів, наводив як доказ декілька місць зі Святого Письма. Хоча мав звичай і був схильний постійно хвалитися більше знанням Письма, ніж намаганням дотримуватися його. Побачивши, що московський цар наполегливо не хоче відступатися від лицемірства, яке й раніше виявляв, король негайно переправив трьома мостами все військо на інший берег Двіни...

Посланець короля привіз вельми довгу грамоту, у якій московський князь, як завжди, повторював у довгій промові зміст усіх минулих листів. Король вимагав усієї Лівонії, тому, щоб показати, за яким правом московит володіє нею, вів свій рід від якогось Святослава Мстиславича. До того, як останній прийняв святе хрещення, християнську віру, його буцімто називали де Юргом, і цей

Юрг заснував місто Юр'їв, яке німці інакше називають Дерптом. Через довгий ряд спадкоємства вся Лівонія дісталася йому як єдиному нащадку того Мстиславича (насправді Юр'їв був заснований задовго до заснування Москви київським князем Ярославом Мудрим).

Московський цар звинувачував короля і в тому, що депутати від шляхти були запрошені на нараду з його послами, а в цьому вчинку він вбачав образу себе. Дуже сильно нападав на самого короля то за те, що той не королівського походження, то за його жорстокість до переможених... то за його поблажливість до них, яку король вживав, щоб залучити їх до переходу на свій бік. Потім докоряв йому за підступність і хитрість у тому, що спалив розжареними ядрами — незвичним способом — фортецю Сокіл.

*Король Речі Посполитої Стефан Баторій.
Портрет XVI ст.*

Джованні Паоло **КОМПАНИ**,
ватиканський дипломат.
«Московське посольство», 1581 р.

Тутешній народ зветься москами або московитами й заселяє увесь простір від крайніх меж Європи і Азії до останньої північної межі, де тільки можуть жити люди.

Мешканцям цієї країни під загрозою смерті не можна залишати межі Московії без згоди великого князя, а прибулі, якщо вони пробралися сюди без княжого дозволу, опиняються ніби у вічному рабстві. Ані послам, ані купцям інших народів, які прибули в Московію з його дозволу, не дозволяється вільно їздити всією країною, і поки вони перебувають у Московії, утримуються ніби під почесним арештом. Призначаються особливі люди, які стежать за тим, що вони роблять і з ким розмовляють. Поки ми були там, для нас звичним було те, що ми не мали можливості й кроку ступити з дому навіть, щоб напоїти коня, але самі московити приносили воду, яку пили коні, самі приводили ремісників, в послугах яких виникала потреба, самі вночі запалювали вогонь у посудині з водою і замикали на засувки двері спальні.

Взагалі це непривітна країна, у багатьох місцях вона не має мешканців і земля там не оброблена.

Будинки — дерев'яні, навіть багаті палати не вирізняються витонченістю обробки. Голі стіни чорні від диму і сажі: адже у московитів і литовців печі, на відміну від наших, не мають труб, якими дим безпечно виходить через дах, у них він виходить через відчинені вікна й двері. Тому, коли затоплюють піч, в приміщенні набирається стільки диму (а вони топлять сирими або вологими дровами), що там ніяк не можна перебувати. У їхньому побуті зовсім немає ані лікарів, ані аптекарів. Один лише князь має при собі двох лікарів, одного італійця, іншого — голландця...

Про себе московити найвищої думки, інші ж народи, як вони вважають, варті презирства. Вони думають, що їхня країна і спосіб життя найщасливіші з усіх. Цю свою пиху вони виражають у тому,

що носять багату одержу, яка виблискує золотом і сріблом, і часто змінюють її кілька разів на день, щоб показати від марнославства своє багатство...

Коли ж у їхній присутності хвалять звичаї та чесноти якоїсь іншої країни або показують щось нове, вони кажуть: «Великий государ все те відає і має набагато більше за це». Заради свого царя вони не відмовляються від жодної небезпеки і за його наказом швидко вирушають туди, звідки, як їм відомо, ніколи вже більше не повернуться. Ті ж, кого тут називають князями, перебувають у повному рабстві, велику кількість їх московський князь тримає як біля себе, так і у війську. І лише для того, аби виконати волю государя, вони зазвичай виконують найнезначніші доручення.

Вірність і покірність цього народу робить зрозумілішою жорстокість їхніх царів, які раптово наказують вбивати найзнатніших і найстарших людей або карати їх палицями, немов рабів. Простягнувшись на землі, вони не встають доти, поки людина, що за цим спостерігає, не покладе край покаранню.

*Виїзд царя на санях.
Ілюстрація з альбому А. Маєрберга,
1661–1662 рр.*

Джилъс ФЛЕТЧЕР,

*посол Англії в Московії у 1588–1589 роках,
«Про державу російську», 1591 р.*

Іван Васильович, батько нинішнього царя, часто хвалився, що предки його не росіяни, ніби гребував своїм походженням від російської крові. Це зрозуміло зі слів його, сказаних одному англійцеві — його майстрові золотих справ. Коли той віддавав злитки задля приготування посуду, цар велів йому добряче дивитися за вагою. «Росіяни мої всі злодії», — сказав він. Майстер, почувши це, глянув на царя і посміхнувся. Тоді цар, чоловік вельми проникливого розуму, наказав пояснити, чому він сміється.

— Якщо ваша високість просить мене, — відповідав золотих справ майстер, — то я вам поясню. Ваша високість зволили сказати, що росіяни всі злодії, хоча забули, що й самі є росіянином.

— Я так і думав, — відповідав цар, — але ти помилився: я не росіянин, бо предки мої германці.

Росіяни вважають, що угорці є частиною німецького народу, тоді як вони походять від гунів, які насильно зайняли ту частину Паннонії, яка нині зветься Угорщиною.

Спосіб правління у московитів дуже схожий на турецький, який вони, мабуть, намагаються копіювати в міру своїх здібностей у політичних справах та фінансових можливостей країни.

Правління у них чисто тиранічне: всі його дії спрямовані на користь і вигоди одному цареві.

Втім, дворянству дана несправедлива і необмежена свобода наказувати простим або нижчим класам народу і пригноблювати їх в усій державі, куди б ці особи не прийшли, а особливо там, де вони мають маєтки або де були призначені царем для управління. Простолюду дали незначну поступку тим, що дозволили передавати свої землі у спадок будь-якому з синів і розпоряджатися майном своїм довільно, бо мають право дарувати й заповідати його за власним бажанням. Та попри це, обидва класи, дворяни та простолюди, стосовно свого майна є лише хранителями царських доходів,

тому що все нажите ними рано чи пізно переходить у царські скрині.

Будь-який новий закон або постанова у справах держави визначаються завжди раніше, ніж скликаються якісь загальні збори або рада. Крім своєї Думи, царю нема з ким радитися про справи, за якими вже попередньо зроблено постанову, за винятком небагатьох єпископів, архімандритів і ченців. Та й це лише задля того, щоб скористатися забобонністю народу, якому це завжди на шкоду, і який вважає святим і справедливим усе, що робиться за згодою їхніх єпископів і духовенства.

По-друге, щодо громадських і урядових посад у державі, то тут немає жодного спадкового звання, хоч би яким було воно високим чи низьким. Навпаки, призначення на ту чи іншу посаду залежить безпосередньо від самого царя, тож навіть дяки в кожному важливому місті здебільшого призначаються ним самим.

Судді так обмежені у своїх посадових обов'язках, що не сміють вирішити жодної важливої справи самі, а зобов'язані пересилати її до Москви, у царську Думу. Щоб показати свою владу над життям підданих, покійний цар Іван Васильович під час прогулянок або поїздок наказував рубати голови тим, хто траплявся на його шляху, якщо їхні обличчя йому не подобалися або коли хтось необережно на нього дивився. Наказ виконувався негайно, і голови падали до ніг його.

По-третє, щоб заволодіти всіма спадковими маєтками та землями знаті, позбавивши їх майже всіх прав і лишивши тільки саму назву, він дав їм інші землі на праві помісному (так воно тут називається), володіння яким залежить від сваволі царя. А землі ті лежать дуже далеко, в інших краях держави. Так він спрямував їх у ті області, де б вони не могли користуватися ані милістю, ані владою, бо не були там ані тамтешніми уродженцями, ані добре відомими людьми у тих місцях. Методи, якими намагаються перешкодити піднесенню цих родів і поверненню їхнього минулого впливу, полягають ось у чому: багатьом спадкоємцям не дозволяється іти до шлюбу, аби рід припинив існувати разом з ними. Інших відправляють у Сибір, Казань і Астрахань під прикриттям служби і там вбивають або ж кидають до в'язниці. Деяких ув'язнюють

у монастирі, де їх постригають у ченці під виглядом обітничі, даної за власним бажанням, але насправді з неволі, через страх, що їх звинуватять у якомусь злочині. Тут вони мешкають під таким пильним наглядом особливої варти й самих ченців, що їм не залишається ніякої надії, як закінчити дні свої в ув'язненні. Серед цих осіб багато належать до вищого дворянства.

Ці три розряди дворянства, а саме: князі удільні, бояри та воеводи, мають ту перевагу, що до імен їхніх додається «вич», як-то, Борис Федорович. Це вважається честю, на яку інші не мають права.

Гноблення і рабство такі очевидні й такі різкі, що треба дивуватися, як дворяни та простолюди могли їм підкоритися, хоча мали ще деякі засоби, аби уникнути або позбутися їх. Так само дивує і те, як царі, утвердившись сьогодні на престолі так міцно, можуть задовольнятися тим самим правлінням, поєднаним з такою очевидною несправедливістю і гнобленням їхніх підданих, коли самі вони сповідують віру християнську.

З усього сказаного тут зрозуміло, як важко змінити спосіб правління в Росії за нинішнього її стану. По-перше, там немає нікого серед дворянства, хто б міг очолити інших. Сановники не дворяни від природи, а дяки, яким подарував це звання цар. Вони повністю залежні від його милостей і, власне, служать тільки йому. Що ж до князів, які під ними керують областями, то це люди важливі тільки за назвою, без будь-якої влади, сили і довіри, за винятком того значення, яке мають від своєї посади, поки її обіймають. Але і тут отримують вони не любов, а, навпаки, ненависть народу, який бачить, що вони поставлені над ним не так задля того, щоб провадити справедливість і правосуддя, як для того, щоб гнобити і знімати з нього вовну не один раз на рік, як кожен власник зі своєї вівці, а стригти його протягом усього року. Крім того, влада і права їхні роздроблені на безліч дрібних частин, тому що в кожній великій області їх аж кілька осіб, і до того ж час, на який вони призначаються, вельми обмежений. Тому вони не можуть як-небудь посилитися або виконати будь-яке розпорядження, якби навіть мали щасливий намір зробити що-небудь нове. Що ж до простолюду, то, крім нестачі зброї і досвіду у військовій справі, від якої його зумисне віддаляють, у нього безперестанку забирають і бадьорість

духу, і гроші. Інколи це роблять під приводом якого-небудь вчинку для суспільного блага, а інколи навіть не посилаються на жодну потребу для держави або царя. Отже, ані дворянство, ані простолюди не мають можливості наважитися на якесь нововведення доти, поки військо, чисельність якого сягає принаймні 80 000 осіб, що отримують постійну платню, буде однотайно і беззаперечно коритися царю і нинішньому станові справ. А таке ставлення, схоже, належить до їхньої посади, як через якості солдатів, так і тому, що вони користуються всюди повним правом вільно ображати і грабувати простолюди із власної волі. Це їм навмисне дозволили, аби вони були задоволені станом справ. Змови між військом і простим народом боятися також не варто, тому що цілі у них надто різні та протилежні. Ця безнадія всередині держави змушує народ здебільшого бажати вторгнення якогось ворога ззовні, який, на думку його, один може позбавити усіх від тяжкого ярма тиранського правління.

У кожному великому місті влаштовано шинок, де продається горілка, іменована тут російським вином, мед, пиво та інше. З них цар отримує оброк, що сягає значної суми: одні платять 800, інші 900, треті 1000, а деякі 2000 або 3000 рублів на рік. Там, крім низьких і безчесних намагань збільшити казну, стаються найжахливіші злочини. Бідний працівник і ремісник часто розтрачує усе майно дружини та дітей своїх. Деякі залишають в шинку 20, 30, 40 рублів або більше, напиваючись до тих пір, поки все не витратять. І це роблять вони, за їхніми словами, на честь господаря, або царя. Ви нерідко побачите людей, які пропили все на собі і ходять голі (їх звуть нагими). Поки вони сидять у шинку, ніхто і в жодному разі не сміє викликати їх звідти, тому що цим можна зашкодити збільшенню царського прибутку.

Щоб показати своє самодержавство під час здирання поборів, царі іноді йдуть на вельми прості, але дивні виверти. Ось як, наприклад, робив Іван Васильович, батько нинішнього царя. Він відправив людей до Пермі за кількома возами кедрового дерева, хоча знав, що воно там не росте. Коли ж люди відповідали, що не можуть знайти такого дерева, то цар велів стягнути з них 12 000 рублів, нібито тому, що вони його приховують. Іншим разом він

послав до Москви добути йому ковпак живих бліх для ліків. Йому відповіли, що це неможливо зробити і якби навіть вдалося наловити стільки бліх, то ними не можна наповнити ковпак, бо вони порозстрибуються. За це цар стягнув з них штраф або вибив через правіж 7000 рублів.

Схожою хитрістю відібрав він у своїх бояр 30 000 рублів за те, що вони, коли пішли на полювання за зайцями, не зловили нічого, нібито самі витравили та перебили всіх зайців. А бояри, як завжди, негайно звернули цей правіж на мужиків, або простий народ.

Хоч би яким дивним здавався такий спосіб грабувати бідних підданих без ґрунтовної причини, але він цілком личить характеру тамтешніх царів і жалюгідному рабству цієї нещасної держави.

Вони неймовірно принижені як раби не лише у ставленні до царя, а й до бояр і дворян взагалі. Ті й самі не що інше, як раби, особливо з певного моменту, що можна помітити в їхніх проханнях та інших паперах, поданих будь-кому з дворянства або вищих урядовців. Тут вони самі називаються і підписуються холопами, тобто їхніми кріпаками або рабами; так само і дворяни, своєю чергою, визнають себе холопами царя. Можна істинно сказати, що немає слуги або раба, який би більше боявся свого пана або який був би у більшому рабстві, ніж тутешній простолоуд. І це у ставленні не лише до царя, а й до його дворянства, головних чиновників і усіх військових. Отож якщо бідний мужик зустрінеться з кимось із них на великій дорозі, то має відвернутися, наче не сміє дивитися йому в обличчя, і впасти ниць, б'ючи головою об землю, так само, як він схиляється перед зображеннями своїх святих.

Вам доводиться бачити багато порожніх сіл і міст, в півмилі або в цілу милю завдовжки — люд увесь розбігся по інших місцях від поганого ставлення до них і насильства. Так, дорогою до Москви, між Вологдою та Ярославлем (на відстані 180 верст, за їхніми мірками це трохи більше ста англійських миль), можна натрапити принаймні на 50 сіл в півмилі або й на цілу милю завдовжки, цілком порожніх, так що у них немає жодного мешканця. Те саме можна побачити й в усіх інших частинах держави, як розповідають ті, що подорожували цієї країною більше, аніж дозволяв мені час або випадок.

Sehr grewliche/erschrock.
liche/ vor vnerhörte/ warhafftige Neue zeyt-
ung/was für grausame Tyranny der Moscouiter/an
den Gefangenen/ hinweggeführten Christen auß Lysland/ beydes an
Mannen vnd Frayen/ vnd Frayen vnd Kleinen Kindern/ begre-
het/ vnd was täglich schadens er ihnen in irem Land zufüget. Wey-
neben angezeygt/ in was grosser fahr vnd not die Lyslander
stehen. Allen Christen zur warnung/ vnd bes-
serung ihres Sündelichen lebens/ auß
Lysland geschriben / vnd in
Druck verfertiget.

Zu Nürnberg bey Georg Keyserlein. M. D. LXL

Гравюра на дереві. Брошура Георга Брессляйна, 1561 р. Текст над зображенням: «Вельми мерзенні, жахливі, досі нечувані правдиві нові звістки про те, що коять московити з полоненими християнами з Лівонії, чоловіками й жінками, дівчатами та дітьми, і яку шкоду щоденно чинять їм у їхній країні. Вказано, в чому велика небезпека і потреба лівонців. Усім християнам на пересторогу та покращення їхнього гріховного життя писано з Лівонії і надруковано».

Неймовірні утиски, яким піддається бідний простолюду, взагалі позбавляють їх бажання займатися своїми промислами, бо заможніші люди є в більшій небезпеці втратити не лише своє майно, а й саме життя. Якщо ж у когось і є якась власність, то намагається він приховати її, як може, іноді віддає у монастир, а іноді зариває в землю у лісі, бо так роблять під час ворожої навали. Цей страх сягає того, що часто можна помітити, як вони лякаються, коли хтось із бояр або дворян дізнається про товар, який вони мають намір продати. Я нерідко бачив, як вони, розклавши товар свій — хутра та інші речі, — все оглядалися і дивилися на двері, як люди, що бояться, аби їх не наздогнав і не захопив якийсь ворог. Коли я запитав причину їхньої такої поведінки, то довідався, що вони побоювалися, чи не було серед відвідувачів когось із царських дворян або якогось сина боярського, що можуть прийти зі своїми спільниками і насильно забрати у них весь крам.

Ось чому народ, здібний до всілякої праці, віддається лінощам та пияцтву, не переймається ні про що, крім денного прожитку. Тому і буває, що товару, властивого Московії (як було сказано вище, це віск, сало, шкіра, льон, конопля тощо), виробляється і вивозиться за кордон значно менше, ніж раніше, бо затиснутий народ, у якого забирають усе, що він отримує, втрачає будь-яке бажання працювати.

Що ж до інших рис простолюдинів, то, хоча і помітна в них деяка схильність до мистецтва (про це можна зробити висновок з природного здорового глузду дорослих і дітей), проте вони не займаються ніяким, навіть ремісничим, виробництвом. А ще менше переймаються знанням наук або літератури, від котрих так само, як і від усіх військових вправ, їх намагаються усунути. Це робиться аби легше було втримати їх у тому рабському стані, у якому вони зараз перебувають, і щоб вони не мали ані можливості, ані сили зважитися на будь-яке нововведення. З тією ж метою їм не дозволяють подорожувати, аби вони не навчилися чого-небудь у чужих краях і не ознайомилися з іншими звичаями. Ви рідко зустрінете російського мандрівника, хіба тільки втікача або когось із посланцем; але втікати звідси дуже важко, тому що всі кордони охороняються дуже пильно, а покаранням за таку спробу, якщо зловлять винного,

є смертна кара і конфіскація всього майна. Вчаться тільки читати й писати, і то мало хто. З цієї ж причини не дозволяється у них іноземцям приїздити до їхньої країни з будь-якої освіченої держави інакше, ніж для торгівлі, збуту своїх товарів або для отримання чужоземних товарів.

Коли хто вб'є свою людину, то майже не відповідає за це або й геть не вважається винним, бо слуга визнається холопом або кріпаком, над життям якого пан має повну владу. Найбільше покарання за такий вчинок — якийсь незначний штраф на користь царя, і якщо злочинець багатий — тоді суд має справу радше з гаманцем, ніж протизаконним вчинком. Письмових законів у них немає, крім однієї невеликої книги, в якій визначається час і спосіб проведення засідань у судових місцях, порядок судочинства та інші судові форми й обставини. Але взагалі немає правил, якими могли б керуватися судді, щоб визнати саму справу правою або неправою. Єдиний у них закон — це закон усний, тобто воля царя, суддів та інших посадових осіб. Все це показує жалюгідне становище нещасного народу, який повинен визнавати джерелом своїх законів і стражами правосуддя тих, проти несправедливості та крайнього гноблення яких йому не завадило б мати кілька хороших і суворих законів.

Якби московський солдат з такою ж твердістю духу виконував ті чи інші приписи, з якою він терпить злидні і працю, або так само був би здатний до війни, яким є байдужим до свого житла і їжі, то далеко перевершив би наших солдатів. А зараз він сильно поступається їм і в хоробрості, і в самому виконанні військових обов'язків. Це стається частково через його рабське становище, яке не дозволяє розвинути у ньому хоробрості або доблесті, а частково через нестачу почестей і нагород, на які йому і сподіватися не варто, що б він не зробив.

Московський цар розраховує більше на кількість, ніж на хоробрість своїх воїнів або на гарний устрій сил. Військо йде (або ведуть його) без будь-якого порядку, за винятком того, що чотири полки або легіони, на які воно поділяється, перебувають кожен біля свого прапора. І так усі змішаною юрбою раптово кидаються вперед за командою генерала.

Московський солдат, на нашу спільну думку, краще захищається у фортеці чи місті, ніж б'ється у відкритому полі. Це помічено в усіх війнах, а саме при облозі Пскова 8 років тому. Тоді польський король Стефан Баторій був відбитий з усією його армією зі ста тисяч людей і змушений був зняти облогу, втративши багатьох з кращих своїх вождів і солдат. Але в чистому полі поляки та шведи завжди беруть верх над московитами.

Про правління російського царя, де б то не було, в успадкованих чи завойованих країнах, можна сказати таке. *По-перше*, у народу забирають зброю та інші засоби для захисту і не дозволяють нікому тримати їх, крім бояр. *По-друге*, безперестанку забирають гроші, товари і за декілька років не залишають нічого, крім тіла й життя. *По-третє*, цар роздає і розділяє свої володіння на безліч дрібних частин, засновуючи в них окремі управління, щоб нікому не виста-

чило володіння для укріплення, навіть якби були інші засоби. **По-четверте**, областями керують люди незначні, які самі по собі не мають сили і є зовсім чужими для мешканців тих країв, якими керують. **По-п'яте**, цар змінює, як правило, своїх правителів один раз на рік, щоб вони не могли занадто зблизитися з народом чи заприятелювати з ворогом, якщо керують прикордонними областями. **По-шосте**, в одне й те ж місце він призначає правителів, неприязних один до одного, щоб один ніби контролював іншого. Наприклад, князів і дяків, бо через їхню взаємну заздрість і суперництво можна не боятися тісних взаємин між ними. Крім того, цар так дізнається про всі зловживання. **По-сьоме**, часто посилає він потай до кожної області посильних, які користуються особливою його довірою, щоб ті розвідали все, що там відбувається, і всі тамтешні заворушення. Звісно, таких осіб посилають потайки, й ніхто не знає, коли на них чекати...

*«Опричники»,
картина 1890-х рр.
Художник Ніколай Неврєв.
Зображено вбивство боярина
І. Федорова, якого Іван Грозний
змусив одягнутися в царські
шати й сісти на трон,
вклонився йому
і власноруч зарізав.*

Коли кримський хан запалив місто і насолодився картиною яскравого полум'я, та повернувся додому зі своїм військом, то надіслав, як мені сказали, російському цареві ножа, щоб він у розпачі зарізав себе після такої втрати, не наслідуючись уже ані зустріти ворога в полі, ані покласти на своїх друзів і підданих...

Ось головні начальники чи полководці цих військ за назвою і за ступенями: по-перше, великий воевода, тобто старший воєначальник або генерал-лейтенант, який підпорядковується безпосередньо царю. Зазвичай його обирають з чотирьох головних дворянських домів у державі, втім, обирають не за хоробрість або досвідченість в справах військових. Навпаки, вважають сповна гідним цієї посади того, хто користується особливою пошаною за знатність свого роду, хоча нічим більше не вирізняється. Намагаються навіть, щоб обидві чесноти, тобто знатність походження і влада, ніяк не поєднувалися в одній особі, особливо якщо в ній помітять розум або здібність до справ державних...

Основна причина безперервної ворожнечі росіян з кримцями — це деякі прикордонні землі, на які зазіхають татари, хоча вони належать росіянам. Татари стверджують, що, крім Астрахані та Казані, стародавнього володіння східних татар, вся країна від їхніх кордонів на північ і захід до міста Москви із самою Москвою належить їм. Це здається справедливим, судячи зі слів самих росіян, які розповідають про особливий обряд, який російський цар мав повторювати щороку на знак свого підданства великому хану кримському. Російський цар мав стояти біля коня, на якому сидів хан, і годувати тварину вівсом з власної шапки. Це відбувалося в самому Кремлі московському. Цей обряд, як вони кажуть, тривав до часів Василя, діда нинішнього царя. Він, узявши гору над кримським царем завдяки хитрості одного зі своїх дворян, Івана Дмитровича Більського, прийняв охоче такий викуп: описаний обряд замінили даниною хутром, від якої згодом також відмовився батько нинішнього царя...

Татари кружляли біля кордону так, як літають дикі гуси, захоплювали дорогою все і прагнули потрапити туди, де бачили здобич. У рукопашному бою, коли справа доходить до загальної битви, татари, як кажуть, діють краще за росіян, бо вони лютіші від природи, а від безперервної війни стали ще хоробрішими і кровожерливішими,

бо не знають жодних мирних цивільних занять. Попри це, татари хитріші, ніж можна подумати, судячи з їхнього варварського побуту. У постійних набігах і грабунку своїх прикордонних сусідів вони дуже кмітливі та винахідливі на всілякі хитрощі задля власної користі. Це довели вони, наприклад, у війні з Белою IV, королем угорським. Тоді вони напали на нього з 500 000 військом і здобули блискучу перемогу. Убивши королівського канцлера Миколу Чиника, вони знайшли у нього власну печатку короля. Такою знахідкою одразу скористалися, щоб скласти підроблені грамоти від королівського імені в усі міста і поселення, що лежали біля того місця, де відбулася битва. У грамотах був припис, щоб мешканці в жодному разі не тікали самі і не вивозили речей зі своїх осель, а лишалися спокійно на місцях, нічого не боялися і не віддавали розорену батьківщину в руки такому жалюгідному і варварському ворогу, як татари. Задля цього вони змусили кількох молодих людей, яких узяли в полон, написати грамоти польською мовою і, додавши до них королівську печатку, надіслали їх в усі частини Угорщини, що лежали біля місця битви. Тоді угорці, які збиралися вже тікати зі своїм майном, дружинами і дітьми, отримавши звістку про поразку короля, заспокоїлися цими підробленими грамотами, лишилися вдома і так стали здобиччю татар, які напали на них раптово всією своєю масою і захопили їх.

Під час облоги міста або фортеці татари завжди починають тривалі переговори та роблять привабливі пропозиції, аби переконати місцевих здатися, обіцяючи виконати все, чого тільки ті зажадають. Однак коли вже заволоділи містом, стають жорстокими. Вони не люблять вступати в бій, але у них є деякі засідки. Вступивши одного разу злегка в бій, вони відразу ж відходять у ці засідки, ніби в страху, і так, якщо це можливо, заманюють ворога. Але росіяни, які добре знають їхні звичаї, бувають з ними вельми обережними. Коли татари нападають із невеликим військом, то садять на коней опудал у вигляді людей, аби їх здавалося більше. Націлившись на ворога, вони кидаються в бій з гучним вереском і кричать всі гуртом: «Олла білла! Олла білла!» (Бог в поміч! Бог в поміч!) Смерть до того зневажають, що охоче погоджуються померти, ніж поступитися ворогові, і, вже розбиті, гризуть зброю,

якщо не можуть більше битися або допомогти собі. З цього зрозуміло, яка різниця між татариним, що має таку відчайдушну хоробрість, і росіянином або турком. Солдат російський, якщо він почав уже відступати, то весь порятунок свій вбачає у швидкій втечі, а якщо його взяв ворог, то не захищається і не благає про життя, бо впевнений, що повинен померти. Турок же зазвичай, щойно втратить надію врятуватися втечею, починає благати про життя, кидає зброю, простягає обидві руки й підносить їх догори, ніби дозволяє зв'язати себе, сподіваючись, що його залишать живого, якщо він погодиться бути рабом ворога.

Є ще різні інші татари, котрі живуть на кордоні Росії, як-то: ногайці, черемиси, мордва, черкеси та щелкали, які відрізняються від кримських татар радше назвою, ніж управлінням або чим-небудь іншим. Винятком є тільки черкеси, прилеглі до південно-західного кордону з боку Литви, які набагато освіченіші за інших татар. Вони вельми гарні з себе і благородні звичаями, наслідуючи в цьому звичаї польські. Деякі з них підкорилися королям польським і сповідують християнську віру. Ногайці живуть на сході й вважаються найкращими воїнами з усіх татар, але вони більш дикі та лютіші за інших. Ногайці дуже часто турбували російських царів, які через це тепер залишаються задоволеними тим, що можуть купувати у них мир, сплачуючи щорічну данину російськими товарами їхнім мурзам, або дівей-мурзам, тобто начальникам племен. За це ногайці зі свого боку повинні служити царю в їхніх війнах на певних відомих умовах. Кажуть, що вони справедливі та чесні у своїх вчинках, і тому ненавидять росіян, яких вважають взагалі лукавими і несправедливими. Тому простий народ неохоче зберігає з ними договори, але мурзи, тобто князі, за одержувану з московитів данину утримують його від порушення умов.

Найбільш дикими та грубими вважаються татари мордовські, які як своїми звичаями, так і дивним способом життя відрізняються від всіх інших. Що ж до їхньої релігії, то хоча вони визнають єдиного Бога, але поклоняються як Богу кожній живій істоті, яку першою побачать вранці, і клянуться їй протягом цілого дня, хоч би що це було: кінь, собака, кішка або яка інша тварина.

Перм'яки вважаються народом дуже давнім, і сьогодні вони

підвладні Росії. Займаються вони полюванням і торгівлею хутром, як і самоїди, що живуть далі до Північного моря. Самоїдами називають їх, за словами росіян, від самоз'їдення, бо за старих часів вони були людожерами й пожирали один одного. Думку цю підтверджує те, що і сьогодні вони їдять усіляке сире м'ясо без розбору, навіть падло. Самі ж самоїди стверджують, що вони є корінним народом, який виріс на тому самому місці, де вони живуть і тепер, і що ніколи не змінювали його, як більшість інших народів. Нині підвладні вони російському цареві.

Я говорив з деякими з них і довідався, що вони визнають єдиного Бога, втім, уособлюють його в речах, особливо потрібних або корисних собі. Так вони поклоняються сонцю, оленю, лосеві та іншим...

Московські попи, які є неуками в усьому, намагаються всіма способами перешкодити поширенню освіти, немов побоюються, щоб не викрили їхнє власне невігластво і нечестя. Через це вони запевнили царів, що будь-який успіх в освіті може призвести до перевороту в державі, а отже, може бути небезпечним для їхньої влади. У цьому випадку вони мають рацію, тому що людині розумній і здатній мислити, ще більш піднесеній знаннями та вільним вихованням, надзвичайно важко терпіти примусовий спосіб правління. Кілька років тому, ще за покійного царя, привезли з Польщі до Москви друкарський верстат та літери, і тут було засновано друкарню з дозволу самого царя і на превелике його задоволення. Але незабаром будинок вночі підпалили, і увесь верстат з літерами згорів, про що, як вважають, потурбувалося духовенство.

Але в основному московити мляві та бездіяльні, у чому винні, як можна припустити, почасти клімат і сонливість, спровоковані зимовим холодом, почасти їжа.

Ці дві крайнощі, особливо взимку (спека всередині будинків і холоднеча надворі), разом із їжею дають їм темний, хворобливий колір обличчя, тому що шкіра від холоду і спеки змінюється і морщить, особливо у жінок, колір обличчя яких переважно набагато гірший, ніж у чоловіків. На мою думку, це стається тому, що вони постійно сидять у спекотних покоях, топлять лазні й печі і часто паряться.

Московит, який звик до обох крайнощів, до спеки та до холоду, переносить їх набагато легше, ніж іноземці. Ви нерідко побачите, як

вони для загартування тіла вибігають з лазень у милі і, хоча димляться від жару, як поросся на вертелі, кидаються голі в річку або обливаються холодною водою навіть у найлютіший мороз. Жінки, щоб приховати поганий колір обличчя, біляться і рум'яняться так сильно, що кожен може помітити. Однак там ніхто не звертає на це уваги, бо такий у них звичай, який не просто подобається чоловікам, а вони самі дозволяють своїм дружинам і дочкам купувати білила і рум'яна, щоб ті фарбували обличчя, і радіють, що зі страшних жінок вони перетворюються на гарних ляльок. Від фарби морщиться шкіра, і вони стають ще потворнішими, коли її змивють.

Що ж до їхніх якостей і способу життя, то вони мають гарні розумові здібності, проте не мають тих засобів, які є в інших народів для розвитку своїх талантів вихованням і наукою. Щоправда,

вони могли б запозичити їх у поляків та інших сусідів, але ухиляються від них через марнославство, вважаючи за краще свої звичаї, ніж звичаї усіх інших країн. Почасті причиною цього є те (як було зазначено мною вище), що спосіб їхнього виховання, далекий від ґрунтовної освіти і громадянськості, визнається владою найкращим для держави та найбільш притаманним їхньому способу правління, яке народ навряд чи став би терпіти, якби отримав якусь освіту і ліпші знання про Бога. Для цього царі знищують всі засоби покращення освіти й намагаються не допускати нічого іноземного, що могло б змінити тубільні звичаї. Такі вчинки можна було б як-небудь вибачити, якби вони не накладали особливий відбиток на сам характер мешканців. Коли вони бачать, як грубо й жорстоко поводяться з ними усі головні посадовці та інші начальники,

*«Іван Грозний та його син
Іван 16 листопада 1581 р.».
Художник Ілля Рєпін, 1885 р.*

то так само нелюдяно поводяться один з одним, особливо зі своїми підлеглими та нижчими за статусом. Тому найнижчий і найубогіший «крест'янин» (так вони називають простолюдина), який принижується, повзає перед дворянином і облизує пил під ногами його, як собака, стає нестерпним тираном, щойно бере гору над кимось. Тому тут буває багато грабежів і вбивств. Життя людини вважається нічим. Часто грабують у містах на вулицях, коли хто запізнюється ввечері, але на крик жодна людина не вийде з дому допомогти, хоча б і чула галас. Я не хочу говорити про дивні вбивства та інші жорстокості, які у них трапляються. Навряд хтось повірить, що такі злодіяння могли траплятися між людьми, особливо такими, які називають себе християнами.

Волоцюг і жебраків у них незліченна кількість: голод і крайня потреба так їх виснажують, що вони просять милостині найжахливішим, відчайдушним способом. Вони кажуть: «Подай і заріж мене, подай і убий мене». Звідси можна зрозуміти, як поводяться вони з іноземцями, якщо такі немилосердні й жорстокі до своїх співгромадян. І попри це, не можна сказати напевне, що переважає в цій країні — жорстокість або нестриманість. Втім, про останню я навіть говорити не стану, тому що вона настільки брудна, що важко знайти пристойні слова. Вся держава переповнена такими гріхами. Та й чи дивно це, коли у них немає законів, щоб приборкати блуд, перелюбство та інші гріхи?

Що ж до вірності слову, то московити здебільшого вважають його нічим, якщо можуть що-небудь виграти обманом і порушити дану обіцянку. По правді, можна сказати (як це відомо тим, хто мав з ними торговельні справи), що від великого до малого, крім небагатьох росіян, яких дуже важко відшукати, всяк не вірить нічому, що говорить інший, але і сам не скаже нічого такого, на що можна було б покластися. Ці якості роблять їх нікчемними в очах усіх їхніх сусідів, особливо татар, які вважають себе набагато чеснішими та справедливішими за росіян. Ті, хто уважно обговорював стан обох народів, вважають, що ненависть до способу правління і вчинків московитів досі була головною причиною язичництва та відрази татарів до християнської віри.

Георг Тектандер фон дер ЯБЕЛЬ,
*посол Священної Римської імперії в Персії.
Побував у Московії в 1603–1604 рр. «Короткий,
але ґрунтовний і правдивий опис подорожі до Персії,
здійсненої у 1602 році від Різдва Христового»*

Цей народ від природи схильний до брехні, обману і всіляких пороків... Пан посол не міг надивуватися тому, що вони не вмiли приховати своєї жадібності та пристрасті до подарунків. В їжі та питті вони нагадують худобу, грубі та непристойні. Їдять зазвичай без тарілок і ножів, хапають страви просто руками...

Вони вкрай підступні та корисливі, але попри це вважають себе справжнісінькими християнами. Не терплять того, щоб віддати перевагу будь-якому іншому народові. Стосовно віросповідання і богослужіння московитів, я скажу, що, наскільки мені вдалося довідатися про це, вони вважають себе і тих, хто тримається з ними однієї віри, справжнісінькими та найліпшими християнами; нас же вони не визнають зовсім за християн, а називають просто поганями, тобто язичниками. Тим часом вони такі сластолюбці, безбожники, дурисвіти й брехуни, що не можна й описати, в чому ми вдосталь переконалися, проживши серед них півроку. На мій погляд, навряд чи знайдеться де у світі інша країна, де б панувала така розпуста і безсоромність. Наскільки я міг помітити, вони за ніщо мають Десять заповідей і легко карають за їхнє порушення... Вбивця або інший тяжкий злочинець карається за свій злочин ув'язненням на два або на три роки. Відбувши це покарання, він стає ще гіршим, ніж був раніше...

Майже неймовірно, але нам достеменно відомо, що печиво, яке звуть вони пирогами, готують майже так, як у нас, і зазвичай начиняють різним м'ясом. Неодноразово продавали такі пироги у булочників у місті з людським м'ясом, бо вони викрадали трупи, рубали їх на шматки й пожирали. Коли це розкрилося, то багато хто зазнав судового покарання за це. Інші, хоча це неймовірно, їли від великого голоду нечистих тварин — собак і кішок.

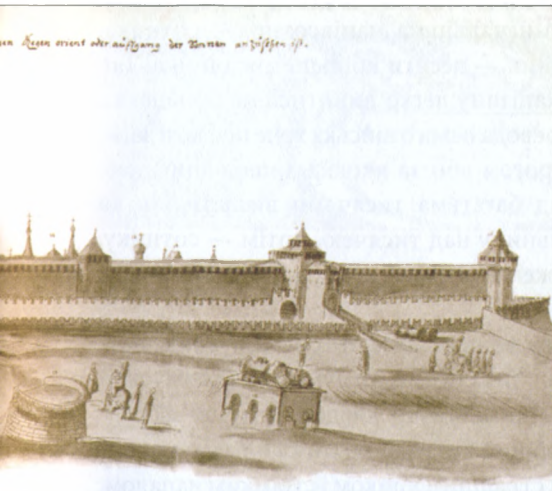
Петро **ПЕТРЕЙ** із Елезунда,
шведський посланник у Московщині, «Реляція»,
1608 р., «Московитська хроніка», 1615 р.

Коли москвитяни сваряться і ворогують зі своїми сусідами, не можуть домовитися і помиритися з ними, а хочуть битися і воювати, вони поводяться не так, як заведено в інших славетних володарів. Вони не велять сповістити чи оголосити в листі або віснику про своє бажання вести війну, а перш ніж їхні вороги встигнуть озирнутися і вжити заходів, вони вдираються на їхню землю з кількома тисячами людей, розорюють і спустошують її мечем і вогнем. Поки вороги це помітять і встигнуть підготуватися, вони вже розорять їхню землю на кілька миль і повернуться додому. Так само, як воюють обманом і хитрістю, ту ж вправність використовують вони і для укладання миру, особливо коли кажуть, що хочуть дотримуватися вічного миру з сусідами. Людей, які не підозрюють про підступ і хитрість, легко вводять в оману такими словами, вони думають і вірять, що цей урочисто укладений, вічний та незмінний мирний договір буде непорушним. Але росіяни говорять, що цей

вічний мир з ворогом повинен тривати не довше, поки живі государі, які уклали його. Коли вони помирають, вмирає і мир, і вічність його, а отже, настає кінець і вічному мирному договору...

У воєнний час усі вони, скільки їх занесено у великокняжий список, старі та молоді, повинні йти в похід. Ніхто не уникне цього, а хоч би який був старий, слабкий і хворий, він усе-таки має йти, хай навіть ледве ноги тягне. Ніщо не врятує від цього. Не дозволяється навіть послати іншого замість себе. Синови не дозволяється приїжджати або служити за батька, а якщо він уже дорослий, повинен служити за себе, а батько його — також сам за себе. Тут не допоможе ніяке виправдання: ані старість, ні хвороба, ні слабкість. Навіть хто лежить і вже бореться зі смертю має йти в похід, хоч навряд чи проживе понад три або чотири дні, якщо тільки не хоче, щоб описали маєток його і спадкоємців його та віддали іншому. Тому що коли буде шиккування і назвуть ім'я цього чоловіка, а його не буде, бояри, що проводять огляд, запитають про це. І відповідь, що він хворий, старий і не може більше нести службу, а прислав замість себе іншого, не приймається. Його піддають немилості великого князя, а маєтки у нього забирають. Росіяни кажуть, що він завинив і згрішив перед великим князем. Якщо він

Вигляд московського кремля.
Ілюстрація з альбому
А. Маєрберга, 1661–1662 рр.

хворий, старий і слабкий, то влітку велів би покласти себе на віз (а взимку — на сани) і їхати так, тоді помер би він на службі у великого князя і не був би винен, зберіг милість князя і втримав за собою маєтки для своїх спадкоємців.

Коли хтось занеджує в таборі або отримає рану в битві, так, що не зможе більше нести служби, йому не дозволяється їхати додому, а він повинен залишатися з військом, поки не помре або не одужає. Хто без дозволу піде додому, хворий він чи здоровий, і це викриється, полководець наказує повернути його і без будь-якої пощади карає смертною карою...

Огляд зазвичай проводять щотижня, поки вони в поході, щоб полковники знали, у якому вони стані, скільки людей померло, втекло або було вбито. Тому що неохоче наважуються вступати в бій із ворогом, якщо не знають, що вшестеро сильніші од нього. Вони намагаються зібрати про нього правдиві відомості й завжди посилають за два або за три дні шляху вперед роз'їзди на всі боки навколо себе, а також назад, щоб вивідати, чи далеко від них став ворог і які у нього наміри, аби той не напав на військо несподівано, без усякого попередження. Коли чують, що ворог близько, і мають намір вступити в бій з ним, вони не лаштують ні крил, ані бойового порядку, ні передового чи заднього війська, а йдуть гуртом без усілякого устрою, тримаючи в середині великий прапор. Кожен десятник знає свого напівсотника-начальника, напівсотник — сотника, сотник — тисячника, тисячник — десяти і більше тисячника. Так кожному військовому або капітану легко дивитися не більше, як за десятьма людьми. Якщо воевода всього війська хоче послати загін для розвідки, сутички з ворогом або за якоюсь іншою справою, він наказує начальнику над багатьма тисячами вислати кілька тисяч воїнів, а той — начальнику над тисячею, потім — сотнику, і нарешті, десятнику. Тоді кожен з них знає, що йому робити, і наказ виконується вмить.

Побачивши ворога здалеку, вони підіймають сильний крик і витя, ніби роблять важливу для них справу, бо думають так змусити ворога втікати, залякати його і проковтнути живцем. Тому що від природи вони не такі вже й хоробрі та безстрашні, тому й намагаються збити й здолати ворога своїм страшним криком і стрімким нападом.

Обкладинка книги П. Петрея

Якщо ж це не вдасться або виявиться марним, а ворог йде їм назустріч і наступає на горло, тоді хоробрість у них минає; хіба коли війська у них занадто багато і вони повністю впевнені у перемозі, тоді нападають на ворога з шаленством, ніби навіжені. Програвши битву і рятуючись утечею, вцілілі їдуть у різні боки, охають, плачуть, кидають зброю і все, що тільки мають з собою, шмагають батогами коней так старанно і жорстоко, що ті насилу біжать і падають мертві. Вони ніколи не озираються назад, щоб відступити і зайняти місце для повторного бою з ворогом, а думають тільки, як би взяти руки в ноги та рятуватися втечею...

Коли бачать, що їм не врятуватися і не сховатися в такій швидкій втечі, а треба здатися ворогу, бути вбитими або полоненими, росіяни кидаються прямо з коня, припадають обличчям до землі і зі сльозами на очах принижено просять пощади. Інші народи після поразки відступають, знову займають місце і намагаються іншим разом помститися ворогові, розбити його і зажити слави.

Хоча москвитяни й не надто хоробрі та безстрашні в бою, щоб зробити що-небудь надзвичайне, проте вони зухвалі, хитрі, відважні, якщо їх візьмуть в облогу в таборі, укріпленні або в кремлі. Спершу спробують усі засоби, ніж здадуться на милість ворогові, бо захищаються та опираються довгими баграми, списами, камінням і всім, що тільки спаде на думку.

Вали, попри те, що засипані землею, мають у них ще стіну з товстих колод, міцно вбитих в землю, а на них і довкола них лежить дуже багато великих дерев, які росіяни з невеликим зусиллям можуть зіштовхнути вниз. Коли підходить ворог і лізе на стіни, вони скочують дерева і колоди, які через свою вагу часто завдають значної шкоди й убивають багато людей. У них нелегко взяти фортецю ані гарматами, ні вогняними ядрами, ні зброєю, яку для того використовують, якщо тільки у них є військо, їжа і питво для необхідного утримання, що і дізналися минулими роками шведи під Кексгольмом, Нотебургом і Івангородом, а поляки — під Смоленськом. Я так думаю, що, якби росіянам не бракувало води та їжі, вороги і досі не взяли б цих міст, попри свою мужність і обережність. Але оскільки їм не вистачало харчів, а народ гинув жалюгідною смертю, то вони мали підкоритися і здати ці міста.

Зате і самі росіяни зовсім не вправні та не здатні підійматися на якусь фортецю або стіну тому, що вони настільки легкодухі, що ніхто з них не хоче підходити до стін перший, а всякий намагається бути останнім. Взагалі, усіма своїми подвигами вони завдячують численності війська: загороджують і займають усі виходи обложеною і змушують їх здатися. Втім, обложені знають їхній звичай, що вони багато обіцяють, а мало роблять та не дають нікому пощади, тому обирають терпіти найбільшу скруту й небезпеку або загинути в бою, ніж здатися їм в руки.

Все військо, яке є у розпорядженні великого князя у военний час, кінне, навіть дворяни. Вершниками є прості воїни, стрільці й інші, яким довірено вогнепальну зброю, пішки ніхто не ходить. Великий князь забезпечує їх кіннями та зброєю, крім дворян, які мають селян і маєтки; він дає все це тільки раз, коли приймає їх на службу. Якщо все це буде загублене, захоплене ворогом або інакше втрачено, воїни повинні будуть купити або дістати собі інших коней та іншу зброю у своїх містах. Великий князь платить їм у военний і мирний час: по шість і вісім талерів на рік залежно від їхньої

*Весілля знатних московитів, мініатюра з книги
Адама Олеарія, середина XVII ст.*

ретельності та ще 20 діжок борошна на утримання. Більше вони нічого не отримують, але повинні щогодини бути готові за його вимогою вирушати в те місце, куди він пошле їх, і не сміють сказати, як наші воїни: «Не хочемо йти, поки не дадуть нам наперед за стільки-то місяців платні, а хочемо жити в таких розкошах, щоб усе в нас було з цукром та з перцем».

Але у московського великого князя не приймаються такі відмовки: його військові люди повинні приносити з собою їжу, як офіцери, так і прості воїни, і зобов'язані виконувати все, хоч би що він їм велів, якщо хочуть уникнути покарання і великої опали. А він не питає, хто вищого, хто нижчого звання.

Коли розгнівається, то так карає, що й не вгамується ніяк. Ніхто не сміє в чому-небудь заперечити йому ані словом, ні думкою, ні ділом: всі мусять виконувати його волю і лишатися задоволеними, хоч би що він зробив, хоч би чого схотів. Тому що тут мають силу слова «так бажаю, так велю» замість «моє бажання». Усі вони мають казати, що усі його накази справедливі та законні, і воля його — воля Божа.

Тому-то вони зазвичай і кажуть, що як Бог царює на небі, так великий князь на землі, що Божа воля така ж, як і воля великого князя. Кажуть ще, коли з ними трапиться щось: «Знають це Бог та великий князь: що їм завгодно і що вони накажуть, проти того ми не сперечаємося».

Московити, особливо знатні, охоче носять шоломи та броні: деякі підбивають собі одяг ватою або папером так товсто і міцно, що стріла з лука ледве може зашкодити їм. Інші, як і прості воїни, переважно не мають броні, і їхня зброя проти ворога — лук і сагайдак зі стрілами, який висить у них позаду. У стрільбі з лука вони влучні та сильні, тому що займаються цим з молодих літ: з таких луків вони стріляють соболів, куніць, горностаїв та інших звірів. Проте стріляють тупими стрілами, бо гострі можуть пробити хутро.

У них криві мечі, які називаються шаблями, і зроблені вони на зразок польських і турецьких, втім, не такі гострі й не так добре ріжуть. У деяких є пістолети і довгі рушниці з гнотом і курками, а також списи і дротики. Про все це дізналися вони тільки кілька років тому, але такі вже спритні і при звичаєні володіти цією зброєю,

що анітрохи не поступаються ніякому іноземцю. По один бік сідла дворяни підвішують невеликий, схожий на казан, барабан і сокиру біля нього. Деякі возять між сідлом і ногами довгу рогатину. Коли хочуть стріляти, випускають з руки шаблю, прив'язану до неї мотузкою, і так лишають її висіти. Під час першого нападу вони стріляють усі разом, тільки здебільшого здалеку, тому що насилу підпускають ворога так близько, що можуть дістати його списом. Коли вистрілили і не помітили, що їхні стріли надто зашкодили супротивнику, що він дуже ослаб, вони тікають і біжать без перепочинку, одні за іншими, як ніби Богу угодніший той, хто бігає швидше за всіх.

Тепер вони самі роблять рушниці й гармати, а також різні військові снаряди й дуже запасуються ними, особливо тими, що пробивають стіни: цільними та половинними картунами, малими та великими польовими гарматами, фальконетами, мортирами, яких багато вивезли з Польщі та Лівонії. Втім, вони й самі багато їх виливають і зберігають у Пскові, Смоленську, Великому Новгороді, Івангороді та Нотебурзі.

Коли москвитяни хочуть іти на війну і, зібравшись, повинні вирушити в похід, вони діляться на п'ять загонів. Великий загін, у якому їде головний воевода, називають вони по-своєму «великий полк» і розміщують його в середині. Другий називають переднім полком, який повинен іти попереду великого полку. Третій — задній полк, розташований за великим полком, а за ним ідуть обозні служителі з усією поклажею. Четвертий називають правим полком і ставлять справа від полководця. П'ятий — лівий полк і розміщується він зліва. Коли все військо зрушить з місця, передній полк має їхати попереду, першим перед головним воеводою. У ньому п'ять тисяч стрільців у зелених кафтанах, з довгими пищалями, по п'ятеро людей в ряд. Потім ідуть вісім або десять верхових коней в ошатному вбранні — на сідлах у них лежать великі чорні ведмежі та вовчі шкури.

Потім їде воевода полку, один, з маленьким барабаном, підвішеним до сідла; за ним їде безладним натовпом кілька тисяч людей. Якщо хто заїде вперед воеводи або під'їде до нього, воевода негайно б'є батогом в барабан, і той повинен податися назад,

тому що ніхто, якщо не хоче бути покараним, не сміє їхати поперед воєводи, крім тих, кому це наказали. Тоді їде великий полк, а в ньому — головний воєвода з військовими снарядами. У його полку кілька барабанщиків і сурмачів, які, коли він виїжджає, б'ють в барабани й грають у сурми. Перед ним теж їдуть по п'ятеро в ряд кілька тисяч стрільців у червоних кафтанах, з білою горностаєвою опушкою і з довгими рушницями. За ними їдуть 24 верхових коней вождя з надзвичайно ошатними вуздечками та сідлами, на яких покладено леопардові та рисячі шкури. І вже потім їде сам воєначальник: до сідла його підвішений маленький мідний барабан, у який б'є він батоном, якщо хто заїде поперед нього. За ним гуртом їдуть військові сановники, кілька тисяч дворян та іноземців з різних народів на службі у великого князя, усі майже в одній купі. Праворуч від полководця без усякого порядку їде правий полк з кількох тисяч людей. А ліворуч — лівий полк, теж на кілька тисяч людей, як і інші, тільки в цих полках немає ані передових вершників, ані верхових коней. Потім їде весь обоз з поклажею, який своєю чисельністю нагадує ціле військо: там кричать і шумлять, ніби навіжені або божевільні. Ніякого порядку вони не тримаються, а всі заїжджають перед один одного, тому що найкращий той, хто їде першим. І здійсмають вони такий содом, що якби поблизу трапився ворог, та ще й не дуже хоробрий і сміливий, то кинувся б навтьоки.

У кожного загону своє гасло, яке слуги й обозні вигукують під час входу в табір. Їм відповідають бояри та молоді дворяни: так разом сходяться пани та їхні слуги, а то інакше вони б ніколи не відшукали один одного в такому многолюдді, якби у кожного полку не було свого гасла, яке і вигукують, коли приїздять в обоз.

Коли всі розмістяться і приїде їхній обоз з харчами та вівсом, вони беруть вози й сани, затуляються ними; накриваються також своїми плащами та повстю із саней і возів. Деякі набирають хмизу, соснової кори чи чогось такого і роблять собі маленькі курені. Кожен вмощується біля свого коня, якого прив'язує мотузкою до власної ноги, знімає сідло і використовує його замість узголів'я. Воєводи та великі бояри привозять із собою великі намети, у яких ховаються від дощу і негоди. Але всі інші, як дворяни, так і прості вершники, воїни та стрільці, лягають у всій одежі та в повному

озброєнні, щоб бути готовими, коли підійде ворог, хіба тільки взяти й одягнути на коней сідла, що лежать під головами. Так вони можуть вмиг підготуватися до битви з ворогом, відходу або втечі від нього.

Дивно, що москвитяни можуть виходити в поле такою кількістю в сотні тисяч, хоча отримують настільки малу платню від великого князя. Та й у табір до них не привозять ніяких харчів, а кожен сам повинен піклуватися про себе і своїх служок, привозити все необхідне з дому. Ніхто не сміє відкрити рота і сказати слово про гроші або їжу, але всі вони, вищого і нижчого звання, такі віддані та слухняні великому князю, що без жодних відмовок пожертвують для нього всім своїм майном і самим життям.

Оскільки до них не привозять ніякі міцні напої, вони живуть дуже тверезо і помірно, намагаються захопити зненацька ворога й обманом заволодіти його містами, не наважуючись битися з ним у відкритому бою або взяти місто нападом. Та й усіма своїми подвигами вони завдячують швидкому набігу, випадковості та зраді. Покладаються більше на свою перевагу в кількості, ніж на хоробрість, гарний і правильний військовий устрій.

Під час битви б'ють в барабани, сурмлять, грають на дудках та інших довгуватих інструментах, зроблених із соснової кори: у них виходить дивна мелодія, що змушує трепетати того, хто не чув її раніше, і роздирає йому вуха.

Коли здобудуть перемогу, відіб'ють, проженуть або знищать ворога, великий князь надсилає кожному з них, особливо офіцерам, золоті гроші овальної форми (вилиті з гарного золота), а нижчим чинам — срібні та позолочені, на знак того, що вони хоробро і по-богатирськи поводитися з ворогом. А коли прийдуть додому, їм видадуть належну платню.

Коли ж ворог змусить їх самих утікати і вони не зроблять нічого, тоді не отримують ані золотих грошей, ані жалування, а повинні поплатитися власними маєтками; воєвод піддають опалі та тілесним покаранням. Часто траплялося, що їм випадала нагода розбити ворога, проте вони не робили цього, тому що в даному їм наказі не було ані слова про те, щоб таким способом розбити ворога: вони чекають такого випадку, якого вимагає наказ їхнього государя для битви з ворогом...

Москвитяни — сильний, міцний і здоровий народ, вони не знають купи хвороб, які знайомі в інших краях. Мор невідомий мешканцям Москви, а також тим, хто живе за Казанню і Татарією. Його знають лише мешканці прикордонного Новгорода, Пскова, Смоленська і багатьох інших міст...

Для москвитян слабкими й незначними є усілякі чесні закони та постанови. У них водяться і вважаються нормальними майже всі гріхи й пороки, так що чесна і порядна людина жажнеться, почувши про те...

Жорстокість, мерзотне життя, варварська і немилосердна природа москвитян відомі багатьом людям, які бували в їхній землі, а особливо тим, що потрапили туди бранцями з чужих країв і повинні були витримати муки та катування в полоні. Москвитяни вдень і вночі думають і морочать голову, якими б новими способами мучити людей: вішати, варити або ж смажити їх? І жоден народ, ані турок, ані татарин, не вигадає нічого страшнішого і гіршого. Навіть якби був у них Берил, який подарував тирану Фаларіду мідного бика для мук і катування людей, чесно кажучи, москвитяни не піддали б його катуванню, а, напевно, зробили йому великий дарунок за те, що вигадав таку муку, коли люди, яких посадили у вола, ревуть, наче воли...

Звичаї у московитів такі огидні, грубі та неосвічені, тому вони не лише паплюжать і паскудять себе всяким содомським гріхом, а ще й пишаться і вихваляються тим, що вони зробили. Вони настільки брудні та безсоромні, що коли приходять в гості або вдома влаштовують обід, закуску або пиятику, то не лише гикають, кашляють, харкають і виводять різні ноти дупою, але й дозволяють собі ще більшу ганьбу і грубощі...

Росіяни зазвичай високі, міцні, огрядні та статні молодці. Щодо жінок, вони надзвичайно красиві та білі лицем, дуже стрункі, мають невеликі груди, великі чорні очі, ніжні руки та тонкі пальці, проте спотворюють себе часто тим, що не тільки обличчя, а й очі, шию та руки фарбують різними фарбами: білою, червоною, синьою і темною. Чорні виї роблять білими, білі — знову чорними або темними, і підводять їх так грубо і товсто, що всяк це помітить. Якщо вони багаті та знатні, їздять взимку в санях, а влітку в коляс-

ках, критих хорошим червоним сукном. І тримають коло себе служок, які повинні спостерігати за ними, щоб ті не завели якої розпусти з іншими молодиками, бо вони нахабні, хтиві й не пускають ані найменшої нагоди, лише б вона випала. Навіть часто жінки схиляють чоловіків до Венериної потіхи з ними, а особливо іноземців, до яких москвитянки дуже небайдужі.

Тому їхні чоловіки, пани, велять слугам ретельно охороняти й стерегти жінок, коли виїжджають на весілля, в гості або до подруг, і не дозволяють підходити до них нікому з чоловіків, крім своїх близьких друзів. Та й при собі тримають хлопчика, який не лише виконує їхні забаганки, подає їм страви та напої, а й повинен також доносити й казати чоловікам, що робили без них дружини, чи не приймали молодих сторонніх чоловіків. За це хлопчики користуються в домах такою шаную, що жінки без усіяких відмовок дозволяють їм різні пустощі, дарують подарунки, якщо хочуть від них мовчання про свої справи, щоб не бути висіченими або побитими власними чоловіками. Чоловіки не дозволяють дружинам навіть обідати разом з ними — обідають або одні, або з гостями, а дружини їхні діяють у своїх покоях, разом з покоївками...

У шинках, схоже, буває так багато пийцтва і гульок, що не можна й повірити. Тому що там дозволено їм гуляти, напиватися доп'яну і грати в кості, скільки душа бажає і може. Деякі закладають не тільки кафтани, а й навіть шапки, чоботи, сорочки та все, що тільки є за душею, та й біжать голяка додому.

Рідко пройдеши повз ці будівлі, не побачивши силу-силенну бахусової братії, що вибігає звідти: один у чому мати народила, інший — у сорочці, деякі напіводягнені і часто до того п'яні, що не можуть вже йти додому, а залишаються тягнути життя в бруді чи в снігу на вулиці, укладаються на візок або сани, як свині, і везуть їх за ногу слуги чи дружини. Але це нікого не дивує. Часто трапляється це в заговини та свята, і не лише чоловіки і простолюд так поведуться, а й багаті та знатні жінки. Коли кого-небудь знаходять п'яним на вулиці в пору, коли нікому не дозволено варити і пити пиво, його беруть під варту і допитують, де він напився. А коли дізнаються, що напився він у великокняжому шинку, повертають йому свободу. Якщо ж викриють, що він випив десь в іншому місці,

то й п'яного, і того, хто продав або підніс йому вино, посічуть, а на додачу вони ще й муситимуть заплатити велику грошову пеню за те, що порушили заборону великого князя...

Ця країна взагалі дуже пригожа, гарна і родюча, але народ у ній грубий, неосвічений, мішкуватий, нечемний і ні на що не здатний. Причиною того є самі московити, бо уряд тримає їх занадто суворо і міцно, неначе невільників і кабальних рабів. Вони чомусь не хочуть вчитися пристойному і чесному, нікуди не виїжджають зі своєї землі, а всі сидять удома, вважаючи, що місто Москва — єдине на світі, і великий їхній князь — наймогутніший і найбагатший володар з усіх королів. Вони не думають, що йому є рівня за багатством і могутністю, пишністю і величчю. Тому вони, такі горді та чванливі розумом і серцем, зневажають усі інші народи і так поважають свого великого князя, так догоджають йому, ніби він не їхній володар і правитель, а сам Бог...

Московити утримуються в суворій покорі й завжди повинні служити, працювати й возитися з чим-небудь. Вони люблять, щоб їх примушували сильними ударами, і якщо пан рідко огріває свого холопа добрячим батогом, то не отримує від нього жодної користі. Холопи, які стерпіли мало побоїв, можуть сказати, що над ними будуть сміятися і зневажати інші холопи, тому що пан не січе і не б'є їх. Бідняк і жебрак продається сам за невеликі гроші у володіння багатим на все своє життя, а часто і з такою умовою, що він, його дружина, діти й онуки вічно будуть служити їм і їхнім нащадкам, поки вони живі. Якщо ж пан його помре і перед кончиною з милості звільнить його та увесь рід з рабства, він продається іншому, тому що там більше люблять неволю, ніж свободу. Коли батько продає сина чи дочку і потім вони звільняться з рабського стану, батько має право продати їх втретє і вчетверте, якщо після того вони отримають свободу, він уже не зможе продати їх...

Коли справляють весілля, то цькують собаками великих ведмедів. Тоді з ними бувають музиканти, які співають багато безсоромних і сороміцьких пісень, граючи на трубах, тромбонах, дудках і сопілках, а іноді б'ють у барабани. З цього виходить дивовижна і незвичайна музика, така ж приємна, як собаче виття, хоча москвитяни радіють і тішаються, бо думають, що краще і приємніше на

світі немає музики, бо не чули іншої. Водночас кожного проймає страх і ляк, хто її чує...

Прості дворянки, дівчата, служниці, а також купчихи й інші жінки простого звання забавляються відверто на вулицях, багаті та дружини великих бояр з їхньою челяддю роблять це потайки на своїх дворах. На весіллях та й на інших вечірках вони танцюють особливий танок: домовляються дві жінки, вигадують непристойну пісню та й співають її. Під час співу вони схоплюються разом, потім знову розходяться, плескають у долоні, стрибають, повертаються то обличчям, то задом одне до одного, зупиняються і починають вертити дупою, ніби мелють гірчицю або сочевицю на ручному млині. Та жінка, яка співає і вертить задом найкраще, здобуває перевагу над іншими, у тієї більше слави. Втім, це відбувається не привселюдно, а потайки між одними жінками.

Дворяни, які розорилися від війни, пожежі чи інших нещасних випадків і не мають чим прогодуватися, вважають великим соромом працювати своїми руками або заробляти що-небудь, працюючи на інших. Коли це запропонують кому-небудь з них, він відповідає: «Це не сумісно з моїм званням». Він дворянин і не звик працювати. Якщо його захочуть мати за працівника, він піде геть, буде ходити по світу, просити милостиню в ім'я Діви Марії, Святого Миколая та інших святих для бідного дворянина. Якщо ж своїм святенництвом він не збере собі потрібної суми на життя, то все ж радше помре або житиме у нужді, ніж стане працювати. Або ж він стане злодієм, запеклим розбійником і вбивцею: у цьому знайде він для себе більше слави й честі, ніж у роботі.

У селах в зимову пору селяни тримають в хатах різну дрібну худобу, наприклад, поросят, телят, ягнят, гусей і курей, тому вони мають поганий запах. Але для московитів це пахучий бальзам, який привозять з Індії та Китаю. Однак свою одягу тримають вони дуже чистою, від неї зовсім не тхне. Тому що, поки вони сидять вдома, одяг на них поганий і обірваний, якщо не гірше. Коли ж виходять гуляти або відвідати своїх приятелів, до церкви, на торг або в кремль, одягають найкраще ошатне вбрання, яке є у них, а повернувшись додому, знову знімають його і дбайливо зберігають у скринях і ящиках, щоб воно завжди було чистим і охайним.

Вдома вони знову одягають свої старі лахміття. Цього звичаю до-тримуються всі, як вищого, так і нижчого станів, чоловіки і жінки, люди похилого віку і молоді. Кому бракує власного гарного і доро-гого одягу, в ту пору, коли б йому дуже хотілося мати його, особливо на великі свята або коли схочеться піти в гості похизуватися перед друзями й родичами, той позичає вбрання в інших і платить про-кат за стільки днів, скільки хоче носити його. А на те, що доведеться голодувати, їсти сухий хліб і пити одну воду, вони не зважають, тільки б вийти в люди ошатними, гордовитими і чванливими, тому що від природи вони більше схильні до марнославства і нахабства, ніж до смирення, лагідності та інших чеснот.

Вони здебільшого недовірливі, легкоковажні, охоче завдають кривди, легко божаться, але не виконують те, що кажуть і обіцяють. Ніхто не повірить іншому і на тамтешній талер без застави та пору-ки. Батько не вірить синові, син, навпаки, — батькові, без застави, розписки або поруки. Коли вони купують щось на торгу, дрова або якісь дрібниці, рибу, м'ясо чи щось таке, купець бере гроші й, пора-хувавши, тримає їх у роті до тих пір, поки не віддасть товар покуп-цеві і не знайде час заховати їх. Часто буває, що, коли вони продають або купують, тримають у роті до чотирьох або п'яти талерів і водно-час розмовляють між собою без будь-якого утруднення для мови. Вони не дістануть з рота гроші, доки не захочуть їх упустити зумисне. У торгівлі вони дуже оманливі, хитрі, лукаві й легко можуть обдурити якогось простака або дурня, який не знає їхніх прийомів, звичаїв і кмітливості...

Часом домовляються п'ятеро чи шестеро і, вдаючи, що не зна-йомі між собою, відходять у сторону і чекають, чи не підійде хто до їхнього товариша, який щось продає. Покупець править йому за товар стільки грошей, скільки, на його думку, він коштує. Тоді від-разу з'являються один за одним побратими купця з наміром купити те ж саме і дають удвічі більше за те, що пропонував перший поку-пець, прикидаючись, що не знають один одного. Покупець не розуміє цієї витівки, дає таку саму ціну, яку правили вони, і так потрапляє в обман, а вони відходять, сміються з нього й ділять між собою гроші, отримані понад реальну вартість товару.

Тому той, хто хоче торгувати з ними чи що-небудь у них купити,

не має звертати уваги на їхній перший запит, а давати вполовину менше, ніж вони просять. Тому що після будь-якого запиту вони поступаються і дивляться, чи розуміється покупець в товарі, чи ні: помітивши, що він тямущий і знається на товарі, вони вимагають справжню ціну. Так і сторговуються. А інакше слід остерігатися їхніх лукавих витівок...

Це найбільш брехливі та оманливі люди, яких тільки можна знайти в цілому світі, і часто дурять божінням як земляків, так і іноземців. Клянуться, божаться Христом Визволителем, що це насправду так було, бо вважають, що в тому нема знань, а не подумують, що Всемогутній Бог поблажливий і терпеливий, але йому не до вподоби, коли вживають на зло його святе ім'я. Він покарає тих, хто так робить, за словами Валерія Максима: «Його священний гнів йде до помсти повільними кроками, запізнення кари відшкодовує її тяжкість». Хоча наш Господь Бог повільний на помсту, але що довше він зволікає, тим суворіше каратиме за скоєне...

Вони виносять вирок у судах не за письмовим і встановленим законом, а як скаже чи забажає великий князь. Те, що видається хорошим і справедливим для совісті осіб, які обіймають суддівську посаду, і є істиною. Втім, вони не надто переймаються совістю, та й не мають до неї багато поваги, а судять здебільшого за прихильністю і подарунками. Тому часто виносять гарний вирок тому, у кого неправедне і темне діло, і навпаки, той, у кого воно праведне і чисте, отримує вирок суворий і несправедливий...

Якщо ж борг понад 100 талерів, а боржник з позикодавцем ніяк не можуть домовитися, суддя наказує одному викликати на поєдинок іншого. Суддівський пристав повинен вказати їм місце, на якому битися, і подивитися, чим закінчиться бій. Хто програє бій, повинен заплатити судді, скільки той вимагає, писарю — три талери, приставу — півтора і сплатити противнику весь борг і витрати. Якщо ж боржникові ніде взяти гроші й розплатитися нічим, його ставлять на місце, яке російською називають «правіж», і щодня три години поспіль б'ють по литках і гомілках невеликими дерев'яними палицями або батогами, поки він не заплатить. На ніч садять його до в'язниці, якщо не пообіцяє, що повернеться наступного дня і знову дасть бити себе по ногах, поки не сплатить боргу. Хоча

він заявляє і божиться, що не знаходить ніяких способів сплатити борг, його не звільняють, а продовжують так пригощати, поки хто-небудь із його друзів, з жалю, не зголоситься заплатити за нього. Якщо ж цього не трапиться і позикодавець не отримає сплати, боржника продовжують бити, поки не розплатиться. Там є багато тих, що заривають гроші в землю і так прив'язуються до тієї скарбниці, що ліпше терпітимуть безжальні побої і катування по литках і гомілках, ніж витягнуть свій таємний скарб і сплатять борг...

Тут часто бачиш і великі сварки й байдужість між подружжям, бо вони переважно не знайомі між собою, ніколи не бачились раніше. Всі дівчата, гарні й знатні, здебільшого утримуються під замком: тільки й виходять вони до церкви на свято, та ще на весілля. Батьки мають вдосталь причин тримати так своїх дочок, тому що вони, як заведено у російських жінок, надто схильні до ніжної насолоди, особливо прихильні до іноземців... Якщо чоловіки не будуть пильно дивитися за своїми дружинами, вони влаштують розпусту з іншими чоловіками. Трапляється, що випадок робить лиходієм, бо дуже вже схильні вони до хтивості...

Після того, як нареченого і наречену обвінчають, молодий чоловік купує мережений батіг і вішає його на стіні кімнати, щоб раз на місяць шмагати й карати дружину — так він заявляє про прихильність до неї. Якщо ж це не відбувається, дружина думає так само, як холопи та служниці, що пани не люблять і не цінують їх, бо не отримують від панів побоїв. Чим більше дружина, раб або служниця отримують стусанів, тим дужче вони їм подобаються. На їхню думку, тоді отримують вони більше честі й любові, ніж коли не б'ють їх...

Для московитів слабкі й нікчемні всілякі чесні закони та статуту: у них вважають нормальними майже всі гріхи й пороки, так що чесний і порядний чоловік жажнегся, почувши про те.

Ось, наприклад, один ще не найгірший звичай: коли бідні та дрібні дворяни або громадяни впадають у крайнощі й не мають грошей, вони бродять усіма закутками, дивляться, чи не трапляється, бува, якісь багаті молодики, і пропонують їм для перелюбу своїх дружин, беруть з них по три талери за раз, залежно від краси і миловидності дружини або як зійдуться в ціні. Чоловік весь час ходить за дверима і вартує, щоб ніхто не ввійшов, не завадив і не потривожив

їх у такому ганебному і розпусному занятті. Вони, а надто великі бояри та дворяни, вдаються до ще більш розпусних діянь, содомських гріхів — чоловіки з чоловіками, та ще й не потай, а часто на очах у багатьох людей. Вважають за честь для себе робити це прилюдно.

Часто до дитини або до молодої людини вони прив'язуються сильніше, ніж до своїх дружин. Але це мерзенне і жахливе діяння суперечить Богові та його законам, навіть природі й всьому людству. Проте найжахливіше те, що вони роблять з різними нерозумними тваринами й худобою: вони без розбору нечестиво злягаються з тваринами. Та ще й не соромляться хвалитися, що роблять це часто тому, що їх карають.

Коли в тім звинуватять кого перед великим князем, він відповідає, що ця справа не стосується князя, тож і не йому карати за це, а самому тільки Богу, який неминуче покарає його у свій час. А завинив би цей чоловік у чомусь перед самим князем, той як світський государ присудив би йому вдосталь мук і кар...

Вони страшенно непристойні, нетямущі та не можуть нічого відповісти, коли їх питаєш щось із Біблії, із святих отців, про їхню віру чи життя. Вони кажуть, що не мають права відповідати на це, бо повинні тримати себе в простоті та невігластві, і не вміють ані читати, ані писати. А ще напиваються і поводяться, ніби свині... Дивиною, майже неймовірною для тих, хто не бачив цього, видається те, що росіяни, духовні та миряни, чоловіки та жінки, напиваються у Великдень горілки, пива та інших напоїв так, що деякі, задихнувшись від пиття, валяються по вулицях мертві. Мабуть, хтось подумає, що, хворі та знесилені від цих міцних напоїв, вони на другий день утримуються від них. Але це буде великою помилкою, тому що, зустрівшись іншого дня рано-вранці, вони говорять, що їх все ще мучить спрага, і, щоб утамувати її, п'ють знову і не припиняють доти, поки можуть ще наливати й підносити до рота чарку або склянку...

Про сповідь та відпущення гріхів росіяни дотримуються думки, що бідні та нещасні не мають у ній потреби, а самі лише багаті, знатні та сильні; сповідаються зазвичай на великі свята. Висповідавшись і отримавши прощення, вони думають, що беззаконня,

в яких покаялися, вже не вважаються за гріхи, а тому знову грішать, впевнені, що і ці злодіяння простяться їм так само, як і минулі. Вони не звертають уваги на те, які роблять гріхи і безпутства, виходять так далеко за межі людяності, що навіть у Содомі та Гоморрі не коїлись такі беззаконня. Усе тому, що світська влада не карає їх за те...

Дмитрій Другий, якого нав'язали країні у великі князі та спадкові правителі, з польською допомогою і силами тримав Москву два роки в міцній облозі. Ніхто не міг ні вийти з міста, ні увійти в нього. Після того Москву звільнив знаменитий і шляхетний граф Якоб Делагарді, вірний лицар, радник і головний полководець його королівської величності та Шведської держави. Він зброєю та насиллям примусив поляків зняти облогу та відступити, щоб без будь-якої небезпеки та перешкод увійти до Москви з усім військом. Там великий князь і його піддані вищого і нижчого стану влаштували йому гарний і пишний прийом з великими почестями й повагою, пригощали розкішними стравами та напоями, а також щедро обдарували подарунками за його відважні лицарські подвиги й звільнення Москви від довготривалої облоги.

Поки цей генерал кілька тижнів відпочивав у Москві з підлеглим йому військом, поляки знову оговталися і, посиливши себе кількома тисячами різного люду, добре озброєні, знову пішли до Москви з усіма своїми силами. Довідавшись про те, генерал одразу ж сміливо виступив з Москви й зустрів ворога біля Клязьми, за шість миль від міста Можайська. Билися з відвагою і мужністю, точилися сильні сутички, тож загинуло багато хоробрих. Коли ж деякі кінні та піші полки на шведській стороні помітили, що московитяни не хочуть битися мужньо та анітрохи не посилюють шведів, їм стало прикро. Кілька полків з шотландців, французів і німців відразу, не подумавши гарненько, перебігли на польську сторону. Московити жажнулися, стали тікати як боягузи, кинули шведів і побігли до Москви: це трапилося на день Святого Іоанна Хрестителя 1610 року...

Дмитрій так жорстоко налякав московитів і побив їх, що вони дякували Богу за те, що повернулися знову в місто, і відтоді більше не насмілювалися самостійно битися з ним. Для цього вони отримали кількасот списоносців від польського полководця Жолкевського. Ці вершники ввійшли зі свого табору в місто. В одні ворота

Мапа Московщини. Автори
 Ентоні Дженкінсон і Герард
 де Йоде, Антверпен, 1593 р.

ввійшли, а в інші вийшли, взяли з собою кілька тисяч московитів і хоробро усіма силами підступили до табору Дмитрія. Помітивши, що тут вже стоїть інше військо, яке зовсім не мало наміру жартувати з ним, він з рештою козаків і татар присоромлено та поспіхом утік в Калугу... Дмитрій, пішовши звідти, за містом Калугою був вбитий татарами на полюванні. Московитяни написали калужанам, що вони повинні пильно стежити за поляками, які тримали маєтки в їхній області та жили в їхніх містах і містечках, щоб зручніше їх вижити й знищити, а також разом очистити країну від невірних еретиків. А московитяни знайдуть способи прибрати до рук всіх поляків у Москві; хоч вони й одягнені в кольчуги та шоломи, все одно розплатяться і будуть забиті до смерті батогами...

Страшний заколот у Москві міг початися, якби польський полководець Жолкевський не зупинив і не відвернув його своєю обережністю і скромністю. Він вийшов, щиро застеріг від шкоди й біди та сказав: «Ви вихваляєтеся, московитяни, що найкращі християни у світі, хоча зовсім не боїтеся Бога, бо всією душею шукаєте кровопролиття і не знаєте ні сорому, ні совісті. Тільки й переймаєтеся тим, як би зрадити клятву, а тому не думаєте, що Бог покарає вас коли-небудь. І справді, це не минеться вам так, ви побачите гнів Божий і відчуєте на собі його міцні удари. Ви ганебно вбили стільки своїх князів, добровільно обрали собі на великого князя сина нашого найяснішого польського короля, заприсяглися і поклялися йому. Ніяк він не зможе прибути так швидко, як ви того хочете. Ви його зневажаєте і смієтеся з нього, називаєте короля, батька його, старим псом, а молодого знаменитого принца — щеням... Ви зневажаєте і ганьбите тих, кого Бог на високому небі поставив і призначив на землі, гірше і нахабніше, ніж своїх свинопасів. Окрім того, ви вважаєте нічим свою присягу, честь і правду, більше не визнаєте своїм великим князем вищеназваного володаря, безжально вбиваєте його людей, всіляко знущаетесь з того, кому добровільно заприсягнулися. Потім ви пустили нас у свою фортецю, і ми врятували й захистили вас від найлютішого вашого ворога, Дмитрія. Ви згрішили не перед людьми та великим князем нашим Владиславом, а перед самим Богом, який не дозволить сміятися з себе. Ви надієтесь і покладаєтесь на свою силу і багатолюдність, що вас

сімсот тисяч, а нас — не більше шести. Але згадайте, що перемога не в кількості людей, а тільки у волі Бога, який завжди допомагає правдивій справі та віддає перемогу малому, незначному загонові так само, як і великій кількості людей, що хизуються своєю великою силою і розраховують на неї. Це можна побачити в історії всіх народів. Подумайте, чи маєте ви справедливу причину підіймати сум'яття і бунтувати: ми служимо одному і тому самому володареві, якому всі ви заприсяглися. Заслужено вам дістанеться за це, і Бог на небесах, у владі якого все, покарає вас і не допоможе вашій норовливості. А нам, певно, пошле він на допомогу своїх святих янголів і битиметься за мале наше військо, як часто робив».

Росіяни й далі не могли чути і терпіти це тому, що «совість вартує тисячі свідків». Зупинили слова полководця і з гнівом сказали:

— Ви для нас не більше, ніж легка закуска: нам не треба ані зброї, ні багатів, ми закидаємо вас до смерті нашими шапками.

— Милостиві панове, — відповідав Жолкевський, — ви й курку не закидаєте до смерті шапками, не те що хоробрих, досвідчених у бою і добре озброєних солдатів. Ви замучитеся кидати шапки в 6000 курок, що ви тоді робитимете з 6000 озброєних і добре забезпечених вершників і солдатів? Прошу, застерігаю і переконую вас, заради Христа, не затівайте кровопролиття! Почати його легко, а спинити важко.

— Та забирайтеся ви скоріше звідси, — сказали вони в один голос, — очистіть місто наше і фортецю!

— Цього ми не можемо зробити через нашу присягу, — сказав знов у відповідь Жолкевський, — не для того нас послав сюди наш володар, аби бігти з власної або з вашої волі. Ми залишимося тут до його приходу.

— Ну, так, — сказали вони, — за короткий час ніхто з вас не залишиться живим.

— Нехай буде милостива воля Божа, — відповідав Жолкевський, — все це в його владі, а не у ваших руках. Коли ви затіваєте щось, а не доведете до кінця, то хай Бог помилує вас і ваших дітей! Я вас достатньо застерігав, просив, вмовляв. Ми вживемо всіх заходів обережності. Якщо Бог за нас, то ви від нас небагато отримаєте...

Коли московити побачили й зрозуміли, що їхній задум розкрили,

то впали у відчай. Але в понеділок, коли поляки бенкетували та веселилися у фортеці, московити зібралися вночі порадитися, як би найкраще їм узятися за свою справу, щоб збіглися не всі польські солдати, а лише ті, що жили поруч. Зранку в середу вони стали стріляти в поляків, які їхали до фортеці, загородили всі вулиці завалами. Зібралося їх кілька тисяч. Довідавшись про те, Жолкевський послав кілька ескадронів кінноти зупинити їх.

Але московити не звернули уваги на це, стріляли так сміливо, що валився і кінь, і вершник. Якби того дня не було у поляків 800 мушкетерів, з п'ятитисячного їх війська лишилося б живими небагато. Московитяни підбадьорилися, побачивши, скільки полягло і втекло поляків, кричали й волали так, що лунало навіть у небі. Вони били в таку силу-силенну дзвонів, що стояв жажливий гул, шум і гам. Тоді надіслали з фортеці 400 німецьких мушкетерів у велике місто, на одну велику вулицю... Вона була завдовжки з пів чверті милі та мала багато провулків: у ній закріпилося до 7000 росіян, які сильно зашкодили полякам.

Мушкетери зі свіжою хоробрістю напали на росіян в укріпленні, і ті повалилися, ніби голуби та горобці. На цьому місці цілу годину можна було чути жажливі стогони, крики військових московитів, дзвін безлічі дзвонів, тріск і гуркіт пострілів з рушниць, свист і виття вітру. Все це страшно було бачити й чути.

Солдати не щадили ні молодих, ні старих, бігали, ніби люті леви або ведмеді, вулицею, одні вгору, інші — вниз. Вони кололи та рубали все, що траплялося їм, наче собаки, через що страшний крик московитів затих. Вони тікали й ховалися, хто де міг. А коли зовсім не стало чути пострілів з рушниць, інші німці та поляки, які залишалися у фортеці, подумали, що всі мушкетери переможені й убиті. Вони злякалися й зажурилися. Але мушкетери повернулися і дивилися лютими левами або ведмедями. Їхній одяг, руки та зброя всі були в крові; багато сильних росіян винищили вони, а втратили не більше восьми осіб.

За рікою Неглинною знов здійснювся жажливий крик росіян, які закріпилися там. Сильно били вони на сполох. Ті ж солдати напали і на них. Бог дав щастя, що вони там втрималися і цілих дві години боролися з московитами, яким було боляче й страшно.

Після того і росіяни знову зібралися на іншій великій вулиці. Та оскільки мушкетерам виявилось, зрештою, не під силу так довго бігати, носити важкі рушниці та стільки годин поспіль боротися, стріляти, рубати та колоти, то полковник послав кілька рот списоносців. Але їм незручно було битися з росіянами на конях в укріплених вулицях, тому вони всюди підпалили кутові (крайні) будинки, від чого за чверть години ціла третина міста була у вогні...

Наступної ночі росіяни, що вціліли, знову закріпилися на іншому місці, поблизу фортеці Сарторі, що не згоріла вчора. Інші москвичи, які жили навпроти фортеці по ту сторону річки Москви, також звели укріплення і винесли кілька прапорів. Вони прогулювалися один до одного по льоду з одного берега на інший зі своєю кращою зброєю. А кілька тисяч стрільців засіли в укріплених вулицях у надії, що поляки нападуть на них здалеку, і навели свої гармати на ворога. Щойно помітив це полковник Яків Маржерет, велів кільком мушкетерам вибігти з фортеці річковими воротами по льоду. Так вони опинилися між двох ворогів і могли підступити до них з обох сторін. 12 рот кінноти спинилися на льоду пильнувати, чи не захочуть якісь росіяни перебратися з лівого берега на допомогу своїм у Сарторі. Однак вони залишалися в укріпленні. А Маржерет все біг до укріплення зі своїми солдатами, доки не ввійшов з ними через ворота, які росіяни тримали навстіж для своїх товаришів на іншому березі річки, а не для солдатів. Так вони самі себе ввели в оману, намагалися більше охороняти укріплення, а ворота залишили без оборони. Тому поляки стали швидко нападати, вбивали усіх, хто потрапляв їм під руки, і підпалили укріплення. Росіяни, які були за річкою, занепали духом. Ще більше лякало їх те, що у той самий час, коли поляки в'їжджали на берег і хотіли розорити укріплення, прибув з міста Можайська пан Струсь з тисячею добірних і добре озброєних вершників, які вільно роз'їжджали тепер Московою, палили, грабували, вбивали все, що траплялося.

Німецькі солдати теж не гаяли часу даремно: прибігли за річку Москву, підпалили укріплення і всі будинки, до яких могли підійти. Тепер не допомогли росіянам ані крики, ані голосіння, ані сполох. Солдати, порох і свинець, вогонь і вітер — все було проти них, хоч би куди вони побігли.

Ті, що лишилися, сховалися в монастирях та льохах. До полудня не було вже ніякого опору і не лишилося жодного московитського воїна, який міг би оборонятися. Стало зрозуміло, що Бог покарав московитів за різні гріхи та злочини. Таким був страшний і грізний кінець великого і знаменитого міста Москви. За два дні все вкрилося прахом і попелом, крім фортеці та кількох монастирів, каплиць і церков, збудованих з каменю. І місто з 700 тисяч мешканців, здатних користатися рушницями та шаблями, було розорено й зруйновано дощенту малим загonom з 800 німецьких солдатів і 5000 поляків...

Посеред Білоозера є фортеця, що досі залишається нездоланною в багатьох жорстоких війнах. Навкруги болотисті нетрі й мохи, які ніколи не замерзають взимку, хоч би як холодно було. Тому й зберігали великі князі там свої найкращі скарби та коштовності, особливо коли йде війна або на них надто вже тиснуть татари. Великі князі й самі їдуть туди, бо вважають, що там вони на волі та в безпеці. У фортецю немає доступу ні взимку, ні влітку, крім одного місця. Коли близько ворог, міст можна швидко зняти, щоб не було входу до фортеці. На мосту поставили укріплення, звідки можна обстрілювати міст з великих гармат: там щодня стоїть міцний караул із кінноти та піхоти, щоб ніхто не міг увійти до фортеці без запрошення...

Князівство Югорське лежить за 350 миль на північний схід від Москви. У ньому збудовано місто з фортецею на ім'я Югра. Росіяни думають, що угри походять з цієї області, потім жили вони біля Меотійського озера, після того — на річці Дунаї, де сьогодні мешкають справжні угри. Росіяни дуже хваляться тим і говорять, що під владою їх були народи, які жадливо спустошували та розорили Італію, Францію і Німеччину...

Великий князь у 1477 році велів взяти під варту головних громадян Новгороду і найбагатших дворян, вислав їх жити до Москви, а замість них розселив різних злидарів з інших міст. Усі їхні гроші, перли, срібло, золото, мідь червону і просту, олово наказав покласти на кілька сотень возів і відвезти у свою скарбницю в Москву. Так і пограбував усе місто, від чого московити розбагатіли, а ті збідніли...

Казанські царі й правителі у давнину були так багаті та сильні народом, що могли ставити в поле проті московитів 60 000 кінноти. Іноді вони змушували московитів віддавати собі честь, а іноді й московити брали над ними гору, поки їх вщент не розбив великий князь Василій Іванович і не змусив узяти царя і правителя, який був йому угодний. Вони мусили платити цьому царю податі і слухатися його в усьому. Казанцям було дуже прикро, що великий князь поставив царювати над ними мерзенного і нездібного царя Шигалея, у якого були великі, довгі та обвислі вуха, наче у британської собаки, велике чорне обличчя, товсте тіло, короткі ноги, довгі та потворні ступні. Взагалі це був аморальний, грубий і худобоподібний чоловік, який до того ж був більш відданий і прихильний до росіян, ніж до них. Казанці послали таємного листа кримським татарам, у якому гірко скаржилися на своє нещастя, що вони хитрістю та обманом з-під влади власних царів потрапили під ярмо великого князя, який виявляв більше благодіянь і милості росіянам, ніж їм. Кримський татарин Менглі-Гірей був тому дуже радий, поспішно зібрав велике військо, пішов на Казань, узяв в облогу її, завоював і поставив у ній свого брата, Саїп-Гірея. А Шигалей втік з дружиною й дітьми до Москви і поскаржився на це великому князю.

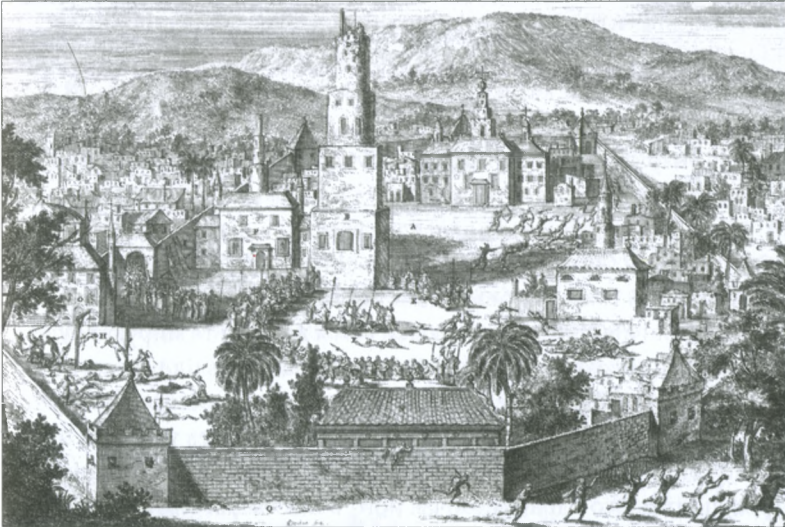
Дізнавшись, що таке сильне військо кримського татарина неждано-негадано виявилось поряд і наробило йому стільки лиха, великий князь виставив свою армію, яку тільки зміг набрати похапцем, і вислав її назустріч татарам до річки Оки. Коли вони зішлись, то воювали так сильно, що по обидва боки загинуло багато люду; однак росіяни програли бій і втекли до Москви. Але татарин швидко погнався за ними й переслідував їх мечем, грабунком і вогнем до тих пір, поки не дійшов тільки три з половиною милі до Москви. Там став він табором, до нього прийшов туди й брат його Саїп-Гірей із казанським ополченням. Він також наробив чимало лиха проходячи військом і став біля брата. Це надто налякало великого князя у фортеці, він злякався і зовсім занепавав духом, здав фортецю синові своєї сестри князеві Петру та кільком іншим своїм радникам, а сам утік до Великого Новгорода. Після того татари взяли місто і кожен день підступали до фортеці. Росіяни трималися

міцно й оборонялися луками та стрілами до тих пір, поки було можна. Зрештою, перейшли до переговорів і надіслали великі подарунки, якими думали схилити татар до милості й покірності. Татарин помітив, що облога просувається дещо повільно, вступив з ними в переговори, узяв подарунки з угодою, що великий князь зобов'язеться грамотою та печаткою завжди бути його підданим і платити йому щорічну данину, як це раніше робили деякі з його предків. Тоді він піде і відпустить усіх бранців, яких була незліченна кількість. Великий князь спершу не погоджувався, але, зрештою, змушений був здатися, підтвердив вищезазначене грамотою та печаткою, зобов'язався залишатися навіки підданим хана і щорічно платити йому данину по три деньги, тобто по три копійки з людини.

Після угоди Менглі-Гірєй відразу ж звелів поставити в місті свій портрет на знак того, що він підкорив собі великого князя. Зробив це він також задля того, щоб, коли татари прийдуть збирати податі, великий князь опускав голову до землі і кланявся перед портретом, усвідомлюючи себе підданим хана, усіляко служив би йому і підкорявся...

Заволодівши країною, містом Казань і фортецею, великий московський князь вигнав місцевих з міста, розсіяв і пограбував, аби ніхто з них або з їхніх нащадків там не жив, а жили б вони далеко звідти, у селах. Їм дозволено також обирати собі правителів зі своїх родів і племен, однак за тієї умови, щоб вони служили великому князеві й були наготові з такою кількістю війська, яку він зажадає і вкаже... Астраханські та всі навколишні татари, разом з тими, які живуть на островах Волги і на Каспійському морі, мали насамперед власних володарів і царів, які походили від кримського царя. Він допомагав їм і виручав їх, коли сусідні та інші правителі воювали з ними. За те вони платили данину йому як своєму верховному правителеві, поки великий князь Іван Васильович не заволодів ними силою: він привів їх під свою владу, а місто і фортецю взяв приступом у 1554 році й успішно підкорив собі. Здобувши над астраханцями таку славетну перемогу, він умить звелів обгородити місто і фортецю сильним бастіоном, віддалив і прогнав звідти всіх татар, чоловіків і жінок, старих і молодих, роздав будинки і всі місця в місті своїм росіянам, яких вислав туди з усіх міст і містечок,

щоб ніякий інший народ не жив в Астрахані. Татарам, яких вигнали з міста, виділив він неподалік острів, щоб вони там жили. Діти їх і досі живуть там і звели чимале місто, однак не укріпили його — те місто відкрите з усіх боків. Та й їм заборонено укріплювати його під страхом смертної кари. Намісник, влада і всі знатні москвитяни живуть разом у фортеці й віддані вони великому князеві.

*Захоплення Астрахані
Степаном Разінім.
Гравюра XVII ст.*

Томас **СМІТ**,
англійський дипломат і купець.
«Сера Тома Сміта мандрівка
і перебування в Московії», 1604–1605 рр.

Посол ще до від'їзду з Архангельська (добре обізнаний агентом Мериком щодо тубільних пороків та звичаїв, а також всього того, чого нам слід і надалі уникати або від чого утриматися) вирішив забезпечити нас своїми щирими вказівками та порадами:

«Люди в Московії — народ хитрий і лукавий, з цікавістю стежить за всіма вчинками іноземців. Водночас у цей торговий порт з'їжджаються представники різних націй, а оскільки деякі з них добре розуміють нашу мову, то будьмо обережні та розсудливі в наших розмовах, звертаючи увагу на те, з ким і про що говоримо. А нагод порозмовляти випаде нам вдосталь, тому що і сам народ, і його устої та звичаї, і навіть сам спосіб вітання видаються не лише дивними, а й (кажучи без зайвої різкості) навіть кумедними. Але оскільки ми явилися до цих людей в ім'я дружби та миру, то будемо всіляко їм виказувати любов і дотримуватися ввічливості у розмовах з ними. Ввічливість же є тією чеснотою, що не пов'язана ні з якою незручністю і приносить лише користь, без усіляких втрат. Розпушта в країні Московії — це настільки загальнопоширений гріх, що їхнє око одразу помічає його в іноземців: тому заради спокою вашої совісті та вашого тілесного здоров'я гребуйте розпустою як найбільшою протиприродною слабкістю. А тим паче, що росіяни не просто страшенно безсоромні, а ніби втілюють у собі саму безсоромність. Отже, нехай сама думка про цей гріх буде для всіх вас огидною. Якщо ви так будете поводитися, то тим самим прославите Бога, і Він за те звеличить вас. І все це служитиме в ім'я вашої Батьківщини, до честі мені та до спокою вашої совісті»...

Чванливість, зарозумілість і свавілля є рисами, притаманними будь-якому росіянину, що обіймає хоч якусь почесну посаду...

З різних міркувань не можу не розповісти тут про дві політичні хитрості царя Бориса Годунова. Перша полягає ось у чому: у чотириох

частинах Москви за його наказом улаштували пожежу. Сам князь разом з усіма своїми боярами і придворними брав участь у гасінні пожежі і виявив надзвичайну моторність. Після того, як пожежа вщухла, він усім погорільцям виявив свою милість, збудувавши заново будинки та відшкодувавши всі їхні втрати. І все це влаштували, щоб приглушити чутки, що ширилися повсюди, про незвичайний спосіб досягнення ним верховної влади. Цією витівкою він знову перетворив свій народ, який вже був близький до повстання, на добрих підданих, змусив дивуватися не тільки його дбайливості, а й доброті сердечній до всіх без різниці. Другу хитрість завів він у той час, коли країну спіткав спершу страшний голод, а потім, близько чотирьох років потому, жаклива чума, від якої загинула, як вважають, ціла третина населення. Обурений натовп вважав причиною лиха «обрання душогубця на престол, за що, нібито, Господь і відвідав їх». Тоді-то Годунов наказав збудувати галереї навколо крайньої стіни великої Москви і призначив 20 000 фунтів стерлінгів для щоденної роздачі бідним, що і виконувалося протягом цілого місяця. Так простому народу затисли рот і наповнили шлунок. Проте цар Борис помер передчасною смертю. Не дарма ж сказав якийсь знатний француз: «Людам рідко доводиться бачити тиранів і узурпаторів, які мали б довге життя, провадили його в помірності, а також вмирали спокійною і природною смертю».

*У шинку.
Московитський лубок*

Жак **МАРЖЕРЕТ**, французький офіцер у Московщині в 1600–1606 і 1608–1611 рр., який спочатку найнявся до московського царя, воював проти Лжедмитрія I, а потім очолював загін найманців, що кілька разів завдав нищівних поразок московитам. «Стан Російської держави і Великого князівства Московського у 1606 році»

Хоча в Московії їжі вдосталь і вона дешева, проте всі живуть малим запасом, бо вони не змогли б нести витрат на утримання, бо не мають ніякої промисловості і є вельми ледачими. Вони не схильні до роботи, але приохотилися до пияцтва до крайньої межі. Коли вони веселяться, то п'ють переважно горілку і медовий напій, який роблять з меду. Вони без проблем отримують його у великій кількості, про що можна судити з неймовірної кількості воску, який щорічно вивозиться з країни. У них є також ячмінне пиво та інші дешеві напої. Цьому ганебному пияцтву безмежно віддаються всі, як чоловіки, так і жінки, дівчата і діти, а священнослужителі навіть більше, ніж інші. Тому поки залишається напій, який їм дозволяється готувати на деякі головні свята, годі сподіватися, що вони припинять пити вдень і вночі, доки не побачать, що напій скінчився... Після того, як московський цар Федір Іванович зняв розпочату ним облогу Нарви, уповноважені та послі обох сторін зібралися задля укладення миру між Росією і Швецією. Вони понад два дні сперечалися про титул. Федір хотів мати титул імператора, а шведи не хотіли визнавати його за ним. Московити говорили, що слово «цар» величніше, ніж «імператор». І коли був укладений договір, що його завжди будуть називати царем і великим князем московським, то кожна зі сторін вважала, що обдурила іншу цим словом «цар»...

Палицю з насадженим чотиригранним сталевим вістрям ніхто не сміє носити, крім імператора. Цей жезл великі князі приймали колись від кримських татар як знак васальної присяги... Невігластво народу таке, що й третина його не знає Отче наш і Символ віри. Словом, можна сказати, що невігластво — мати їхнього благочестя.

Вони ненавидять навчання, особливо — латину. У них немає ані жодної школи, ані університету. Тільки священники вчать молодь читати та писати, що приваблює небагатьох. Майже всі їхні книги написані від руки, за винятком кількох друкованих книг Біблії і Нового Заповіту з Польщі. Оскільки вони навчилися друкувати лише десять-дванадцять років тому, то рукописні книги і донині роблять більш витончено, ніж друковані... З будь-якої причини чоловік розлучається з дружиною, відправляючи її проти волі в монастир, яких там безліч, і одружується знову до трьох разів...

Вони не терплять у себе жодного єврея відтоді, як Іван Васильович, прозваний Грозним, наказав зібрати їх усіх, скільки було в країні, та, зв'язавши їм руки й ноги, привести на міст. Він велів їм зректися своєї віри і змусив сказати, що вони хочуть охреститися... і в той же момент наказав всіх їх скинути у воду...

Всі шляхи з країни закриті так, що неможливо залишити її без дозволу імператора. Досі не траплялося, щоб вони випустили з країни кого-небудь з тих, що носять зброю, тому я перший. Якщо йде війна проти поляків, вони не посилають туди непридатного поляка, хоча таких неабияка кількість, а надсилають їх на татарські кордони. Так само поводяться вони з іншими націями, які живуть серед них, через страх, що ті іноземці втечуть або перейдуть до ворога, оскільки московська нація найбільш недовірлива і підозріла у світі...

Визначеної кількості членів думи не існує, адже цар призначає їх стільки, скільки йому заманеться. За мого там перебування ця кількість сягала тридцяти двох членів. Таємна рада для справ особливої важливості складається зазвичай з найближчих родичів імператора. Питають про людське око думку церковнослужителів, запрошуючи в думу патріарха з декількома єпископами, хоча, якщо говорити відверто, немає ані закону, ані думи, крім волі імператора, хоч би була вона добра чи зла, аби все піддати вогню і мечу, безвинних і винуватих. Я вважаю його одним з найбільш необмежених володарів, що існують на світі, адже всі мешканці країни, шляхетні й неблагородні, навіть брати імператора, називають себе холопами господаря, тобто рабами імператора...

У Московії не припиняють брати хабарі, адже знайшлася нова витівка. Вони підносять що-небудь іконі в домі того, у чиєму рішенні

зацікавлені, та підвішують цю річ до неї. Тим не менш це не є виправданням, якщо підношення перевищує сім або вісім рублів та імператор про це дізнається. Винесений вирок не підлягає оскарженню. Хоча б яка далека була провінція, всі її мешканці, за винятком городян, повинні з'являтися для суду до Москви. Що ж до городян, то в кожному місті є губний староста, який судить усі справи, що розглядаються в Москві. Ці підначальні судді владні також розшукувати і ув'язнювати всіляких убивць, злодіїв і розбійників, піддавати їх тортурам і після зізнання писати про те до Москви, у визначене для цього відомство, яке вони називають Розбійним приказом...

За їхніми законами, кожен захищає себе сам або висуває свого родича чи слугу, а про прокурора або адвоката там і не відомо. Усі суперечки, крім тих, які можна розсудити на око, завершуються присягою, яку одна зі сторін дає іншій, цілючи хрест у відведеній для цього церкві. Варто зазначити, що ті, хто несе кінну службу імператору, позбавлені обов'язку особистої присяги, адже вони посилають цілувати хрест слугу, за винятком тих випадків, коли присягають государям. А тих, хто винен імператору або комусь іншому певну суму грошей, яку не може або не хоче сплатити, відправляють на правіж. Це місце, де вони мають бути в будні від сходу сонця до десятої або одинадцятої години, там їх б'ють та січуть палицею або батогом по литках ніг спеціальні люди, які звуться «недельщиками». Я бачив багато разів, як побитих відвозили додому на возах; це триває до повного відшкодування боргу. Ті, хто несе кінну службу імператору, позбавлені цього і посилають замість себе одного зі своїх людей...

Усі їздять — влітку верхи, а взимку — в санях, тому зовсім не рухаються, що робить їх товстими й огрядними. Але вони навіть шанують найбільш пузатих, називаючи їх «дородный человек»... У них немає ніяких мінералів, крім заліза, вельми м'якого, хоч я сумніваюся, що в такій великій країні не знайшлося інших копалин. Але у них немає нікого, хто б у цьому розбирався...

Що ж до військових, то насамперед потрібно сказати про воевод, тобто генералів армії. Їх обирають зазвичай з думних бояр і окольничих — так роблять, коли з'являється ворог. Інакше їх щорічно

Цар Василь Шуйський

обирають з думних і московських дворян і висилають на кордон Татарії, щоб перешкодити вторгненню. У кожного генерала є свій власний набат, як вони його називають (це такі мідні барабани, що їх перевозять на коні). Кожен має десять або дванадцять таких барабанів і стільки ж труб та кілька гобоїв, які звучать лише тоді, коли вони готові стати до бою, або в сутичці, крім одного з барабанів, у який б'ють, щоб іти в похід або посідати на коней.

Порядок, якого вони дотримуються, коли шукають ворога в цих величезних татарських рівнинах, такий. Є дороги, які в них називаються «дорогою імператора», «дорогою кримського хана», «дорогою великого хана». Крім того, на рівнинах тут і там розсіяно кілька дубів, віддалених на вісім, десять (а то й до сорока) верст один від одного. Під більшістю цих дерев стоять вартові — по дві людини, кожен з підставним конем. Один з них чатує на вершині дерева, а інший пасе засідланих коней, вони міняються кожні чотири дні. Якщо верхній побачить, що здійсмається пил, він повинен мовчки спуститися, сісти на коня, і щодуху прискакати до іншого дерева, здалеку галасуючи і подаючи знаки, що бачив людей. Той, хто пильнує коней біля другого дерева, сідає на коня за командою того, хто сидить на дереві, і відразу, щойно почує і зрозуміє, звідки той бачив пил, щодуху скаче на своєму коні до наступного дерева, де відбувається те саме. І так з рук у руки до першої фортеці, а звідти — до Москви, кажучи тільки, що бачили людей, хоча в багатьох випадках це виявляється всього лише табуном диких коней або стадом якихось диких тварин. Але якщо той, хто залишився на першому дереві, і перший, який був на другому дереві, підтверджують повідомлення, тоді озброюються і збираються вищезазначені генерали і посилають розвідати сили ворога. Ті самі вартові, зійшовши з дороги, якою йде ворог, розсіюються тут і там в очікуванні, що він пройде. А вийшовши на його слід, приблизно з'ясовують його силу за шириною дороги, прокладеної ним у траві, вищій за коня. Але це не лугова трава, а пустельна, адже росіяни підпалюють її кожної весни, щоб татари в ранню пору не мали пасовищ і щоб вона росла вище. І якщо ті пройдуть кожною з вищезгаданих доріг, то їхні сили приблизно розпізнають також за глибиною протоптаної ними дороги. Також їх приблизно розпізнають за пилюкою, побачивши, як вона

здіймається в повітря, оскільки вони неохоче їдуть через траву, побоюючись загнати своїх коней. Тоді вартові відомими їм секретними стежками приносять звістки про їхні сили, для спротиву яким генерали відходять до річок або лісів, щоб ускладнити їхній рух. Але татарин — настільки рухливий і моторний ворог, що, знаючи це, з двадцятьма або тридцятьма тисячами вершників відверне армію, а решту війська у той самий час відправить іншою дорогою пустошити країну, що вони виконують так швидко, що удару буде завдано раніше, ніж російська армія отримає попередження. Татари не обтяжують себе іншою здобиччю, окрім полонених, у них немає жодної поклажі, хоча в кожного з них є один або двоє змінних коней, які так добре навчені, що не завдають їм ніяких труднощів. А вони самі настільки моторні, що на рисі можуть зістрибнути з коня і скочити на іншого. Зі зброї у татар лише лук, стріли і шабля; вони стріляють набагато швидше і точніше на скаку, ніж пішки. Провізія, яку вони беруть з собою, — трохи сушеного на сонці м'яса, дуже дрібно нарізаного... Зрештою, сотня їх завжди змусить утікати двісті росіян, якщо тільки це не будуть кращі воїни. Російська піхота, або аркебузири, які перебувають на березі річки або в лісі, змусять їх бігти навтьоки, хоча насправді їх легше налякати, ніж завдати якоїсь шкоди. Якщо станеться так, що загін з п'ятнадцяти або двадцяти тисяч московських вершників почне їх переслідувати, то до відстані гарматного пострілу гуртом не дійде і три-чотири тисячі, а решта московитських вершників будуть схожі швидше на привидів на ослах, ніж на людей на конях. Таким чином татари відходять майже завжди без великих втрат, якщо тільки їм не перекриють прохід через який-небудь ліс або річку. Але це трапляється зрідка. Російські сили складаються здебільшого з кавалерії. Деякі міста виставляють триста, чотириста, аж до восьмисот і тисячі двохсот осіб, наприклад — Смоленськ, Новгород та інші. Існує багато міст, що можуть так само виставити велику кількість людей. І крім самого себе, кожен споряджає одного кінного та одного пішого воїна з кожних 100 чвертей землі, яку вони тримають, зрозуміло, за необхідності, адже в інший час вистачає і їх самих. Так збирається неймовірна кількість, але радше тіней, ніж людей... Усі вони тримають землі від імператора, від ста

до трьохсот чвертей. Їхня служба зазвичай відповідає платні, тобто полягає швидше в тому, щоб утворити кількість, ніж у чомусь іншому... Вищезгадані знатні воїни повинні мати кольчугу, шолом, спис, лук і стрілу, доброго коня, як і кожен зі слуг. Інші повинні мати придатних коней, лук, стріли і шаблю, як і їхні слуги. У результаті вони мають безліч вершників на поганих конях, які не знають порядку, духу або дисципліни і часто завдають армії більше шкоди, ніж приносять користі. Крім того, є казанські війська, які, як вважають, становлять разом з черемисами майже 20 000 вершників. Далі є татари, які за щорічну плату служать імператору разом з мордвинами, вони становлять від семи до восьми тисяч вершників, їхня платня — від восьми до тридцяти рублів. Потім є черкеси, їх від трьох до чотирьох тисяч; потім іноземці — німці, поляки, греки, їх є дві тисячі п'ятсот, які отримують платню від дванадцяти до шістдесяти рублів, деякі капітани отримують до 120 рублів, крім землі (її є від шестисот до тисячі чвертей)...

Краща піхота складається зі стрільців і козаків. Крім десяти тисяч аркебузирів у Москві, вони є в кожному місті, наближеному на сто верст до татарських кордонів, залежно від розміру наявних там замків, по шістдесят, вісімдесят, більш-менш, і до ста п'ятдесяти, за винятком прикордонних міст, де їх вдосталь. Потім є козаки, яких розсилають взимку в міста по ту сторону Оки, вони отримують однакову зі стрільцями плату, і хліб; окрім того, імператор постачає їх порохом і свинцем. Є ще й інші козаки, які мають землі і які не полишають гарнізонів. З них набереться від 5000 до 6000 тих, що володіють зброєю. Потім є справжні козаки, які тримаються в татарських рівнинах уздовж таких річок, як Волга, Дон, Дніпро та інші, і часто завдають набагато більших збитків татарам, ніж уся московитська армія. Вони не отримують великого утримання від імператора, хіба тільки, як кажуть, свободу сваволити як їм заманеться. Їм дозволяється іноді з'являтися в прикордонних містах, продавати там свою здобич і купувати що потрібно. Коли імператор має намір звернутися до них, він надсилає їм порох, свинець і яких-небудь 7, 8 або 10 рублів. Зазвичай саме вони приводять з Татарії перших бранців, від яких дізнаються задум ворога. Тому, хто взяв полоненого і привів його, зазвичай дарують хорошого

сукна і камки, щоб з того зробити одягу, 40 куниць, срібну чашу і 20 або 30 рублів. Вони розміщуються по річках від 8 до 10 тисяч осіб, готуючись за потреби з'єднатися з армією, якщо накаже імператор...

Як зазначалося вище, козаки зазвичай на початку Великого посту приводять бранців, від яких дізнаються, чи не збирається татарин. І відповідно до відомостей по всій країні віддається наказ, щоб, поки лежить сніг, усі надсилали запаси їжі в міста, у яких вирішено зустріти ворога.

У 1601 році почався той великий голод, що тривав три роки. Впродовж цих трьох років ставалися речі настільки жахливі, що видається неймовірним, бо було звично бачити, як чоловік залишав дружину і дітей, дружина умертвляла чоловіка, а мати — дітей, щоб їх з'їсти. Я був також свідком, як чотири залишені чоловіками жінки, що жили поряд, змовилися, що одна піде на ринок купити віз дров, а зробивши це, пообіцяє селянинові заплатити в домі. Але коли, розвантаживши дрова, він увійшов до хати, щоб отримати платню, то був задушений цими жінками і покладений туди, де на холоді міг зберігатися, поки ті жінки не з'їдять першим коня. Коли це з'ясувалося, зізналися вони в скоєному і в тому, що тіло цього селянина було третім. Словом, це був такий великий голод, що за винятком тих, хто помер в інших містах Росії, у Москві померли від голоду понад сто двадцять тисяч людей. Вони були поховані в трьох виділених для цього місцях за містом, про що турбувалися за наказом і коштом імператора, навіть за савани для поховання. Причина такої великої кількості померлих у Москві полягає в тому, що імператор Борис велів щодня роздавати милостиню всім бідним, скільки їх буде, кожному по одній московці, тобто близько семи турських деньє. Отож почувши про щедрість імператора, всі повтікали туди, хоча дехто з них ще мав за що жити. А коли прибували до Москви, то не могли прожити на ці сім деньє, хоча на великі свята і по неділях отримували денінг (вдвічі більше), і, впадаючи у ще більшу слабкість, вмирали в зазначеному місті або на шляху назад. Зрештою, Борис довідався, що всі біжать до Москви, щоб там померти, і що країна помалу знелюдніє, тому наказав більше нічого їм не подавати. Відтоді стали знаходити їх

на дорогах мертвими і напівмертвими від пережитого холоду і голоду, що було надзвичайним видовищем. Сума, яку імператор Борис витратив на бідних, неймовірна. Крім витрат, яких він зазнав у Москві, в усій Росії не було міста, куди б він не послав більше або менше, аби підгодувати жебраків...

Зрештою, в 1604 році з'ясувалося те, чого він так боявся: Дмитрій Іоаннович, син царя Іоанна Васильовича, якого вважали убитим в місті Углич, від кордонів Подолії вступив у Росію з 4 тисячами воїв...

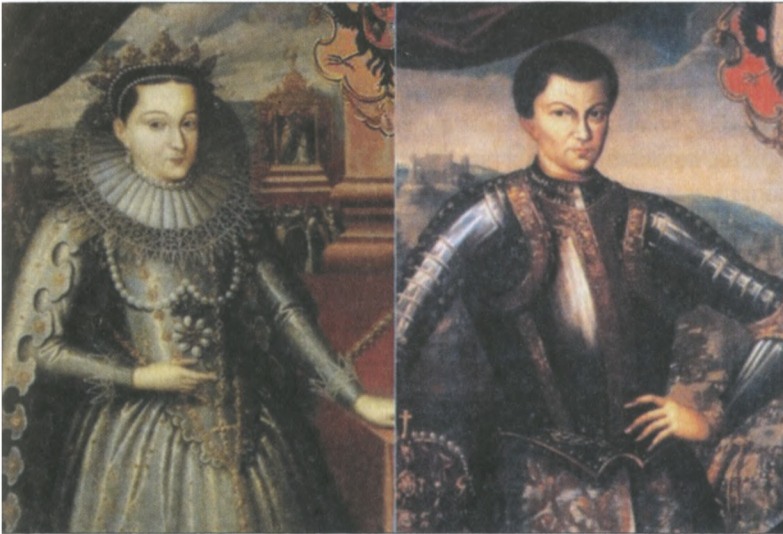
Дмитрій прогавив гарну нагоду через недосвідченість своїх капітанів у військовому мистецтві: вступивши в бій, він повів три польських загони в атаку на один з батальйонів настільки люто, що той батальйон перекинувся на праве крило і на основну армію в такому безладді і сум'ятті, що вся армія, крім лівого крила, змішалася і відкрила ворогам тил. Отож якби друга сотня вершників вдарила по флангу або по іншому батальйону, наполовину змішаному, то без сумніву чотири загони розбили б усю армію московського царя. До того ж Мстиславський, генерал армії, був збитий з коня і отримав три або чотири рани в голову. Його взяв би в полон Дмитрій, якби не дюжина аркебузирів, які врятували його від полону. Словом, можна сказати, що у росіян не було рук, щоб битися, попри те, що їх було від сорока до п'ятдесяти тисяч люди...

17 травня князь Василій Іванович Голіцин і Петро Федорович Басманов з багатьма іншими передалися Дмитрію Івановичу, полонивши воевод Івана Годунова і Михайла Салтикова. Інші воеводи та воїни почали тікати до Москви, лишивши всю зброю і боезапаси в окопах. Багато міст і фортець підкорив Дмитрій, який ішов від Путивля з шістьма загонами польської кавалерії (до 600 людей), з кількома козаками донськими і дніпровськими та небагатьма росіянами...

Прибувши до армії, що скорилася, він наказав негайно розпустити на один, два або три тижні тих воїнів, що мали маєтки під Москвою, інших відправив до столиці з наказом припинити підвезення харчів. А сам тим часом просувався до неї повільно з двотисячним загonom і розсилав щодня грамоти до дворянства і простого люду, обіцяючи милість покірним і погрожуючи Божим і царським

гнівом тим, що залишаться норовливими і бунтівними. Народ, отримавши одну з цих грамот, збирався на площі перед палацом. Марно Мстиславський, Шуйський, Більський та інші хотіли приборкати хвилювання. Прочитавши грамоту всенародно, москвичі, підбурюючи один одного, увірвалися до палацу, захопили в полон царицю, вдову Борисову з її сином і дочкою; взяли під варту Годунових, Сабурових, Вельямінових — найближчих родичів, — а все, що могли знайти, розграбували...

Чимало часу після того, в присутності виборних чинів з усіх станів, князя Василя Шуйського судили та визнали винним в образі величності. Цар Дмитрій Іоаннович звелів відрубати йому голову, а двох братів його заслати в ув'язнення. На четвертий день після вироку Шуйського вивели на площу, і коли вже поклали його на плаху,

*Цар Лжедмитрій I
та його дружина Марія Мнішек.
Портрети початку XVII ст.*

оголосили прощення за клопотанням царської матері, поляка Бучинського та інших осіб. Замість того його відправили разом з братами у заслання, де, однак, він пробув недовго. Це була найбільша помилка, якої припустився цар Дмитрій, бо вчинок цей призвів до його власної загибелі...

20 квітня Михайло Гнатович Татищев, до тих пір близький для государя вельможа, потрапив у немилість за зухвале слово, сказане Дмитрію на захист князя Василя Шуйського під час їхньої суперечки про смажену телятину, подану на стіл всупереч російським звичаям. У день Великодня Татищев отримав прощення за клопотанням Петра Федоровича Басманова. Але всі здогадувалися, навіть сам Дмитрій (хоча він і не був володарем недовірливим), що Татищев задумав якесь лихе діло, бо ніколи раніше він так не поведився, як за 15 днів до своєї опали. Повернення Татищева було такою ж важливою помилкою, як і помилування Шуйського: всі знали його зле серце, яке не забувало образи...

Від царя Дмитрія тільки й чути було про весілля та радощі, всім на втіху, бо він дозволяв їм помалу розсмакувати, що таке вільна країна, керована милосердним володарем... Він інколи поведився запанібрата з вельможами, які росли й виховувалися в такому пригнобленні й страху, що без наказу майже не сміли говорити в присутності свого государя...

Варто зазначити, що між московитами зовсім не буває дуелей, оскільки, по-перше, вони не носять ніякої зброї, хіба тільки на війні або в подорожі. А якщо хто ображений словами чи іншим, то повинен вимагати задоволення тільки через суд, який присуджує тому, хто зачепив честь іншого, штраф, який звать безчестям, тобто відшкодуванням за образу, яке завжди визначає постраждалий. Винного можуть піддати биттю батогами. Це відбувається так: йому оголюють спину до сорочки, потім вкладають на землю на живіт, двоє людей тримають його (один за голову, інший за ноги) і прутами завтовшки в палець б'ють його по спині в присутності судді та ображеного. І все це триває до тих пір, поки суддя не скаже «досить». Або ж його можуть зобов'язати виплатити зацікавленому як відшкодування суму платні, яку той щорічно отримує від імператора. Але якщо ображений чоловік одружений, то йому мають

заплатити вдвічі більше за образу його дружини. Тож якщо винний отримує п'ятнадцять рублів щорічної платні, він платить п'ятнадцять рублів за образу честі та тридцять рублів для дружини того чоловіка, а разом це сорок п'ять рублів. І так роблять, якою б не була платня. Але образа може бути такою, що кривдника відшмагають батогами, ведучи по місту, та ще й він заплатить сказану суму і потім буде засланий. Якщо в непередбаченому випадку, свідком якого я був один раз за шість років, відбудеться дуель між іноземцями і якщо один з них буде поранений, іншого карають як вбивцю, і ніщо йому не є виправданням. І не важливо, поранили того, хто викликав на дуель, або того, кого викликали, бо їм це байдуже. Більше того, навіть якщо людина була дуже ображена словами, їй все одно не дозволяється вдарити хоча б рукою під загрозою вищеописаної кари. Якщо це трапляється й інший повертає йому удар, то в разі скарги їх обох засуджують до вищезгаданого покарання або до сплати штрафу імператорові з тієї ж причини. Як вони кажуть, помстившись за себе образою або повернувши удар кривднику, ображений привласнив владу суду (який один тільки й зберігає за собою право розглядати провини і карати за них). Цього дотримуються вельми суворо не тільки в містах у мирний час, а й у арміях під час війн, і стосується це лише дворянства (адже штраф за образу простолюдина і городянина становить лише два рублі)...

Московія — не вільна країна, куди можна поїхати вчитися мови і дізнатися про те і про інше, а потім виїхати. Адже, крім того, що вона недоступна, всі справи там настільки секретні, що дуже важко дізнатися правду про те, чого не бачив на власні очі...

Це найбільш недовірлива і підозрілива нація у світі. Московити грубі та неосвічені, нечемні, брехливі, без віри, без закону, без совісті, заплямовані содомією та незліченними іншими вадами і скотськими пристрастями.

Конрад БУССОВ,
німецький військовий,
очевидець подій «Смутного часу» в Московщині.
«Московитська хроніка», 1612 р.

Правитель Московії Борис Годунов таємно спокусив грішми двох російських людей, і вони перерізали царевичу Дмитрію горло в Углицькому кремлі на місці, відведеному для ігор. Цим правитель підготував собі дорогу до царювання. А щоб не відкрилося, за чиею вказівкою скоєне це вбивство, правитель наказав і тих двох убивць порішити в дорозі, коли вони поверталися до Москви. Так цар Федір Іванович і не зміг дізнатися, хто був убивцею його брата, хоча він наказав посадити на кіл, обезголовити, втопити в річці багатьох з палацових сторожів і дядьків царевича, або піддати таким тортурам, що багато безвинно втратили здоров'я і життя, хоча справжні лиходії і вбивці були самі вбиті на зворотному шляху.

Правитель Борис Годунов підкупив також кількох людей, які підпалили головне місто Москву в багатьох місцях, так що на обох берегах річки Неглинної згоріло кілька тисяч дворів, а зроблено це було задля того, аби одна біда перебила іншу і кожен більше сумував про власне нещастя...

У липні 1604 року до Росії прибув посол його величності імператора Римського барон фон Лое з численним супроводом. Цар Борис дав розпорядження, щоб у тих місцях, де проїжджав посол, не смів з'явитися на люди жоден жебрак. Він наказав також привезти на ринки в ті міста всілякі припаси, аби іноземці не помітили жодної дорожнечі. Оскільки посла повинні були зустріти і урочисто прийняти за півмилі до Москви, сказано було всім князям, боярам, німцям, полякам і всім іншим іноземцям, які мали землі і людей, щоб кожен, під страхом втрати річної платні, на славу царя вбрався якомога багатше і пишніше в оксамит, шовк і парчу і в такому вигляді, у кращих своїх шатах, виїхав назустріч імператорському послу для участі в його в'їзді до Москви. Тут не одному бідоласі довелося проти своєї волі і бажання розкошувати і купувати або

позичати у купців за подвійну ціну такі дорогі речі, яких ні він, ні його предки ніколи не носили і носити не збиралися. Хто тоді найпишніше вирядився, був цареві кращий слуга і отримував надбавку до річної платні і до земельних угідь. Хто ж не так пишно вбрався або, згідно зі своїми статками, одягнувся скромно, тому дісталася лайка і погроза списати з нього річну платню й маєтки, попри те, що в багатьох з них у велику дорожнечу колишнє вбрання було занесене в заклад і їм ледь вистачало на найнеобхідніше.

Для частування пана посла було подано багато всіляких страв, а люди були такі ошатні, що на вулицях не було помітно жодної дорожнечі, вона відчувалася щойно в будинках і в серцях. Під страхом смерті ніхто не мав скаржитися при людях пана посла, що в країні була або ще є дорожнеча, а мав говорити тільки про дешевизну. Такою надмірною гординею Борис не міг не накликати на себе ще більшого гніву Божого, і слідом за дорожнечею і мором пришов і меч...

Цар Дмитрій (Лжедмитрій I)... подарував життя зраднику Василю Шуйському, який вже лежав на пласі і мав бути страчений, що був справжнім ватажком, призвідником і підбурювачем усієї цієї зграї зрадників. Але зрадник аж ніяк не виправився від цієї недоречної милості, а став ще гіршим і підняв весь народ на страшне вбивство.

Віроломні князі та бояри трималися деякий час скромно і покірно, ніби вони примирилися зі своєю поразкою, аби Дмитрій остаточно заспокоївся і не боявся ніякого зла з їхнього боку. Вони їздили з ним у поле, на полювання і на інші розваги, прикидалися веселими і задоволеними, тоді як у серці таїли лише хитрість, вичікуючи нагоди...

Московитами було придумано умовний знак, за яким, почувши вранці клич на сполох, всі мали бігти зі своїх будинків у Кремль з криками: «Поляки хочуть вбити нашого царя Дмитрія», потрапити до царя під виглядом того, що вони хочуть допомогти йому врятуватися від поляків, і в метушні насправді самим схопити його й порішити, а після того спішно залишити Кремль і перебити поляків у їхніх будинках, на воротях яких мав стояти зроблений вночі знак російськими літерами.

У цей день від московитів було чути неймовірно багато вихвалляння. Говорили між собою: «Наш московитський народ дуже могутній, весь світ його не здолає. Не злічити у нас народу. Всі повинні перед нами схилитися». Так, улюблені московити, коли вас сто на одного беззбройного, то ви відважні герої, до того ж коли ви нападаєте на сплячих, а інакше, мабуть, погано було б з вашою могутністю, хоч би скільки сотень тисяч вас було...

Оскільки в цей час поширилася вигадка про порятунок Дмитрія, московити були вельми спантеличені такими дивними звістками і скоро перестали розуміти, чому і кому вірити.

Шуйський, якому це було більш важливо, ніж будь-кому, вирішив вивести московитів з оман, і тому послав в Углич вирити труп справжнього Дмитрія, убитого там в дитинстві, який пролежав у землі 17 років і давно зотлів, перевезти його до Москви й поховати в тій же церкві, де лежать колишні царі. Зроблено це було лише задля того, щоб простолюд дізнався і побачив, як зухвало його було ошукано Дмитрієм, і щоб він не дав себе ошукати другому Дмитрію.

А щоб ця безглузда затія виглядала якнайкраще, Шуйський наказав зробити нову труну і також вбити одного дев'ятирічного поповича, надіти на нього дорогий похоронний одяг, покласти в цю труну і відвезти в Москву. Сам же він разом зі своїми князями, боярами, ченцями й попами виїхав з хрестами і хоругвами зустріти тіло царя, яке він звелів з пишною процесією занести до церкви покійних царів.

За його велінням було всенародно оголошено, що князь Дмитрій, невинно убієнний в юності, — великий святий у Бога, він, мовляв, пролежав у землі 17 років, а його тіло нетлінне. І, мовляв, горіхи, що були у нього в руці на майданчику для ігор, коли його вбили, ще теж не згнили і не протрухли, так само і труна збереглася. Шуйський підкупив кількох здорових людей, які повинні були вдавати хворих. Одному веліли навкарачки повзти до тіла Дмитрія, іншого повели туди під виглядом сліпця, хоча у нього були здорові очі і гарний зір. Вони повинні були молити Дмитрія про зцілення. Обидва, звісно, одужали, паралічний встав і пішов, сліпий прозрів, і вони сказали, що їм допоміг св. Дмитрій.

Цьому повірив дурний натовп, і таке нечуване і страшне ідолопоклонство почалося перед тілом, що Господь Бог розгнівався і одну людину, котра вдавала сліпого і яка просила, щоб св. Дмитрій знову зробив його зрячим, там же в церкві позбавив зору. Іншого, який прикинувся хворим і велів нести себе до Дмитрія, щоб знайти там допомогу, Бог покарав так, що в церкві він помер. Коли це кривляння призвело до того, що навіть діти стали помічати, що це лише чистий обман і фальсифікація, Шуйський наказав закрити церкву і нікого більше в неї не пускати, оголосивши, що занадто багато людей турбувало св. Дмитрія. Мовляв, вони його розсердили, потрібно залишити його на деякий час у спокої і до того часу йому не докучати, доки його настрої не поліпшиться...

Оскільки Дмитрій другий не приходив, а обложеним у Тулі не було на що сподіватися, і люди від слабкості вже ледь могли ходити

*Лісовчики — польські вершники,
що всупереч волі короля
допомогали Лжедмитрію I.
Картина Рембрандта, 1655 р.*

і стояти, князь Петро і Болотников почали переговори з Шуйським, і оголосили йому, що якщо він збереже їм життя, то вони готові здатися з фортецею, якщо ж він не схоче зробити цього, вони будуть триматися до тих пір, доки буде живий хоч один з них, навіть якщо їм доведеться пожерти один одного. Шуйський здивувався цьому і сказав: «Хоча я поклявся жодної людини в Тулі не залишити живою, я все ж зміню свій гнів на милість заради їхньої хоробрості. За те, що вони так твердо трималися присяги, даної злодієві, дарую їм життя, якщо вони будуть служити мені так само вірно, як служили йому», — на тому він поцілував свій хрест і наказав сказати їм, що вони всі будуть помилувані. Після цього вони передали Шуйському фортецю Тулу на день Симона-Іуди 1607 р. Клятву, дану цим двом людям, Шуйський дотримав так, як зазвичай тримаються присяги такі люди, як він. Князя Петра, який, згідно з надійними даними, ймовірно, був царського роду, він наказав повісити на шибениці в місті Москві. Болотникова він відіслав звідти в Каргополь, наказав протримати його там деякий час у в'язниці і, врешті-решт, виколоти йому очі і втопити... За рік до взяття цього міста Шуйський відправив до польського короля під Смоленськ гінця з посланнями і запропонував передати його королівській величності російську монархію, якщо його величність прийде зі своїм військом у Москву і допоможе прогнати Дмитрія другого. Через два дні після прибуття цього гінця польські вояки схопили в полі московитського лазутчика, спрямованого Шуйським до смоленського воеводи з листами, а в них було сказано, щоб той тримався проти короля, а Шуйський переконає короля добрими словами надати допомогу в приборканні Дмитрія другого, а після того, як це станеться, надійде час поквитатися з королем і його людьми так, що мало хто з них повернеться з Росії до Польщі. Коли це прочитали королю, його величність здивувався московитській хитрості і лукавим підступам, наказав убити обох посланців і сказав: «Жодному московитові довіряти не можна. До мерзотника Шуйського я й справді доберуся, коли буде на те воля Господня і час, але так, що він мене вже не одурить».

У тому ж році збурився один боярин на ім'я Ляпунов, перемавив на свою сторону кілька належних Москві міст і повів війну

проти Дмитрія, проти Шуйського, а також проти його величності короля польського. Він називав себе білим царем, і хотів боротися, як говорив, за християнську московитську віру; де проходили його воїни, там після них навіть трава не росла... У всіх кутках натовпами збиралися тисячі селян. З тими німцями і поляками, яких вони заставляли за пошуком провіанту або в розвідці, вони поводитися у багато разів грубіше і безжальніше, ніж перш поводитися з ними поляки. Якщо селяни починають лютувати, вони зазвичай поведуться мов збожеволілі й схиблені, і, як дикі свині, не щадять нічого, розривають і роздирають, що тільки можуть, і, вдаривши раз, продовжують бити по тому ж місцю. Не дай, Боже, втрапити в їхні руки якомусь чесному воїну.

Йоахім Шмідт був воеводою у відпалому місті Ярославлі, а під час відпадання міста втік звідти разом з поляками, що були там у нього. Цього Шмідта поляки послали назад до міста для переговорів, щоб переконати мешканців подумати й не давати більше приводу для

Польський гетьман
Станіслав Жолкевський

IT VIRTVTEM.

MOSCORVM ET EXTERORVM COLLIGATORVM
ORVM REGIS DICTI ET REGIMINE STANIS
XRGITVM REGNI POLONIA CAMPESTR

Битва при Клушині.
Картина Шимона
Богушовича, до 1620 р.
Львівська картинна галерея

кровопролиття, мовляв, усіляким утискам буде покладено край, і цар Дмитрій посадить у місто воєводу знатного вельможу, якого боятимуться польські солдати. Шмідта заманили хитрими промовами ближче до міських воріт, і не встиг він отямитися, як бідолаху оточили і силою потягли в місто. Там вони розіграли з ним жахливе дійство по страсних муках: закип'ятивши великий котел меду, вони зняли з Шмідта одяг, кинули його в мед і варили до тих пір, поки не лишилося зовсім м'яса на кістках...

Бідному відважному герою Скопину за те, що він був у Шведській державі і привів іноземне військо на підмогу цареві, та ще разом із цим військом цілий рік не один раз важив власним життям і міцно тримався проти ворога, було віддано особливу дяку — Шуйський наказав отруїти його. Причиною цього було не що інше, як те, що німці та інші народності, а також безліч самих московитів поважали його за мудрість і хоробрість більше, ніж Шуйського...

Тим часом польський командувач Жолкевський дійшов до московитів і до союзного з ними найманого війська, де вони вступили в битву на полі під Клушино. Як тільки почався бій, від найманців відпали два полки французьких кіннотників, перейшли до Жолкевського і разом з поляками стали стріляти в решту найманців і в московитів. Через це московити впали в такий відчай, що повернули ворогам спини і втекли до Москви, а німецький піший загін кинули напризволяще. Ті все ж хоробро боронилися деякий час від поляків і вбили кількох польських начальників, сподіваючись, що московити повернуться і їх виручать.

Ісаак **МАСА**,

голландський купець і посланник.

«Коротка звістка про початок і походження
сучасних війн і смуги в Московії,
що трапилися до 1610 року».

Борис, пославши грамоти з Москви, наказав, щоб в Сіверській землі нікого не щадили, а повелися з народом, як в Комарицькій волості, що і було виконано, але настільки нелюдяно, що всякий, хто чув про те, здригався, так багато мусило загинути невинних людей. Жінок, дівчат і дітей безчестили до смерті, а тих, що залишалися в живих, продавали за старе плаття або за півкварти горілки, або за інші якісь незначні речі; негайно після грабежу в таборі можна було купити за пів гульдена бика, за два бланка — вівцю тощо, бо нагробованого було так багато, що не знали, куди подіти, бо земля Сіверська була багата. А Дмитрій ні в кого нічого не забирав, а залишав кожному своє, тому народ так тулився до нього; і коли московити почали жорстоку розправу, то до Дмитрія стало віддаватися ще більше людей, які не бажали і чути про царя Бориса в Москві, а залишалися вірні до самої смерті і зазнавали всі муки і тортури, повсякчас стверджуючи, що він істинний Дмитрій, так що деякі, які ніколи й не бачили його, попри тортури, не відступалися від своїх слів...

Московити не вміють вести іншої війни, крім як навмання, або з багатолюдним військом, або проти ненавчених порядку татар. Коли під час погоні за поляками московити спіймали одного сурмача, то догола роздягли і так привели до свого табору, посадивши його голого на гармату, глумилися і потішалися з нього, а коли розгледіли його, виявилось, що то був сурмач, який служив в їхньому власному війську, з німців. Також один шотландець, що служив у московському війську, переслідуючи ворога, захопив польський стяг і, замість тягнути за собою або згорнути, високо тримав його в руці, продовжуючи скакати за ворогом, а його соратники, приймаючи його за польського прапорноносця, стали стріляти в нього

і завдавати йому удари. І ще дивно, що йому вдалося врятуватися, коли він кинув прапор. І такі нісенітниці траплялися часто, звідси можна зробити висновок, як вони вміють вести війну і битися. Також вбивали вони один одного через здобич, мов собаки...

Під Кромами, де було не більше чотирьох тисяч козаків, стояло московське військо, що налічувало добрих триста тисяч чоловік, бо до них щодня прибувала підмога; і кожен божий день двісті або триста піших козаків з довгими мушкетами робили вилазки з Кром, виманювали з табору деяких здобувачів почестей, які вважали, що верхи наздоженуть козаків. Але козаки, настільки вправні в стрільбі з мушкетів і довгих пищалей, не давали промаху і завжди підстрілювали вершника або коня, і так щодня клали мертвими тридцять, п'ятдесят, шістдесят воїнів з московського війська, серед яких було багато молодих і красивих дворян і були люди, які шукали собі честі; і поки Корела, отаман козаків, був здоровий, московити не знали спокою: козаки то раптово нападали на них, то обстрілювали, то глумилися з них або обманювали. Та й на гору часто виходила шльондра в чому мати народила, яка співала ганебні пісні про московських воевод, і відбувалося багато іншого, про що непристойно розповідати; і військо московитів на свій сором мало все це зносити, і стріляли вони завжди зі своїх важких гармат даремно, бо не завдавали і не могли заподіяти кому-небудь шкоди; у Кромах тим часом безперестанку трубили в труби, гуляли і пиячили...

Близько четвертої години ранку кромляни та зрадники в московському війську були насторожі. І негайно примчав з табору на вороному коні вершник майже до самого Кромського валу, а то був сигнал. І негайно кромляни, мов швидкий вихор, накиннулися з усіх боків на табір, так що ані вартові, ані хто інший не встигли єдиного слова вимовити, а тим часом у таборі перев'язали по руках і ногах всіх начальників і відправили їх у Кром, а ті зрадники, що були в московському війську, підпалили з усіх кінців власний табір. Московити, які не знали про цей намір, начулися такого великого страху, що покидали зброю, одяг і так швидко розсипалися в різні боки, що на це не можна було дивитися без подиву. А гонитва і втеча через Москву тривали три дні; і коли їх запитували, навіщо вони так швидко втікають, вони не вміли нічого відповісти; і коли бояри

*Борис Годунов, московський
правитель держави у 1584–1598 рр.,
московський цар у 1598–1605 рр.*

кремлівські хотіли довідатися від них, вони сварливо відповідали: ідіть самі туди і подивіться; тим часом народ в Москві ставав усе більш свавільним і ні про що не питав, але якби хто-небудь приїшов з військом, то відчинили б ворота і впустили його...

Прийшла звістка, що отаман Корела зі своїми козаками стоїть за шість миль від Москви, після чого в місті негайно почалися приготування, почали підвозити гармати до стін, але робили все так недбайливо, немов навмисне, так що й народ, дивлячись на те, потішався і глумився. Я думаю, що все це робили задля того, аби приборкати народ, бо надзвичайно боялися простолюду, який був бідний і голий і дуже бажав пограбувати московських купців і панів, так що воістину в Москві більше боялися мешканців, ніж ворога або прихильників Дмитрія...

Годунових зв'язали і заточили по в'язницях, кожного окремо, так само як Вельяминова і Сабурова та всіх їхніх прихильників; і всі їхні будинки були віддані на поталу, і вони були дочиста сплюндровані, так що грабіжники вбивали один одного. Грабуючи, деякі залізли в льох, де стояло вино, перевернули діжки, вибили дно в барилах та й почали пити, наливаючи одні шапками, інші чобітьми й черевиками, і вони з таким запалом віддалися питтю (на що вони усі там ласі), що потім знайшли близько п'ятдесятьох, що допилися до смерті.

У Московії всі добрі наїзники, бо вони з дитинства до самої смерті їздять верхи; у Москві кожен купець, навіть не багатий, тримає коней, і з однієї вулиці на іншу переїжджає верхи, а коні і їхній прокорм там дешеві...

Також були деякі серед стрільців, які говорили про те, що неможливо вважати царя за справжнього Дмитрія, що дійшло до слуху Басманова, під начальством якого було близько восьми тисяч стрільців, і він доніс цареві і вмовляв його, щоб він був обережніший, бо його особі загрожує велика небезпека; одним словом, після вчиненого таємно великого розшуку з усієї безлічі змовників відкрили і схопили сімох. Цар Дмитрій зібрав і запитував усіх стрільців, навіщо вони вчинили змову, і вимагав, щоб вони в його присутності прямо висловили причину своєї недовіри. Вони всі були дуже тим здивовані і зі сльозами впали ниць, благаючи про помилування, клялися, що нічого не знають, і просили царя надати

їм милість, вказати їм тих, хто настільки несправедливо звинуватив їх. Цар негайно велів Басманову вивести до натовпу вищезазначених сімох стрільців. І як тільки їх привели, Дмитрій сказав: «Дивіться, ось ті, які говорили, що ви всі змовники і сповнені зрадницькими злими намірами проти вашого законного царя і повелителя». Негайно вони всім скопом накинулися на цих людей, схопили їх і розірвали на шмаття, настільки огидно, що ніхто не зможе повірити, бо у всієї множини не було нічого в руках, ні зброї, ні палиць, проте вони напали на цих згаданих сімох стрільців і своїми руками розірвали їх на шматки, так що їхній одяг було залито кров'ю, немов вони забили багато биків, і деякі стрільці рвали зубами шматки м'яса з цих сімох, немов собаки, які рвуть і кусають оленя, і один стрілець відкусив своїми зубами вухо, яке він з великою злістю ще довго жував, та так довго, що міг проковтнути і жувати в крихти; одним словом, і голодні леви не могли б накинутися на молодих ягнят, як ці люди накинулися на своїх братів. Після цього стрільці голосно кричали: «Так слід чинити з усіма ворогами і зрадниками нашого царя». І хоча Дмитрій був тиранічним, однак не міг дивитися на це і весь час, поки це відбувалося, перебував в одному з покоїв. А шматки від тих розтерзаних трупів підбрали і склали на віз і, вивізни за місто, кинули на поталу собакам; і віз везли по місту, так що у всіх, хто те бачив, волосся ставало дибки...

Весь час мого перебування в Москві я невідступно докладав великих зусиль, щоб отримати мапу міста Москви, але мені не вдавалося, бо там немає художників, і вони не піклуються про них, бо не мають про те ніякого розуміння. Щоправда, там є іконописці і різьбярі, але я не наважився спонукати їх зробити для мене зображення Москви, бо мене напевно схопили б і піддали тортурам, запідозривши, що я замишляю якусь зраду. Такий підозрілий цей народ, що ніхто не наважиться зробити щось такого роду... Все, що я знаю про Сибір, я зібрав з великими труднощами і зобов'язаний цим дружбою з декількома московськими придворними, які на знак прихильності до мене повідомили мені ці дані після того, як довго в них відмовляли. Вони могли поплатитися за це життям, оскільки російський народ надзвичайно недовірливий і не терпить того, щоб відкривали таємниці його країни...

Під час змови проти царя Дмитрія не знали ні перших, ні останніх в тій змові з кількох тисяч чоловік. І були змовники здебільшого московські дворяни й купці, і багато хто з Новгорода, а також із Пскова та інших місць, які задовго до того прибули таємно до Москви, щоб вчинити свій заколот...

Забрили на сполох спершу в Кремлі, а потім у всьому місті, і було велике хвилювання, і багато зі зброєю поскакали на конях до Кремля, а по всіх вулицях кликуни змовників кричали: «Гей, люб'язні брати! Поляки хочуть убити царя; не пускаймо їх до Кремля!» Поляки, налякані цими криками, переважно сиділи у своїх будинках, здебільшого збройні, і були затримані натовпом, що обложив їхні двори, щоб грабувати і вбивати, і всі поляки і люди в польському вбранні, схоплені на вулицях, поплавилися життям...

Дивно було дивитися, як біг народ з польськими ліжками, ковдрами, подушками, одягом, кіньми, уздами, сідлами і усіляким домашнім начинням, немов усе це рятували від пожежі...

Двір, на якому стояв пан Вишневецький, хоробро захищався до самого закінчення заколоту; і коли бояри всюди розігнали народ, маси людей зібралися навколо цього двору, бо він стояв на великій площі біля річки Неглинної, і його обложив незліченний натовп народу, стріляючи і рубаючи все в шматки, і розграбували кухні, стайні й нижні покої, але поляки, засівши у верхніх покоях, чинили великий опір і, відважно стріляючи з вікон, поклали багато москочитів. І як тільки москочити наступали натовпом, щоб заволодіти золотом і дорогими одежами, що кидали з вікон поляки, то їх підстрелювали, немов звірів або птахів, і як тільки збирався натовп, поляки стріляли в нього. Також поляки три рази навмисне буцімто виказували намір здатися, і москочити, повіривши цьому, цілими сотнями прямували по сходах, аби почати грабіж. А поляки тим часом відчиняли нагорі сіни, і як тільки москочити починали тіснитися в сінях, одразу стріляли по них з сорока або п'ятдесяти пищалей, і москочити падали і летіли вниз по сходах, немов щури, яких женуть з горища. Одним словом, усе тривало досить довго, і деякі привезли туди гармати, зняті зі стін міста, і стріляли з них по дому та калічили своїх же, які безперестанку рвалися по сходах, бо такі жадібні вони до грабунку.

Нарешті, прибули туди всі московські вельможі й старанними проханнями умовили московитів відступити. І там полягло більше трьохсот московитів і багато хто був поранений, а в поляків полягло всього двоє чи троє. І багато хто розбагатів, скуповуючи награване добро у тих, хто вчинив грабіж, і то були найбільші негідники з числа нероб, злодіїв і шахраїв, яких там чимало...

А тим купцям, що продали свій товар у царську скарбницю, Шуйський відповідав, що вони повинні отримати гроші з розстриги, який у них купував; і понад те сказали їм, що в скарбниці нічого немає і що Дмитрій всю скарбницю спорожнив і переслав до Польщі; іншої відповіді вони не отримали. І ще таке сталося з багатьма іншими купцями різних націй: слуг Філіпа Гольбейна з Аугсбурга смертельно поранили, після того як пограбували догола;

*Михайло Романов,
московський цар
у 1613–1645 рр.*

також міланець Амвросій Челару, після того як дочиста був пограбований і віддав грабіжникам усе золото, гроші і все добро й лишився в самій сорочці, і не бажав її віддати, щоб було чим прикрити сором. Тоді московити захотіли її отримати і встромили йому ножа в живіт, так що він упав мертвим, і з нього зняли сорочку; і тіло його не могли знайти серед інших трупів, як не шукали...

Двір у Москві, на якому розташувався польський посол, спіткала краща доля, бо на ньому було триста озброєних поляків, і ще набігло чимало втікачів до них. Московити цей двір суворо стерегли і ще огородили ґратами і стовпами та охороняли день і ніч. Так само охороняли і будинок пана Вишневецького з Києва зі свитою, в якій було понад триста чоловік, які так відважно захищалися...

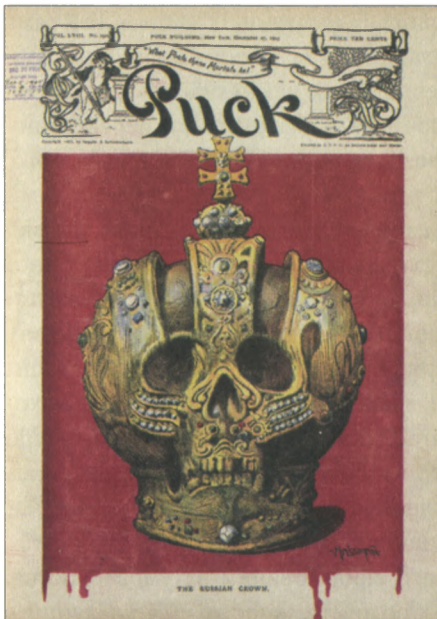
Також московити боялися заколоту в Ярославлі, бо у Сандомирського в світі занадто багато людей, тому взяли від нього сімдесят дворян із твердою обіцянкою відправити їх до Польщі, і це для того, щоб зменшити почет Сандомирського. Але поляки не послухалися, і не повірили обіцянці. Тоді піднявся весь народ і оточив їхній двір. І поляки, вважаючи, що їх хочуть позбавити життя, відважно озброїлися і в повному озброєнні хотіли хоробро боротися до самої смерті, а московити, боячись, що з цього може настати велике лихо, дали найстрашніші клятви в тому, що вони обіцяли щиросердно, і поляки, нарешті повіривши їм, видали сімдесят чоловік, сподіваючись, що їх відправлять до Польщі. Але їх затримали на півдорозі і не довели до Москви, вважають, що їх було вбито...

З Москви у 1607 році щодня надсилали гінців у всі міста зі звісткою про перемоги московитів; і навіть коли московське військо зазнавало поразок, слали по всіх містах звістки, що ворог розбитий, так що всюди з радості били в дзвони. Це робилося для того, щоб народ не відпав, а постійно тримав вірність Москві, бо московити були навчені прикладом Шуйського, який зрадив під час вступу Дмитрія в межі Московії. Сам Дмитрій, знаючи московські звичаї, казав, що правити московитами треба із суворістю, що цілком справедливо, бо їх можна утримати в покорі тільки страхом і примусом.

Народ цей благоденствує тільки під долонею свого владики, і тільки в рабстві він щасливий. Ось чому все піде добре тоді лише, коли цар по лікті буде сидіти в крові...

Московський загін, посланий від Калуги по річці Оці з наміром напасти на деякі міста, зайняті повстанцями, зазнав у всьому невдачу і всюди був розбитий, і тоді ті, що сиділи в Калузі, з усіма силами напали на московське військо і побили його в прах та змусили до втечі, ще й підпалили московський табір з усіх кінців. І це сталося від зради і незгоди серед московських воевод, і втеча була така ж, як за два роки до того під Кромами, бо воеводи ледь встигли вибігти зі своїх наметів, як уже калужани оволоділи всіма гарматами; втікачі, що проходили через Москву, не вміли відповісти, навіщо вони втікають, але зухвало говорили: «Виступайте в похід разом із царем і спробуйте самі»...

Всі наближені нового царя Михайла — необізнані юнаки; спритні ж і ділові урядовці з приказів — жадібні вовки; всі без різниці грабують і розоряють народ. Ніхто не доводить правди до царя; до царя доступу нема без великих витрат; не можна прохання подати до приказу без величезних грошей, і тоді ще не відомо, чим закінчиться справа, буде її затримано чи пущено в хід.

Карикатура на російський царат-імперію Романових. Американський журнал «Риск», 1905 р.

Юрій **НЕМИРИЧ**,

*український козацький воєначальник,
який брав участь у Смоленській війні 1632–1634 рр.
«Роздуми про війну з московитами», 1634 р.*

Основу ворожої сили складають, безперечно, природа краю, фортифікаційні споруди, військо, статки й угоди. Їхній край надто холодний через надмірні морози, і так само влітку дивним чином ослаблює спекою тіло іноземців і позбавляє будь-якої сили. Там не бракує жодного різновиду зернових рослин; край досить багатий на птахів, риб, диких звірів. Є величезні запаси заліза. Цей край, хоча безпосередньо не має золотих і срібних копалень, однак добре забезпечений грішми, як і багатьма іншими речами, що завозять голландці через порт святого Миколая, а також вірмени й перси через Каспійське море. Не менш важливим захистом є природні умови країни. Густі ліси і жахливі хащі час від часу перетинаються грузькими болотами. Звідси — майже нездоланна втома від доріг, що значно перевищує навіть альпійські труднощі Ганібала. Та й сама країна надто безлюдна, така занапащена і непридатна для людського спілкування, з характерною для неї незначною кількістю міст. Вона небезпечна, зважаючи на добування або перевезення продовольства, що, безперечно, примножує труднощі. Крім того, важливіші міста і поселення рідко не захищені географічними умовами та водночас військовим мистецтвом. Вишикуване військо демонструє страшну силу мосха, насамперед у кінноті. За одностайним свідченням очевидців, ця величезна країна може виставити двісті тисяч воїнів. Головнокомандувач має з собою певну кількість військових командирів, яким, хоч би як поступався військовим талантом, керує один, зважаючи на своє шляхетне походження. У військах він зберігає майже турецький стрій, а про постачання мосхи поки що не хвилюються. Луки і мечі були колись зброєю для кінноти, для нечисленних — списи. Для піхоти призначений меч, бойова сокира і мушкет.

Кожен мосх, характер якого сформований за умов рабства, схильний до пишноти й тілесної розпусти, жорстокий і підступний.

Війну вони починають прудко, упокорюються поволі. Будь-яка нерішучість у цих варварів розцінюється як вияв нищості, а раптовий успіх, досягнутий силою, вважається ознакою величі. Під час бою, коли починають втрачати впевненість щодо успіху, часто, покинувши зброю, вдаються до втечі або звертаються до переможця з надією на милість. До цього їх спонукає радше переляк, ніж сподівання на порятунок, що тільки збільшує кровопролиття.

Такий характер свідчить проти їхньої абсолютистської і деспотичної системи державного управління, схожої на турецьку. За такої системи правління навряд чи існує загроза повстання. Некерованими законами характер цієї країни так зміцнює владу, що сповнені

Зображення московського князя (тобто царя) Олексія Романова в книзі Семюела Коллінза «Сучасний стан Росії», виданій у Лондоні 1671 р.

забобонної шаноби мешканці ані свободи не прагнуть, ані неволі (даної, на їхню думку, Богом і царем) не відчують і не уникають. Тому цар, схильний до забобонного страху народу, втішається надмірним славослів'ям і найбільшою порівняно з іншими могутністю. Зміцнює царську владу однакове становище усіх і розподіл посад, з яких навіть найменша (при дворі чи у церкві) надається за згоди царя, якому рідко загрожує небезпека від його підлеглих. І достеменно відомо, що сто десять військових провідників з представників вищої знаті було призначено тільки через страх перед заколотом. Щойно вони опиняться під підозрою тих, хто має вище становище, цар легко усуває від військової служби. Що ж до молоді, то вона не прагне вільних студій. Молодь, навчена одного лише славослів'я та плазування перед царями, протягом усього життя при звичаються до рабства. Адже цар і підтверджує їхні права на спадщину, і часто відправляє на заслання навіть могутні та впливові при дворі роди, які нічим не завинили... Оскільки Московія накопичує ресурси ззовні, то необхідно заволодіти торговельними центрами...

Надзвичайна сила ворожих військ радше пояснюється людьми, ніж воїнами, а ґрунтується вона скоріше на кількості, ніж на якості... Від голоду знесилюється будь-який добрий загін. Якщо треба нагодувати таку величезну кількість, хто ж зможе забезпечити харчами? Від пошесної хвороби, що легко спалахує за наявності стількох людей і тварин, виснажується і гине весь цвіт війська; зменшується воно і тоді, коли через підбурювання виникає заколот серед рядових воїнів. Військо зазнає втрат під час корисного для наших частин і вкрай небезпечного з огляду на ворогів відпочинку. У таборах, де воїнів купчиться дуже багато, вночі панує безтурботність, а вдень — бездіяльність, яка розслабляє тіло і губить душу хтивістю. Крім того, наскільки воїн неохоче терпить труднощі, настільки він скорий до чвар. Охоче спустошує навколишні землі й нищить майно, та й так, що більше шкодить своєму війську, ніж ворожому. А це тому, що в багатьох випадках спільність злочину дає їм більшу безпеку. До цього варто додати ще зовсім неосвічених вояків, які ніколи не бачили ворога і мають полохливу, рабську душу. Вони самотужки не діють, нічого завдяки власній чесноті не

починають, а все роблять неохоче, з необхідності... Військо тримається на кінноті, до якої тягнеться численна молодь різного віку, схильна до сварки, — у чому їх залюбки підтримує їхній ватажок. Про це соромно говорити. Жадібність вождя, постійна пиха багатих можновладців [викликає] невдоволення, а свобода збуджує народ, якщо тільки в його рабській душі є хоч трохи благородства. Збурює народ також жорстокість володаря до шанованої знаті та те, як він відбирає землі та привілеї... Вміло дбає, певно, князь мосхів про безпеку, тому їх і важко підбурити до чвар або міжусобної війни. Але треба намагатися. Полум'я чвар потрібно роздмухувати у їхньому війську всюди, і в палаці слід підтримувати всіляко. Саме жорстокість влади, неволя мешканців, пересиченість війною завжди викликали велику ворожість до володаря... На додаток нагадаємо шляхетному розумові і про приховані у найзахищеніших місцях скарби Москви, Ярославля, Вологди, а також насамперед Білоозера, де головне сховище імператорських скарбів і добробуту перебуває в безпеці... Все слід оглянути за допомогою вірних і досвідчених розвідників і вивідачів: порядок, дух, потужність і наміри ворогів...

Ретельно треба оглянути розташування військ, не лише обміркувати відверті дії ворога, а й вивчити думку чужинців про нього. У довіру до ворога входить той вивідач, який з поважних, гадаємо, причин утік зі своєї країни... Не треба чекати, доки ворог наблизиться до кордонів або лона Батьківщини. А коли вже нападе, то до самого нутра ворожої держави треба вдертися, тобто, як каже Полібій, за можливості треба переносити війну до ворожого краю. Мосха тільки в Московії можна подолати, як Ганнібала в Африці. Отже, тим краєм, куди легше ввійти та де ворог більш недбалий, треба заволодіти всіма силами. Так і загроза від ворога буде меншою, і буде більшою наша сила серед підступних лісів. Найбільша, однак, помилка полководця, коли всі свої сили він виводить в одну битву.

Безпека війська залежить від місцевості та його розміщення на ній. Добре захищає від ворога належний вишкіл війська і битва, розпочата за сприятливих умов і часу. Не менше допомагає сувородисципліна, що гамує чвари, стримує заколоти...

Мапа
 Речі Посполитої.
 Автори:
 А. Фероти
 де Лакруа,
 Єронім Діцеліус.
 Видана в Нідерлан-
 дах у 1705 на базі
 мапи 1690 р.

Наші війська після того, як вдеруться до ворожого краю, повинні використовувати і стрімкий наступ, і сутички, і облоги. Часом полководець, погрожуючи війною, обмежується раптовими нападами і спустошеннями (доки його поле не зачіпають), і тоді він часто здобуває перемогу без бою і кровопролиття. Військові набіги схожі на полювання. Бо ворога, як і звіра, полонять вистежуванням, засідками, облогами й іншими хитрощами краще, ніж силою. А вже коли й ці засоби не допомагають, тоді працею тіла і впертою боротьбою досягають і рішуче виходять з ворогом на герць...

Битвам надають перевагу, бо цінують їх за несподіваність маневру, який у війні більше допомагає, ніж доблесть. Отож будь озброєний напоготові, щоб не втратити своєї нагоди й не подарувати її ворогові. Заживає слави те, що в нових починаннях найсильніше. Воно залежить радше від винахідливості полководця, від ретельності та дбайливості. Бо ніхто не терпить більшої поразки, ніж недбайливий. Отож я б порадив нічого не боятися і нічим не зневажати... Досвідчені вожді не завжди нападають на ворога відкритим нападом (у ньому криється небезпека), а й прихованим. І корисно, коли ворог падає від нерозважливості, очікуючи чужої глупоти. Багато залежить від місця, яке допомагає частіше, ніж доблесть.

*Польська медаль
на честь перемоги
у Смоленській війні, 1634 р.
Сидячими зображено
полонених московитів*

Август **МАЄРБЕРГ**,

*австрійський барон, дипломат,
посол у Московщині в 1656–1661 рр.*

«Подорож до Московії», 1661 р.

Жоден народ у світі не приховує своїх справ ретельніше, ніж московський. Жоден народ не є настільки недовірливим до інших, і ніхто з них не має звички так брехати про свою могутність і багатство. Якщо іноземець запитає про те московита, той або по-справжньому, або з удаваного незнання промовчить чи перебільшить, підозрюючи, що чужинець хоче розвідати державні таємниці зі зрадницькими намірами. Німецькі купці з торгової пристані біля храму Михайла Архангела ще в змозі повідомити що-небудь про торговельне мито Москві, але про інші доходи навіть вони не можуть сказати жодного слова...

Чимало московитів ніколи нічого не роблять задарма і, міряючи аршином своїх звичаїв душі інших, неспроможні досягнути, що хтось хоче бути безкорисливо добрим. Тож вони безперестанку і мучать себе підозрами: тому-то й буває, що чисту правду чийхось нехитрих слів ці підозрілі софісти обертають на лихо своїми марними тонкощами. Особливо, якщо почують, що ті, з ким вони мають справу, люди освічені. Тоді вважають все підозрілим у них, ніби ті приховують лукавство під маскою простодушності...

Хованський відомий усьому світові своїми поразками: шалено сміливий, захопившись безрозсудним запалом, він завжди налітає або наступає на ворога, не зваживши сил його на терезах розуму. Він невіглас у всіх військових науках, однак його вважають гідним начальником війська тому, що веде свій рід від князів Корецьких на Волині, через Василя Олександровича, онука Дмитра Корибута, сина Ольгерда, Великого Князя Литовського. За московським звичаєм, між воєначальниками користується повагою рід, а не досвідченість. Навіть якщо хоробрість і розсудливість привели когось до найвищого рівня довготривалої військової служби, навіть якщо він прославиться тисячею перемог над ворогами, все ж змушений

буде поступитися місцем якомусь ледареві та боягузу, котрому дісталися знатні предки. І той, хто ледь мерехтить власним світлом, затьмарює його славетне ім'я, хоч би як яскраво воно сяяло...

Коли сильний внутрішній жар загрожував доброму здоров'ю великого князя, він звелів спитати поради у лікарів, ретельно приховуючи ім'я хворого, і від кожного з них витребувати письмової думки. Усі лікарі погодилися з тим, що хворому треба пустити кров. Олексій схвалив пораду і, більше не ховаючись, простягнув руку лікарю для кровопускання. Коли воно скінчилося щасливо, великий князь запросив бояр, що його оточували, взяти з нього приклад. Усі підкорилися запрошенню государя, хоча й проти волі, однак не так зі звичного при дворах пороку лестошів, як зі страху, щоб не накликати на себе царського гніву в разі відмови. Один окольничий, Родіон Матвійович Стрешнев, надіючись на поріднення, що поєднувало його з Олексієм по його матері Євдокії Стрешневій, відмовився нібито через свою старість. «Ах ти, негідний раб! — сказав Олексій роздратовано. — Хіба ти ставиш ні за що свого государя? Невже у твоїх жилах ллється кров, дорожча за мою? Та й чому ти так возвеличуєш себе над рівними, навіть вищими за тебе, що похвальний приклад їхньої поспішної старанності дозволяєш собі осуджувати своїм зовсім протилежним вчинком?» Не говорив він багато слів, а кинувся до його обличчя, завдав йому багато ударів кулаком руки, вільної від кровопускань, і дав йому копняків...

Дуже кумедно було дивитися, коли то ті, то інші зі знатного московського дворянства, усі в різному одязі, під'їжджали до нашої карети й, не віддаючи нам ніякої честі, немов павичі, що розгортають всю пишність свого хвоста, показували нам свої шуби на соболиному хутрі (найдорожчому за чорнотою, густотою і довжиною волосу), повертали їх то тим, то іншим боком і за допомогою слуг розгортали, ніби хламиду. Бувало, що вони змушували свого коня, обмотаного дзвіночками, потворно скакати в збруї та в дзвіночках, і так, з дзвоном, представляли його нашим очам в усій красі...

Одяг мешканців Московщини. Ілюстрація з альбому А. Маєрберга, 1661–1662 рр.

Заможніші люди ховають своїх дружин від усіх очей у чотирьох стінах будинку, не доручають їм дбати про господарство, а змушують їх шити і прясти, як це робили древні римляни зі своїми невільницями. Виходити їм заборонено за законом чоловічих ревнощів, який скасовується надзвичайно рідко (задля відвідування церкви або рідних). Усі потреби жінок усіх чинів у Московії полягають у щоденній їжі та у вбраннях. Виїжджаючи кудись, вони носять на своїй одежі цінні речі з усієї батьківської спадщини і виставляють напоказ усю пишноту своїх вишуканих вбрань, хоч самі завжди неохайні. Навіть якщо природа і не спотворить їх якоюсь вадою, що виправляється мистецтвом, все ж усі вони натирають усе обличчя та шию білилами, а для підфарбовування щік і губ використовують ще й рум'яна. Цей неправильний звичай підфарбовувати собі обличчя настільки укорінився, що навіть з весільними подарунками дурний наречений посилає нареченій ще й рум'яна, аби вона себе підробляла. Коли вулиці замітає снігом, вони виїжджають у критих санях зі слюдяними віконцями; в іншу пору року їдуть возами у супроводі густого натовпу слуг. Але в жінок нижчого роду, яких не так суворо тримають під замком у домі, завжди є наготові тисячі вигаданих причин і потреб, щоб чоловіки дозволили їм ходити де завгодно. Вони бувають не проти випити, навіть наввипередки п'ють зі своїми кавалерами й нерідко забирають у них пальму першості у цій справі. Проте падають знеможено серед перемоги. Бо коли хміль відбирає силу у сорому, вони віддають, не сховавши в глуху ніч, скарб своєї честі злодійкуватим любощам або виставляють його на ганебний продаж, уже, звичайно, за найнижчою ціною... І чоловіки, і жінки вважають, нібито гріх одруженого з незаміжньою не слід називати перелюбом, а визнають ним тільки гріх із заміжньою...

У всій Московії немає ані лікаря, ані аптекаря. Хоча в мої часи цар при своєму палаці й утримував щедро трьох лікарів, але тільки тому, що уподібнювався іноземним володарям. Ані сам він ніколи не користувався їхньою працею, ані хто-небудь інший з мос-

*Одяг мешканців Московщини. Ілюстрація
з альбому А. Маєрберга, 1661–1662 рр.*

ковитів. Хворі зневажають усі правильні засоби Гіппократа, ледь дозволяють прикладати собі зовнішні ліки. Скоріше вдадуться до замовлянь бабусь і татар...

Москвитяни виганяють усі знання в тривале і безповоротне заслання, ненавидять їх через страх, що піддані, мабуть, наберуться з них духу свободи, а потім і повстануть, щоб скинути із себе гнітюче й деспотичне ярмо. Володарі хочуть, аби вони були схожі на спартанців, які навчалися самій лише грамоті, а всі інші знання полягали б у їхній повній покорі, в постійній праці та умінні перемогати в битвах. Тому що останнє навряд чи властиве духу простолюдинів, якщо вони навчатися передбачати небезпеки надзвичайно витонченими знаннями й розумом...

Оскільки верховна влада московських князів — це швидше влада панів над рабами, ніж батьків над дітьми, тому піддані не бачать батька у своєму царі й не вважають себе його дітьми. Їхня покірність породжена страхом, а не синівською повагою. Тому-то, коли страху немає або він зникає, покірність упирається і брикається. Немилостивий пан лютує над їхніми спинами тим самим батогом, що й над боярськими. Крім того, якщо кат прибере батіг, вони, наче собаки, стрепенувшись спиною після побоїв, уперті в тому, щоб знову щиро підставити тіло під удари з рабською терплячістю...

Великі князі завжди мають при собі Думу, але чимало з них зазвичай питали її думки тільки про людське око, щоб звалити з себе на неї ненависть за скоєну ними несправедливість...

Наприкінці осені 1661 року, після поразки, завданої литвинами Хованському і Нащокіну на полоцьких полях, прокотилася чутка про прихід туди польського короля з численним військом. У той самий час гонець доніс про загрозу Переяславу біля Черкас, жорстоко затиснутому козаками. Тому Олексій 10 листопада скликав Думу, щоб порадитися з нею, якою дорогою і з якими силами йти назустріч такому ворогові. Ілля, який сидів недалеко від царя, сказав: «Государю, постав мене воеводою твоїх полків, і я полоню й приведу до тебе польського короля». Таке пусте самовихваляння розсердило царя. Він відповідав обурено: «Чому ти, сину блудниці, приписуєш собі таку досвідченість у військовій справі? Коли

це ти набив руку на військовому поприщі? Питаю тебе: перерахуй свої славні військові подвиги, тоді й ми зможемо сподіватися, що ти виконаєш свої обіцянки. Іди прахом, старий, зі своїми нісенітницями». Тут він підвівся з місця, спершу вліпив йому гучного ляпаса і, трясучи його за бороду, додав: «Як смієш ти, негіднику, глузувати з мене такими непристойними жартами? Геть звідси негайно!» Сказавши це, вигнав його стусанами з Думи і сам замкнув двері за ним...

Пірма, що завжди з'яє жакливою пащею і поглинає майже все багатство скарбниці, — це військова платня, що видається завжди, як у мирний, так і у воєнний час. Цар постійно тримає під прапорами 40 тисяч охоронців, яких московитяни називають стрільцями. Третину їх він призначає для охорони своєї персони, а інших ділить на сторожові загони, ставить на прикордонних місцях і кожному дає допомогу, аби той міг піднятися...

До цієї піхоти треба додати ще кінноту, кілька полків якої нині служать за царську платню. Вони поставлені в прикордонних областях, щоб відбивати несподівані набіги неспокійних сусідів, маючи перед собою якогось з них на своїй стоянці. Кожен полк, за своїм устроєм, повинен складатися з 2000 кіннотників, розділених на 11 загонів (ескадронів), а офіцерами в них сьогодні поставлені майже самі іноземці, за німецьким звичаєм. Платня кожного іноземного полковника — 40 рублів на місяць... Іншим же нижчим посадовим особам (усі вони московитяни) платять нарівні з рядовими, по 15 рублів за цілий рік кожному.

У тому випадку, коли цар передбачає, що доведеться йому виконувати тяжкий обов'язок починати або продовжувати війну, він зобов'язує до піхотної служби й інших добровольців, різну поточ своїх міст. У тій кількості, що знадобиться для бою, вони збігаються за барабанним боєм, без сподівань на платню, а на саму тільки здобич. На відміну від стрільців, цар називає їх, як і у нас, закордонною назвою «солдати» (*soldatos*) і розподіляє по полках, у яких полковники іноземці. Полковнику цар платить 30 рублів на місяць... а рядовому дає шість копійок на день на утримання.

Ця платня у них видається своєчасно і з такою точністю, що, коли хтось із тих, що одержують платню, не з'явиться за нею до

військового скарбника у перший день після закінчення року або місяця, то на другий день її у повному розмірі надсилають до нього додому. Якщо ж хтось із них падає, хоробро воюючи, в бою, цар дбає про чесний прожиток його дружини до її вступу до другого шлюбу, та про дітей його до їхнього повноліття. Полонених цар повертає назад, сплативши за них ворогові викуп, а дружинам увесь цей час дає половинну платню їхніх чоловіків. Другу половину він платить бранцям після їхнього повернення з полону.

Тому й сталося так, що цих іноземців з Німеччини, Батавії, Англії, Шотландії та інших країн набралася така прірва в Москві на царській службі. У 1662 році, крім двох повноцінних генералів і двох генерал-майорів, я міг би прочитати у своїй пам'ятній книжці імена понад ста іноземних полковників, багатьох підполковників і майорів та назвав би майже незліченну кількість капітанів і прапорщиків. Усім їм Олексій не обтяжується платити жалування навіть за дарма в мирний час, щоб вони завжди були біля нього,

*Святкова процесія в Москві
на Червоній площі.
Ілюстрація з альбому
А. Маєрберга, 1661–1662 рр.*

якщо несподівано настане війна. Втім, я знав багатьох, які каюлися в тому, що залізли в цей лабіринт в надії на вигоди, не цінуючи вільну службу серед свого народу. Бо цар жорстоко зловживає умовами, якими вони забезпечили собі повернення на батьківщину після певного терміну служби: одного він зупиняє щедрістю, іншого — проханнями, третього — підвищенням, і навіть, якщо йому заманеться, засланням у звивисті закутки безвихідних нетрів. Проповідує він усім про негідність звільнення від служби для військових людей у той час, коли війна в самому розпалі або коли її бояться...

Тут будь-хто справедливо здивується, що московський народ, який звик ні в що не ставити інші народи через горду норовливість, не відмовляє в покорі закордонним начальникам. Це тому, що доведenu доблесть він не знаходить у своєму землякові. Усі громадяни добре відомі один одному і ніхто з них ніколи не підкориться іншому, бо й без всіляких відомостей знає, що той, як і він сам, не хороброго десятка. А заїжджому воїну, про хоробрість якого ходить поголос, він кориться безмовно як людині, справедливо поставленій вище за нього...

У давнину великі московські князі зазвичай протиставляли ворогу саму лише кінноту, а сьогодні Олексій користується зовсім іншим способом. З досвіду він дізнався, що в піхоті більше сили, тому виводить на бій велику кількість піших солдат зі стрільців і набраних добровольців, озброєних рушницями, мечами або шпагами та серпоподібними сокирами...

Піхотинці під командуванням хороброго вождя б'ються відмінно, перешиковуються на місці, поки перебувають за укріпленням або щільно обгороджені переносним парканом з поперечних брусків, з якого звідусіль стирчать загострені колоди та піки. Так вони можуть прийняти ворога, що нападає, з упевненістю у собі. Але якщо не бачать безпечного укриття, з переляку вони біжать, як боягузи. А кіннотники ніколи не виявляють військової хоробрості, адже дворян, недостойних цієї назви, ніяк не можна змусити наважитися напасти на ворожий лад, вистріливши в нього раз. Коли ж і вийдуть уперед деякі сміливіші з них під командуванням іноземця, то, якщо ворог негайно не почне тікати, вони самі

втікають, безсоромно залишають піхоту напризволяще, наражаючи її на полон або смерть...

Усе військо не довіряють жодному іншому вождю, крім московита. Обираючи його, зважають не на перевагу у військовій досвідченості, а на знатність походження, нібито знамениті предки обов'язково, разом з кров'ю, влили доблесть, хоробрість та досвідченість у своїх дітей та онуків. Люди знатного походження, отримавши посаду головного воєначальника, привласнюють її до свого звання і виконують обов'язки абияк. Одні незнатні мужі, що зневірилися коли-небудь отримати керівну посаду, думають, що з них досить і того, що вони виконують обов'язки задовільно, інші — з горя, що їхній доблесті закритий доступ до звання вождя, добровільно лінуються нести покладені на них службові обов'язки як слід. Османські султани набагато розумніше дбають про своє царство: вони обирають вождів за їхню доблесть, і якщо в комусь помітять хоробрість, то нагороджують його і підвищують до вищих військових і придворних посад. Хоча і є в московському війську чимало полковників-іноземців, які, крім деяких винятків, повзали у нас в нижчих чинах, прийшовши до Московії, швидким стрибком перескочили всі проміжні підлегли посади просто на високу посаду полковника. І не можуть вони вчити інших вмінню керувати, якому і самі не вчилися. А московитяни через вроджену гордість нехтують їхніми настановами, не слухаються їхніх порад, хай навіть і розсудливих, поки, збившись зі шляху, не зайдуть туди, звідки вже й ноги не винесеш. Тоді, в сильному сум'ятті та у великій плутанині справ, пізно переломивши себе, просять вони порад у чужинців, які не принесуть більше жодної користі, і, зажурені зі страху, добровільно поступаються їм керівництвом над військом до неминучої його загибелі. Тому московські війська стільки разів і були розбиті. Звідси і часті поразки, яких зазнав Хованський, великі втрати Трубецького в Сіверії, ганебний полон Шереметьєва в далекій Волині з усім його 70-тисячним військом і марне зусилля самого царя під Ригою. Якщо розглянути перебіг його війни з Литвою або Лівонією, стане зрозуміло, що московитяни щось та й зробили, коли поляки у Литві були втомлені козацьким повстанням, люди Шведського королівства у Лівонії були ослаблені, спираючись не

**«Приїзд посольства царя Московії
на засідання представників Штатів у Гаазі,
4 листопада 1631». Картина голландського
художника Сейбранда ван Біста**

на власні сили, а на бунтівників і зрадників, яких ще й зупиняла взаємна ненависть і які не поспішали обороняти свої області. Але одразу після укладання миру між ними поляки зітхнули вільно, а московитяни, знесилені від зазнаних поразок, хоча і збули з рук тягар одного ворога, уклавши зі шведами ганебний і необачний мир, все-таки не могли впоратися навіть з одними поляками. Коли московські міста вже не мали змоги постачати охочих на військову службу і чимало з них, разом із Москвою, майже зовсім спорожніли через люту чуму, московитяни, щоб компенсувати свої втрати, за необхідності змушені були набирати у військо селян. Але їх стільки втекло з табору і повернулося до батьківського вогнища, що Московія ніколи не могла протиставити ворогу належного війська. Охоче погоджуюсь зі справедливістю тієї думки, що московські люди під час оборони фортець і міст показали багато прикладів мужності, тому що цей народ, призвичаєний до роботи, спеки, холоду та голоду, ще з пелюшок загартував тіло і душу від життєвих негараздів. Він б'ється з упевненістю в собі, коли бачить себе за огорожею стін...

Царствами, областями і містами, підвладними московському пануванню, керують намісники, які у московитів зветься воеводами. Їхнє керівництво, проте, рідко триває понад три роки. Особи, які користуються прихильністю государя, отримують задарма його милість, ніби водопровідні труби воду, але нікому не відводять її задарма. Щоб отримати посаду, цих улюбленців треба схилити до себе незліченною кількістю подарунків. А щоб повернути з лишком витрачені на це зусилля, воеводи, не поважаючи приписів закону, не задовольняються стрижкою ввіреного їм народного стада і не бояться здирати з нього ще й шкуру. Вони впевнені, що скарги народу мають такий кволий голос, що не дійдуть до царського слуху, лишень вистачило б здобичі з пограбованих, як для власної жадоби, так і для отримання прихильності тих улюбленців, щоб знову бути безкарними...

Вироки продають з торгу: вирішують на користь того, хто принесе більше. Злочинці купують собі безкарність; злодії притупляють лезо меча правосуддя, підставляючи під його удари золоті щити. Та й самі судді, аби докази в несправедливості не були дове-

дені, закривають на суді очі на неймовірні наклепи задля викривлення правосуддя, за які наклепники отримують тим більшу винагороду, чим більша брехня. Московити відстоюють свою брехню, доповнюючи її новими неправдами з такою нахабною безсоромністю, що, хоча ти й знаєш напевне, що вони збрехали, проте все ще якось сумніваєшся в душі. Якщо коли й викриють їх непереборними доказами в неправді, вони, почервонівши, не стидаються, а посміхаються, ніби їх застали на якомусь доброму ділі. Посланці іноземних государів хай навіть не чекають від царських уповноважених правдивих слів, бо ці люди збирають до купи всі тонкощі заскнілого лукавства, щоб обдурити когось, видаючи брехню за правду або замовчуючи те, про що треба сказати. І послаблюють вони обов'язкову силу усіляких рішень на нарадах тисячею хитрих вивертів, які дають мінливу користь їм так, що ті рішення зовсім валяться. А в щасті або негараздах вони настільки слабкі духом, що, коли щастить їм, вони не можуть стримати своїх радісних вересків і звеличують себе до самих зірок. Коли ж їм не щастить, вони дозволяють одним порухом зіштовхнути себе в прірву. Тому в переговорах вони виявляються найбільш непостійними. Особливо тому, що вагомість доказів залежить у них тільки від звісток, надрукованих у «щотижневих Меркуріях» (газетах) пруссаків і голландців, занесених до Москви, ще й у брехливому вигляді, іноземними купцями. Вони слухають їх наче відповіді з триніжка Дельфійського оракула. Або хочуть отримати ці звістки від військовополонених маркітантів, обозних, піхотних солдатів. Але ці бідолаги, яких узяли на допит, не знають і не відають жодних таємниць свого короля чи полководців та брешуть все, що тільки спаде їм на думку, аби уникнути катування та приборкати приємними лестощами своїх катів...

Московські торгівці та ремісники неймовірно нечесні. Злодіїв і шахраїв повно на кожній вулиці в Москві, і вони ходять безкарно.

Дуже часто можна побачити, як хто-небудь з московитян виходить нерівним кроком з шинку, йде вперед з обважнілою від пиття головою або валяється в багнюці, поки не підніме і не відвезе його додому якийсь візник, щоб отримати за це плату. Також надзвичайно часто трапляється, що цих безтямних бідняків завозять у глухі провулки й, забравши у них гроші й одержу, нелюдяно вбивають...

Але цей злий корінь — пияцтво — породжує багато інших найжахливіших зlodіянъ. Москвитяни тримають чимало холопів і рабів, але з невеликими витратами, тому що не переймаються різнокольоровими одежами, вдягають їх у дрантя, яке лише є. Вони ніколи не виходять з ситим шлунком з-за домашнього столу, і ось разом з гулящими бідняками, яких тут незліченна кількість, чекають на площі без будь-якого діла, щоб дістати грошей для власних потреб, особливо на випивку. Не знають вони не з власної вини ніякого чесного ремесла, тому беруться, як негідники, за зле діло: або обкрадають потайки будинки, які охороняють погано, або грабують їх (навмисне підпалюють власність заможніших людей і приходять нібито на допомогу), або вночі нападають відкритою силою на зустрічних людей, спершу позбавляють їх несподіваним ударом голосу і життя, щоб ті не могли кликати на допомогу сусідів, а потім забирають у них гроші та вбрання. Оскільки й тверезі вони готові на сварки та мерзенні образи, то сп'яну дуже часто затівають бійки через найменші дрібниці й, одразу вихопивши ножі, встромлюють їх один в одного з великою лютюю. У Москві ані дня не розвидниться, щоб на очі перехожих не траплялося безліч трупів убитих вночі людей. Особливо в урочисті дні річних свят і на масницю, коли москвитяни забороняють собі їсти м'ясо, харчуються лише рибою та молочними стравами й так готуються до строгості прийдешнього 40-денного Посту. У цей час вони пиячать безперервно вдень і вночі, від страшного пияцтва стають такими несамовитими й лючими, що, зовсім не усвідомлюючи своїх дій або вчинків, калічать один одного й або самі стають вбивцями, або їх вбивають...

На страви знатні московити налягають з такою жадібністю, що скоріше пожирають, ніж їдять. Коли обгризуть все м'ясо довкола якої-небудь кістки, вони кидають її, обгризену, знову в те саме блюдо, з якого взяли її з м'ясом. Туди ж, стріпуючи рукою, обтрусують і слину, що прилипла до пальців, відокремившись в роті і змішавшись з підливою. Братини, кубки, кухлі, чаші, стопки, чарки, склянки, — усі вони переважно олов'яні або дерев'яні, зрідка — срібні, та й ті почорнілі й брудні, тому що московити не чистять їх, бо турбуються, аби вони не стерлися. Межею пияцтва вважають

лише сп'яніння, і ніхто не виходить з їдальні, поки його не винесуть. Під час застілля раптом вибухають найдзвінкішою блювотою з огидним запахом неперетравленої їжі.

Носову хустинку тримають вони не в кишені, а в шапці. За столом сидять з відкритими головами, тому, коли потрібно висякатися, а хустинки немає, замість неї використовують пальці, які, разом з ніздрями, витирають потім скатертиною. Ця блювотина та суміші часнику, цибулі, редьки і горілки, з дозволу стоїків, що дають повну свободу їй і ненажерливості, зливаються з гучними випарами їхніх шлунків, усіх навколо забруднюючи найшкідливішим сірчанам смородом...

Слова тих, хто розмовляє, неосвічених школою чи грамотністю людей, — неймовірна нісенітниця, яка дуже часто ображає слух порядної людини. Лихослів'я, захоплення наймерзненнішими ділами або зухвалим вихваланням, яке ганьбить чесне ім'я інших, становлять більшість висловів і дотепів багатьох промов.

*Польська медаль
1637 року
на честь перемог
Речі Посполитої.
Московія, Швеція і Туреччина
зображені у вигляді собак*

Антіохійський патріарх **МАКАРІЙ III**
*після перебування в 1655–1656 рр. у Москві.
«Подорож патріарха Макарія», записана його
писарем Павлом Алеппським, 1657 р.*

Стіни Москви ми бачили на власні очі, лише кидаючи на них крадькома погляди. Стрільці, що чатували біля кожних воріт, щойно помітять, що хто-небудь пильно дивиться на стіну або гармату, позбавляють його життя, хай би навіть він був з їхнього народу. На тому тижні схопили одного з таких, помітивши, що він ходить і розглядає міські стіни... Починаючи з міста Рашкова на Дністрі по всій землі русинів, тобто козаків, ми помітили, на наш подив, прекрасну рису: всі вони, за винятком небагатьох, навіть більшість їхніх дружин і дочок, уміють читати і знають порядок церковних служб і церковні наспіви; крім того священники навчають сиріт і не залишають їх тинятися по вулицях невігласами.

Як ми помітили, в цій країні, тобто у козаків, є безліч вдів і сиріт, бо з часу появи гетьмана Хмеля і до цієї пори не припинялися страшні війни. Протягом усього року, вечорами, починаючи з заходу сонця, ці сироти ходять по всіх хатах просити милостиню, співаючи хором гімни Пресвятій Діві приємним наспівом, що захоплює душу; їхній гучний спів чути на великій відстані. Закінчивши спів, вони отримують з того будинку (де співали) милостиню грішми, хлібом, або іншими харчами, придатними для підтримання їхнього існування, і так триває аж поки ці сироти не закінчать своє навчання...

Дякую тобі, Боже, що ми знову в Країні Козаків (Україні). Два роки, які ми прожили в Московії, наші вуста були замкнені на замок, а розум наш був ув'язнений. У тій країні ніхто не може почуватися хоча б трохи вільним. Ми там забули, що таке радість і сміх. За кожним нашим кроком стежили московити...

У всякому базарі та містечку в землі козаків повно мешканців, особливо маленьких дітей. Кожне місто має, можливо, до 40, 50 і більше тисяч душ; але дітей більше ніж трави, і всі вміють читати, навіть сироти.

У них є гарний звичай одружувати своїх дітей в юному віці, тому їх більше, ніж зірок небесних та піску морського.

Ти побачиш, читачу, в кожному домі по десять і більше дітей з білявим волоссям на голові. За це ми називали їх дідусями. Вони погодки, йдуть сходинками один за одним, що ще збільшувало наше здивування.

Діти виходили з будинків подивитися на нас, але то ми ними милувалися. Ти побачив би, що найвищий з них стоїть скраю, а найменший — з протилежного краю. Нехай буде благословенний їхній Творець!

Їх багато, як мурах, і неможливо порахувати, наче зірки. Думаєш, що жінка у них вагітніє три або чотири рази на рік, і щоразу народжує по три, по чотири (немовляти) водночас. Але насправді, як нам казали, у цій країні немає жодної жінки безплідної через властивості тутешньої води. О, яка це благословенна країна! Не встигнеш пройти відтинок, рівний відстані між Алеппо і Хан Туман, як натрапиш дорогою на десять, вісім або п'ять селищ. І це на великих дорогах, а на тих, що праворуч і ліворуч від них, таких сіл безліч...

Городяни в Країні Козаків одягнені дуже гарно. Ця благословенна країна нагадує гранат своєю величністю і квітучістю. Немає в них ні злодіїв, ні грабіжників.

Ян Янсен **СТРЕЙС**,

голландський моряк.

«Подорож по Росії голландця Стрейса», 1675 р.

Посеред двору в Москві стоїть висока дзвіниця, названа московитами Іваном Великим, велика, вкрита позолоченою міддю. На цю високу дзвіницю (як я чув від деяких шляхетних людей) піднявся одного разу цар Борис Годунов з посланцем шаха перського, щоб подивитися на місто й околиці. Тим часом заговорили вони про покору і пошану, якими користуються обидвоє ясновельможних не лише серед простого народу, а й знаті. На це цар сказав: «Мої піддані вірні мені до самої смерті; якби я наказав комусь кинутися з цієї дзвіниці, він би не вагався ані миті». Він звелів покликати одного знатного боярина, який одразу ж прийшов. Цар запитав, чи не надасть той послугу йому. Боярин тричі поклонився в пояс і сказав: «Так, государю, навіть якщо це буде вартувати мені життя». Цар сказав: «Тож кинься з дзвіниці». Боярин ледь почув це, одразу, без роздумів, кинувся вниз, хоча його величність мав намір лише випробувати боярина і вчасно стримати його... Істинні росіяни або московити (про татарів, що живуть в цій країні, йтиметься окремо) кремезні, товсті та жирні тілом, з особливо недоладними головами, руками й ногами. Простий народ дужий за природою, терпить всілякі негаразди, рідко спить на м'якій постелі, іноді — на соломі, а найчастіше — на дерев'яних лавах. Взимку всі — батько, мати, діти, робітник, служниця — перебираються в спільну кімнату, підготовлену для цього, і сплять там покотом. У них мало посуду, і він складається з брудних горщиків, мисок, дерев'яних мисок, глечиків, олов'яних чарок для горілки і кубків, які майже ніколи не бувають чистими...

Вони раби за своєю природою і народжені для рабства, вони дуже рідко працюють добровільно і без примусу. Їх завжди примушують до того побоями. Вони так звикли до свого рабства, що, отримавши свободу після смерті свого пана або з його доброти, знову продають себе в рабство. Той, хто хоче примусити їх працювати,

змушений, хоч би скільки у ньому було доброти та співчуття, застосовувати кулаки й палиці. У Москві холопи отримують дуже мало на харч, але ще менше в селі, де їм дають настільки малу платню, що пани змушені дивитися крізь пальці на їхні злочинства й шахрайства...

Якщо вони переп'ють і це стане помітно на наступний день, готують спеціальну страву, щоб освіжити себе, яку називають похміллям, — холодне, тонко нарізане м'ясо, полите квасом. Це звичайний напій, який готують з браги, огірків, пивного оцту і часнику з перцем. Вживають вони його як наш холодний суп...

Вони називають горілку вином і вважають її найпочеснішим напоєм. Її п'ють усі — чоловіки та жінки, духовні та світські, дворяни, городяни й селяни, до та після їжі, цілий день, як у нас вино. У неї додають перець і вважають це ліками. Чоловіки та жінки (переважно із простолюду) виказують велику пристрасть до горілки, напиваючись вдома і в корчмах настільки, що чимало жінок залишають в заставу свій одяг, втрачають сором і честь та відкрито, як нерозумні створіння, вдаються до розпусти. Така аморальність і розбещеність в минулі часи не вважалася ганьбою, а лише потішною забавою. Але тепер його величність, за наполяганням патріарха, скоротив кількість невеликих і таємних шинків та заборонив відкривати їх під страхом смертної кари. Стало трохи краще: залишилися тільки, з дозволу його величності, неприховані шинки, де подають пиво, мед, вино і палять тютюн. Московити — затяті курці тютюну, який курять таємно, бо в 1634 році вийшла сувора заборона.

Московити, як уже було сказано, неспритні та незграбні на вигляд, але виявляють велику кмітливість у торгових справах. Вони виняткові брехуни та зрадники. Дружини часто доносять на своїх чоловіків його величності, якщо ті тримають їх у великій суворості й покорі. Звинувачують їх у шахрайстві, щоб розлучитися з ними, унаслідок чого чоловіки потрапляють на заслання в Сибір. Щоб скоротити доноси, цього року видали указ, за яким кожного, хто звинувачує когось у важкому злочині без належних доказів, повинні піддати тортурам. Якщо обвинувач може їх стерпіти, то обвинувачений вважається винним, якщо ж ні, то йому

присуджують за його слабкість і брехню те, що мали присудити обвинуваченому.

Народ у Московії заздрисний і сварливий, вживає у розмовах різні погані, нестримані, лайливі та ганебні слова, але у них зрідка доходить до бійки, і ще рідше беруться вони за ножі. І коли з плином часу в Москві оселилися іноземці, які не терпіли лайки, виникло багато непорозумінь, і був запроваджений грошовий штраф з кожного, хто надумає ляяти знатних людей ...

Жінки Московії зазвичай добре скроєні, у них гладка й біла шкіра, проте вони масть свої обличчя мазями та роблять це так майстерно, як блазень, що посипає своє лице борошном.

Подивитися на наречену юнакові не дозволяють, навіть якщо він слізно про те просить, лиш іноді її показують матері нареченого або найближчій родичці, звісно, якщо вона гарна і ні в кого немає побоювань, що торг не відбудеться. Але зазвичай наречений чи його рідня не бачать нареченої до вінця, у цей час батьки не випускають свою дочку з дому або навіть з кімнати, тому часто трапляється, що деякі (не знаючи про те наперед) замість красивої й стрункої дівчини отримують потворну й бридку дівку. Такий обман незрідка призводить до побоїв і сімейних чвар...

Якщо дружина від чоловіка не народжує дітей, то її можна ув'язнити в монастир як безплідну. Через шість тижнів після прийняття нею чернецтва чоловік може взяти собі за дружину іншу...

*Урочистості
на Червоній площі.
Ілюстрація з книги
Адама Олеарія,
середина XVII ст.*

Життя жінок неспокійне, їх тримають під замком, майже як туркені. Чоловіки за найменшої підозри б'ють їх, звинувачують, ображають, проте самі хтиві та нестримані як у сімейному житті, так і поза ним, хоча зовні пристойні й вкрай забобонні. І тільки в поодиноких випадках ляжуть вони зі сторонньою жінкою, не скинувши з себе хреста. Вони не стануть грішити там, де висять ікони, а якщо більше немає де, то завішують їх, бо вважають то більшим гріхом і оскверненням, ніж сам блуд. Ніби всевидюче око Бога не таке страшне, як невидючі ікони...

У всіх московитів однакова релігія й одяг, завдяки яким їх відрізняють від інших народів, дивні звички та звичаї, неприйнятні та незвичні для інших народів. Вони носять сорочки поверх підштаників і підв'язують їх нижче пупка. Свистять вони крізь зуби, не складаючи губ, кажуть, що так незручно. Злякавшись або здивувавшись, вони не відкидають голови назад, як усі інші люди, яких я тільки бачив у своєму житті, а похитують нею з боку в бік, від одного плеча до іншого. Вони не моляться на колінях, бо кажуть, що така поза не до вподоби Богу. Вони пишуть на колінах, навіть якщо перед ними стоїть стіл. Повнота у них вважається окрасою (і що товстіше, то краще), витягнуті підборіддя і довгі вуха — витонченістю, через що вони витягують і розтягують свої вуха як тільки можуть. Люди, що мають такі вади, припали б їм до смаку. Такі й подібні мавпування та дурощі, що неприйнятні для інших народів та націй, поширені у московитів...

Дружина, чоловік якої помер, виказує велику печаль, попри те, що за життя тисячу разів посилала його до дідька. «Ах, каже вона, ти, моя душенько, мій милий, як же ти мене залишив? Чи не була я для тебе гарною? Чи не рум'янилась? Не виряджалася? Хіба мало я тобі дітей народжувала? Бракувало тобі горілки?» Щойно відійде душа, відчиняють вікно, ставлять посудину з водою, миску з борошном або іншою їжею померлому для тривалих мандрів, — майже те саме,

Типові покарання московитів. Ілюстрація з книги «Нотатки про Росію, її комунікації з укріпленнями і межі, зроблені Еріком Пальмквістом під час останнього королівського посольства до московського царя в 1674 році».

що у черкеських татар, і це, мабуть, перейшло до московитів з язичництва...

Оплакування небіжчика і частування триває, якщо є статок, сорок днів, всі спують одне одного, і попи зазвичай напиваються до повного очманіння. Дехто щороку влаштовує поминки, які починаються жалістю і плачем, а закінчуються веселим бенкетом...

Ніколи вони не бувають такі дикі та нестримні, як на масницю, яку проводять жеручи, в п'ятиці й розгулі, через що стаються негаразди й бешкети, аж до вбивств. Оскільки це відбувається взимку, то можна побачити росіян, які напилися до безтями й замерзли на дорозі. Їх перевозять потім із земського приказу в «божий дім». Небачене видовище: ці замерзлі люди, що лежать на санях, без рук, ніг або голови, пошматовані вовками або ведмедами...

Одну кару називають правом батога. Це ще більш жорстоке і болісне покарання, яке, як правило, застосовують до тих, хто продає тютюн і горілку без дозволу його величності. Виконується воно так: винного оголюють до стегон, зв'язують ноги, потім помічник ката хапає його обома руками і звалює собі на спину. У той самий час один зі служителів суду (дяк) читає вирок, скільки винний повинен отримати ударів. У ката є бич із ременів необробленої лосиної шкіри, прироблений до палиці, і він б'є ним по тілу злочинця так сильно, що з кожним ударом здирає з кісток шкіру і м'ясо, а в ті лінії, що утворилися, можна вкласти палець. Коли я вперше побачив таку людину на вулиці, у мене волосся стало дибки, настільки він був пошматований: м'ясо висіло клаптями, кров згорнулася від холоду і замерзла. Я не думаю, що хто-небудь з моїх земляків пережив би таке покарання. Та московити люди вельми міцні, і я сам чув, як один покараний батогом, якому я порадив не продавати горілки, сказав: «Геть, геть, зманіжений голландцю, невже варто через побої втрачати зиск і прибуток?». Їхнє м'ясо повинно добре гоїтиса, тому що покараних невдовзі знову бачать на вулиці, і вони анітрохи не соромляться. А той, хто їм дорікне, наразить себе на небезпеку стерпіти те саме катування. Ката за його ремесло тут не зневажають, і посада ця часто продається великим купцям і перепродується ними... У Казані Кремль охороняється лише росіянами, жоден татарин не має туди доступу під страхом смертної кари.

Чарльз **КАРЛАЙЛ**,

англійський посол у Московії у 1663–1664 рр.

«Опис Московії в реляціях графа Карлайла».

Якщо говорити про їхні природні здібності, скажу, що москвитяни створені для нещастя та праці, до чого і виховані з коліски. Вони досить хоробрі і з них можуть бути хороші солдати. Вони хитрі й не позбавлені розуму. Вони так звикли до неволі, що перестали навіть її відчувати. Вони надзвичайно віддаються неробству, яке може слугувати характерною ознакою цього народу. У роботі вони ліниві та нечесні і часто віддають перевагу ударам палицею і батогом, а не чесній праці. Через це між ними так поширене пияцтво, що мізерна кількість тверезих може становити виняток, і горілка, у цьому разі схожа на напій Цирцеї, перетворює їх, так би мовити, на свиней.

Оскільки складність пороку, як каже Плутарх, залежить від причин, що його породжують, то москвитяни, які мають велику огиду до роботи, віддаються не тільки пияцтву, а й безсоромності, і гріх содомський — вада у них дуже поширена. Крім цих порочних і злочинних нахилів, вони є народом надзвичайно віроломним: попри те, що їм не бракує талантів, вони не вважають за безчестя служити нечесно. Щодо марнославства і гордості, то маю зізнатися, що простий народ не причетний до цього. Він весь сповнений поваги й покірності до вищих чинів, він дуже щедрий на зняття шапок і низькі поклони, які він робить, не рухаючи ногами, а лише нахилиючи вперед голову.

Жінки роблять той самий уклін, що й чоловіки, але опускають голову повільніше і залишають руки на боках, взагалі не торкаючись своїх чіпців (шапок). Коли ж громадянин або селянин звертається до боярина з проханням, тоді він падає до нього в ноги, ніби вважає, що у бояр вуха на ногах. Ось ця покірність нижчого стану і робить знать такою чванливою і зарозумілою, що складно сказати, чи знає вона, що таке чемність? Скрізь вони чваняться своїми якостями, доречно це чи ні. А гордовитий характер і гордовите

серце подобаються їм так, як і великі животи — хоч би як смішно і непристойно це виглядало...

Чоловіки, які мали б керувати своїми дружинами, як душа тілом, взаємною дружбою, дивляться зазвичай на них зверхньо, з презирством і гордістю. Є багато й таких чоловіків, які вважають їх неминучим злом; часто б'ють і утримують радше як рабів

*Московитський посол.
Голландська картина, 1670-ті рр.*

свого тіла, ніж як подруг свого життя. Наскільки негідно вони поведуться зі своїми дружинами, так само вони дуже жорстокі до своїх дітей і, без сумніву, суворі до їхньої дисципліни.

Якщо вони на своїх дружин і дітей дивляться гордовито і суворо, то чого можна очікувати від їхньої поведінки зі слугами? І справді, служба — це справжнє рабство. Попри те, що слуги

*Вбрання жінок з Валдаю.
Французька гравюра XVIII ст.*

увесь час свого служіння нічого для себе не мають, крім утримання, проте господарі мають над ними безумовну владу і розпоряджаються ними, як схочуть. Я говорю переважно про тих слуг, що перебувають на службі з необхідності і про тих, які ще з дитинства були віддані своїми батьками на вічну службу якомусь вельможному пану. Діло це вельми звичне в Московії, і такі люди перебувають у повному рабстві, бо не мають зовсім ніякої свободи...

Правління Московії не лише монархічне, а й деспотичне або тиранічне, тому що царі не просто монархи, а найвищі пани й абсолютні господарі життя і майна своїх підданих.

Тому легко зробити висновок, що цар може збирати казну, скільки йому потрібно, і може регулювати свої прибутки як забажає. Ось прості засоби, які князь зазвичай використовує задля того, щоб заробити гроші, крім його власної вотчини, яка дуже значна: він усюди тримає багатьох керівників факторій, які здебільшого займаються торгівлею в Московії та ведуть її так, щоб його величність вважав це дуже вигідним для себе. Він утримує всі шинки в країні, які йому приносять неймовірні суми грошей. Лише він займається збутом ікри. Він бере з товарів по 5% під час ввезення та вивезення. Зрештою, він успадковує майно тих підданих, які померли бездітними. Але, крім усіх цих і багатьох інших засобів, якими він заробляє гроші, князь може ще скористатися за потреби своєю надзвичайною владою над підданими: у будь-який час вони готові робити йому послуги і він збирає з них данину, яку тільки схоче. Прибутки його великі, але і витрати також значні, якщо взяти до уваги ту надмірну пишність, в якій він себе тримає. І справді, чесно кажучи, двір його такий прекрасний, такий чудовий і добре облаштований, що я можу сказати щиро: цар московський перевершує всіх християнських князів славою і величчю...

Царі московські мають зиск з того, що їхні піддані були народжені в покорі, яку всмоктують у себе з молоком матері. Другий закон, який царі застосовують для утримання своїх підданих у покорі, полягає в забороні виїжджати з країни. Причиною цього є страх, що завдяки подорожі в чужі краї вони принесуть багато нових звичок і, спробувавши раз свободу, якою насолоджуються інші народи, розіб'ють кайдани свого рабства...

Військо для Московії дуже важливе; воно могло б бути страшним для сусідів, якби лише офіцери частіше стежили б за своєю поведінкою або ще ліпше за своїми обов'язками. Якщо йдеться про те, щоб зібрати велику армію, то немає володаря в Європі, який зробив би це з більшою легкістю, ніж цар московський. Але якщо питання полягає у тому, щоб мати на війні хоробрих і досвідчених солдатів, створених для праці, то навряд чи Московія зможе зібрати їх стільки, скільки якась інша нація. Якщо потрібен великий набір, то попри те, що край не густонаселений порівняно з займаним простором, однак дуже легко царю зібрати 100 або 200 тисяч людей. Крім тих 22 тисяч, яких він тримає біля себе, і кількох тисяч осіб, що становлять гарнізони в різних місцях...

Є ті, що вважають дивним звичай віддавати більшість посад іноземцям як-от: німцям, англійцям, шотландцям та іншим. І не тому, що вони знаються на військовому мистецтві не так, як тубільці, а тому, що вірність їхня сумнівна. Я нічого не маю проти цього, але скажу тільки, що їх нині в Московії дуже багато, вони отримують гарну платню, яку акуратно їм виплачують, що їх і приваблює...

Втім, не варто думати, що московити — погані воїни. Вони створені для праці, вдовольняються малим, а проте мають міцну статуру. Вони терпляче витримують усі негаразди клімату; з раннього дитинства привчають їх спати на твердому. На підставі всього цього можна сказати, що московити народжуються солдатами. Крім того, бути не може, щоб вони не знали військового мистецтва, адже цар їхній постійно має сутички з одним або іншим своїм сусідом, у яких є великі армії. Зрештою, їм не бракує хоробрості, а навпаки, щойно починається битва, вони дуже ризикують власним життям; їм більше бракує порядку в битві, ніж хоробрості. Звання солдата дуже шанується в Московії; вони вважають за честь йти на війну і ризикувати там за царя власним життям...

Я без вагань, втім, скажу, що вони дуже гарні раби, тобто вони вельми придатні для того, що терпіти тяжке ярмо, яке на них покладають. Вони говорять тільки про світлі очі свого царя, якби навіть у нього був такий мутний погляд, як у Діонісія Сиракузького. Якщо хто-небудь бачив свого царя, то він скаже про це не інакше, ніж так: «мав честь бачити ясні очі великого государя».

І якби християнське смирення не стримувало дещо релігійну шану у ставленні до нього, то вони, можливо, дійшли б до того, що кричали б на слова государя, як колись царю Іроду: «голос Бога, а не людини». Вони публічно називають себе його рабами на знак великої до нього шани (у зменшувальній формі), наприклад, який-небудь чолобитник на ім'я Петро (Pierre) зве себе Петькою (Pierro).

*Російські князі в ролі блазнів при царському дворі.
З картини В. Якобі «Ранок в палаці Анни Іоанівни в 1740 р.»*

Іржі **ДАВИД**,

чеський католицький священник.

«Сучасний стан великої Росії або Московії», 1686 р.

За своєю природою росіяни дуже здібні до всіляких наук, але безграмотні й темні через те, що не мали навчання та освіти. Осягають вони все не спокійно, а стрімко, жадібно, несамовито. Вони здібні також до опанування всіляких мистецтв, як витончених, так і механічних, але вироби їхні великі, грубі, неміцні. У тому, що вивчають на батьківщині, вони дуже вправні, але вчитися за кордон не їздять, а якби їздили, то могли б привезти на свою батьківщину мистецтва всіх країн...

Типографія в Москві одна, і в неї беруть книжки, що мають дозвіл царя або патріарха. Є ще одна знаменита друкарня у Києві, де є руський та латинський шрифти. Але москвитяни не приймають жодної книги, надрукованої в Києві, через ненависть до киян. Їм здається підозрілим все, що походить з інших місць...

У московитів немає освіти, нема шкіл гуманітарних, філософських, ані теологічних, ані академій. Крім читання та письма місцевою мовою, не вчать нічому, і то вчиться лише мізерна меншість...

Московитські купці самі зізнаються, що вранці молять Бога, щоб той послав їм якомога більше покупців-іноземців, яких їм значно легше дурити. Ремесла у них в основному ті самі, що й у інших країнах, але, як я казав, вироби грубі й неотесані. У замовника за роботу просять гроші наперед, але роботу не віддають без великих труднощів і хитрощів. Зрідка вони наймаються на поденну роботу, а частіше на постійну, за яку не беруться, поки не укладуть договір, а потім працюють з дивовижним поспіхом і, якщо уважно не стежити за ними, закінчують її абияк...

До п'ятики вони дуже схильні, чоловіки та жінки, хоч би яку велику склянку горілки або пива їм піднести, випивають до дна, навіть коли п'ють натщесерце або вже п'яні.

Лиця свої жінки розмальовують дуже дивно, знатні жінки особливо. Вони висмикують свої брови за допомогою якогось порошку, а потім, як мені розповідали, підмальовують їх чорною

фарбою у вигляді великого кола, тому схожі на сов. Одягаються вони на кшталт туркень.

Коли московські купці вирушають в інші країни, вони зазвичай привозять з собою кількох майстрів і музик, яким обіцяють усілякі дива, але нічого не виконують і всіляко спонукають перейти у свою віру, особливо католиків. Вони переконують найнятися до них на короткий час, але папери, незрозумілі іноземцям, складають на свій розсуд і неправильно тлумачать, тому ті, підписавши своє ім'я, потрапляють у вічне рабство. Це відчули кілька юнаків, які привезені нещодавно послами частково з Чехії, частково з Польщі. Серед них двоє знатних молодих людей Герман де Шардон і Петро Лінксвейлер. Їм обіцяли всіляку свободу, але коли заманили сюди, то не дозволили ходити в католицький храм і взагалі виходити куди-небудь, поки не навернули їх у свою віру. Самі ж вони нікого зі своєї країни не випускають і дуже суворо стежать, щоб не мав якийсь іноземець можливості без дозволу виїхати разом із послами...

Окремі міста діляться на свої прикази або квартали, на чолі яких стоять визначені чиновники. Вони мають списки й тримають у полі зору всіх своїх підопічних, тож ніхто не може легко втекти, що вельми дивно за такої кількості найрізноманітніших людей. Панську (Польську) слободу населяють черкаси (українці) або поляки, закинуті сюди протягом різних війн. Німецька слобода (Кукуй), названа так від річки, що протікає тут, охайніша й ошатніша, ніж інші. Живуть тут самі німці; багато у цій слободі гарних кам'яних палат, нещодавно збудованих німцями й голландцями задля власного житла. Інші будівлі дерев'яні, але доволі просторі. Навряд чи знайдеш тут будинок без саду, до того ж сади квітучі, плодоносні та гарні. Садівництво тут запровадили німці.

Адам **ОЛЕАРІЙ**,
німецький посол у Персії (1634–1639 рр.).
«Опис подорожі Гольштинського посольства
в Московію та Персію», 1647 р.

Усі московити є рабами та кріпаками. Звичай і вдача їхні такі, що перед іншою людиною вони принижуються, проявляють свою рабську душу, кланяються знатним людям, низько нахиляють голову — аж до самої землі, — і кидаються навіть до ніг. Звичним у них також є дякувати за побої та покарання. Як усі піддані високого і низького звання називаються і повинні вважатися царськими «холопами», тобто рабами і кріпаками, так само й вельможі та знатні люди мають своїх рабів, кріпосних робітників і селян. Князі та вельможі зобов'язані виявляти своє рабство і нікчемність перед царем ще й у тому, що в листах і чолобитних мають підписуватися зменшувальним іменем, наприклад, писати «Івашка», а не Іван, або «Петрушка, твій холоп». Коли великий князь до когось звертається, він користується такими зменшувальними іменами. Втім, і за злочини вельможам призначають такі варварські покарання, що з них можна судити про їхнє рабство...

Коли бачиш душевні якості, характер і спосіб життя московитів, то їх, безсумнівно, не можеш не зарахувати до варварів. Росіяни зовсім не люблять вільних мистецтв і високих наук, не мають жодного бажання займатися ними... Вони залишаються невігласами й грубими людьми. Більшість росіян грубо та неосвічено відгукуються про високі, їм невідомі, природничі науки та мистецтва у тих випадках, коли зустрічають іноземців, що мають такі знання.

Росіяни, щоправда, вирізняються тямущістю та хитрістю, але користуються вони розумом своїм не для того, щоб прагнути доброчесності й похвального життя, а щоб шукати вигоди та користі собі, догоджати своїм пристрастям. Тому вони лукаві, вперті, неприборкані, неприязні, покручні, безсоромні, схильні до всього поганого, користуються силою замість права. Вони розпрощалися з усіма чеснотами й відкусили голову сорому.

Їхні винахідливість та хитрість, нарівні з іншими вчинками, особливо вирізняються в купівлі й продажі, отож вони вигадують усілякі хитрощі й лукавства, щоб обдурити свого ближнього. А якщо хтось хоче їх обдурити, то він мусить мати гарні мізки. Вони уникають правди й люблять вдаватися до брехні, та ще й вкрай підозрілі, тому самі дуже рідко вірять комусь. Того, хто їх зможе обдурити, вони хвалять і вважають майстром. Якось кілька московських купців вмовляли одного голландця, який обдурив їх у торгівлі на велику суму грошей, щоб той приєднався до їхньої компанії та став товаришем по торгівлі. Оскільки він знав такі майстерні прийоми обману, то вони вважали, що з цією людиною будуть добре торгувати. Дивно, що обман вони не вважають справою совісті, а лише цінують його як розумний і похвальний вчинок, однак багато хто вважає гріхом не віддати надлишок людині, яка, розраховуючись грошима, помилково сплатить забагато. Вони говорять, що у цьому разі гроші були дані через незнання і проти волі, а прийняти їх означало б вкрасти. Натомість у разі обману учасник оборудки сплачує з доброї волі та цілком свідомо.

Щоб виявити своє лукавство, обман і наругу до ближніх, на яких вони сердяться або яких ненавидять, то роблять так: оскільки крадіжка у них вважається переступом, за який серйозно карають, то намагаються звинуватити в ній тих чи інших. Для цього йдуть і позичають гроші у своїх знайомих, залишаючи натомість одяг, приладдя або інші речі. Часом вони таємно підкидають щось у дім або засовують у чоботи, в яких зазвичай носять свої листи, ножі, гроші та інший дріб'язок, — а потім звинувачують і доносять, ніби ці речі були таємно вкрадені. Щойно речі знайдуть і упізнають, обвинуваченого притягнуть до відповідальності. Проте такі обмани та побрехеньки стали дуже поширені й були усім відомі, тож великий князь у наш час, у 1634 році, в день Нового року, велів публічно сповістити свій новий указ: «Щоб ніхто, навіть батько з сином, не позичали грошей, не давали один одному в борг або брали інші зобов'язання без записів власними руками з обох сторін. Інакше всі, хто виступатиме з вимогами, визнаються підозрілими

Vermehrte
Moscowitische
und
Persianische
Reisebeschrei-
bung
Zum Andern mal
heraus gegeben
Durch
Adam Olearius

Im Jahr
1656

й можуть позбутися своїх прав на потрібні речі». Є і брехливі судді, які самі провокують своїх близьких до таких зловживань, сподіваючись отримати з цього зиск.

Віроломство і брехливість у них такі великі, що небезпека від цих якостей загрожує не лише чужим людям і сусідам, а й брату від брата або чоловіку від дружини.

Раніше, коли відбувалися такі ворожі і злісні доноси, особливо у випадках, що стосувалися образи його величності, обвинуваченого без допиту, доказів і заслуховування піддавали покаранню, доводили до злиднів чи карали смертю. Страждали не тільки люди низького стану, а й високопоставлені — як іноземні, так і місцеві. Серед росіян таких прикладів незліченна кількість.

Водночас не щадили й послів іноземних володарів. Коли, втім, побачили, що багато хто не соромиться через саму лише ненависть і ворожнечу, без будь-яких підстав, доносити на інших і обмовляти їх, то було вирішено діяти обережніше в таких випадках. Було вказано, що віднині у кримінальних справах скаржник і донощик сам має піти на катування і підтвердити свою скаргу, витримавши муку. Якщо катований наполягає на своєму першому показанні й доносі, то далі катують обвинуваченого, а іноді, коли справа дуже ясна, покарання призначають без подальшого процесу.

Оскільки росіяни застосовують свою хитрість та підступність у багатьох випадках і самі один одному не вірять, то зрозуміло, як вони ставляться до іноземців і як важко на них покладатися. Якщо вони пропонують дружбу, то роблять це не з любові до добродетельності (її вони не шанують, хоча філософ і каже, що вона має бути нашим дороговказом і метою), а заради зиску і користі. Тому саме про них і можна сказати: там чернь з тобою дружить, де собі шукає користі.

Усі вони, особливо ті, хто щастям і багатством, посадами або почестями звеличується над простолюдом, дуже зарозумілі й горді, чого вони не приховують у ставленні до чужинців, а відверто демонструють це своїм виразом обличчя, словами та вчинками. Вони не надають жодного значення іноземцеві порівняно з їхніми земляками, і вважають, що жоден володар у світі не може рівнятися з їхніми багатствами, владою, величчю, знатністю та чеснотами. Вони й не приймають жодного листа на ім'я його царської величності, у якому

якась дрібниця в титулі пропущена або невідома їм. Вони грубо марнославні та готові заявляти про це, якщо їх шанують не так, як вони того бажають чи не так з ними поводяться.

Пристави, яких його царська величність відправляє як служителів своїх для прийняття іноземних послів, не соромляться відверто вимагати, щоб посли знімали капелюхи раніше за росіян і раніше за них сходили з коней. Силоміць протискаються вони наперед, щоб їхати і йти вище послів, і роблять ще багато інших грубих порушень ввічливості. Вони вважають, що завдали б великої шкоди своєму государю і всій нації, якби з іноземними гостями та послами великих государів поводитися шанобливо і з приємною ввічливістю.

Навіть найзнатніші з росіян у листах своїх до іноземців використовують доволі жорстокі та неповажні слова, але допускають, щоб ми відповідали тим самим і писали їм у тому ж дусі. Проте ми бачили деяких з них, хоча й небагатьох, які поводитися з нами дуже ввічливо і доброзичливо. Говорять, що раніше вони були ще більш неввічливими, але дещо виправилися завдяки спілкуванню і взаєминам з іноземцями...

Через зарозумілість вони й самі не поступаються один одному, прагнуть до вищого місця і часто через це спалахують сильні сварки.

Вони взагалі дуже сварливий народ і нападають один на одного з несамовитими та люгими словами, як собаки. На вулицях постійно доводиться бачити такі сварки й бабську колотнечу, причому так завзято, що з незвички думаєш, ніби вони зараз вчепляться один одному в волосся. Однак до побоїв доходить дуже рідко, а якщо вже справа зайшла так далеко, то вони б'ються навкулачки й щосили б'ють один одного в боки і в сороміцькі частини тіла. Ще ніхто ніколи не бачив, щоб росіяни викликали один одного на бій шаблями або кулями, як це зазвичай робиться в Німеччині та в інших краях. Зате відомі випадки, коли знатні вельможі та навіть князі хоробро били один одного батогами верхи на коні. Про це ми маємо вірогідну інформацію, та й самі бачили двох дітей боярських, які так шмагали один одного під час в'їзду турецького посла.

У спалахах гніву та лайки вони не надто користуються поширеними у нас, на жаль, прокльонами та побажаннями з назвами

священних предметів, посиленням до біса, лайкою «негідник» тощо. Замість цього вони вживають багато ганебних, мерзенних слів і кпинів, які я — якби того не вимагала історична оповідь — ніколи не повідомив би невинним вухам. У них немає нічого більш звичного на язиці за такі слова: *bledinsin, sukkinsin, sabak, butzfui mat, jabona mat*, — до того додають «в могилу, в рот, в очі» та інші подібні мерзенні вислови. Кажуть їх не тільки дорослі та старі, а й малі діти, які ще не вміють називати ні Бога, ні батька, ні матір, а вже мають на вустах це: *б твою м*ть, і говорять це батькам діти, а діти — батькам. Останнім часом ці ганебні та мерзенні прокляття і лайка були суворо і ретельно заборонені публічно повідомленим указом, навіть під загрозою батога. Таємно призначені особи мали час від часу в провулках і на ринках втискатися у натовп людей, а споряджені їм на допомогу стрільці й кати мали хапати тих, що лаялися, і на місці, для публічної ганьби, карати їх.

Однак ця вже давно звична і занадто глибоко вкорінена лайка вимагала тут і там більше нагляду, ніж можна було мати. Вона завдавала спостерігачам, суддям і катам стільки нестерпної роботи, що їм набридло слідкувати за тим, чого вони самі не могли виконати, і карати злочинців.

Проте, щоб образи, лайка і безчестя не траплялися однаково у ставленні до незначних і знатних людей, керівництво розпорядилося так, щоб той, хто вдарить чи інакше збезчестить знатного чоловіка, дружину його або великокняжого слугу — росіяни вони чи іноземці, — зобов'язаний був заплатити великий грошовий штраф, про який кажуть: «сплатити безчестя». Сума подібного штрафу обчислюється залежно від якості, гідності або звання чийогось і називається окладом. Згідно з особливим цензом кожному призначено свій оклад. Наприклад, боярину, залежно від його походження і стану, сплачується одному, либонь, 2000, другому — 1600, третьому — 1000 талерів і менше. Царському слугі сплачується, залежно від його річної платні. Наприклад, оскільки лікарю платять 600 талерів (крім того, йому щодня сплачується додаткова винагорода), то стільки ж повинен лайливець, за вироком судді, сплатити тому, кого він вилаяв. Якщо ганьбили не лише чоловіка, а й дружину, і дітей, то дружині за безчестя треба заплатити вдвічі

більше, кожній доньці — 1800, а кожному синові — 600 талерів. Оскільки лайливці й далі ображають іноді й батьків, і дідів, і бабусь чийхось (а з легковажними людьми в гніві це буває нерідко), то їм доводиться платити так само і за безчестя цих, попри те, що їх уже, можливо, давно нема серед живих. Якщо у злочинця немає можливості грошима, майном або всім, що в нього є, заплатити за безчестя, то він сам іде до ображеного додому, і той може вчинити з ним так, як забажає. У таких випадках часто злочинця перетворюють на кріпака або ж велять його публічно бити батогом...

Шукати у росіян великої ввічливості та добрих манер марно: і те, й інше не дуже помітні. Вони не соромляться привселюдно і так, щоб було явно всім, проявляти дію з'їденого і згори, і донизу. Оскільки вони їдять багато часнику і цибулі, то незвиклому доволі важко перебувати в їхній присутності. Вони потягувалися та блювали — можливо, проти волі цих добрих людей — і на попередніх таємних аудієнціях з нами.

Оскільки вони необізнані у високих науках, не надто цікавляться достопамятними подіями та історією батьків і дідів своїх і взагалі не прагнуть ознайомитися з особливостями чужих націй, то на зборах їхніх ні про що таке не доводиться навіть чути. І вже я не кажу про бенкети у знатних бояр. Здебільшого їхні розмови спрямовані в ту сторону, куди спрямовує їх природа і ниций спосіб життя: говорять вони про розпусту, про мерзенні пороки, про непристойності та аморальні вчинки, почасти ними, почасти іншими скоєні. Вони розповідають різні ганебні байки, і хто зможе бовкнути найгрубіші паскудства та непристойності, та ще й з найбільш легковажною мімікою, той вважається найкращим і найприємнішим співрозмовником. Такі ж у них і танці, які часто супроводжуються непристойними рухами тіла. Кажуть, що іноді бродячі комедіанти в танці оголюють зад, може, і ще що-небудь.

Вони настільки віддані плотським утіхам і розпусті, що деякі оскверняються мерзеним пороком, який у нас зветься содомією. Для цього використовують не тільки *pueros muliebria pati assuetor* (як каже Курцій), а й чоловіків і коней. Ця обставина стає у них потім темою для розмов на бенкетах. Ті, кого застануть на таких злочинах, у них серйозно не караються. Такі мерзенні речі виспівують

кабацькі музики прямо на вулицях або ж показують молоді та дітям у лялькових театрах за гроші.

Ми самі кілька разів бачили в Москві, як чоловіки та жінки виходили охолонуті з лазень, і голі, якими їх Бог створив, підходили до нас і зверталися до нашої молоді ламаною німецькою мовою з аморальними промовами. До такого розпусного нахабства сильно спонукає їх і неробство; щодня можна побачити, як кілька сотень їх стоять без діла, гуляють на ринку або в Кремлі. Адже і пияцтву вони віддані більше, ніж будь-який народ на світі. «Череву, налите

вином, швидко прямує до пожадливості», — сказав Ієронім. Напившись понад міру вина, вони, як неприборкані тварини, кидаються туди, куди їх кличе розпусна пристрасть. Я пригадую, що про це розповідав мені великокняжий перекладач у Великому Новгороді: «Щорічно в Новгороді влаштовується паломництво. У цей час шинкар, ґрунтуючись на отриманому за гроші дозволі митрополита, облаштовує перед шинком кілька наметів, біля яких відразу, з самого світанку, збираються чужі паломники і паломниці, а також місцеві мешканці, щоб до богослужіння перехопити кілька

*П'ятка в Московщині.
Ілюстрація з книги
Адама Олеарія*

чарок горілки. Багато з них залишаються на весь день і топлять у вині свій паломницький благочестивий настрій. В один з таких днів сталося так, що п'яна жінка вийшла з шинку, впала на вулиці й заснула. Інший п'яний росіянин проходив поблизу і побачив жінку, яка лежала оголена, спалахнув розпусною пристрастю і ліг до неї, не зважаючи на те, що це було серед білого дня і на людній вулиці. Він залишився лежати з нею і одразу ж заснув. Багато молоді зібралось в коло біля цієї пари тварин, довго сміялися і веселилися, поки не підійшов старий, накинув на них кафтан і цим прикрив їхній срам».

Порок пияцтва настільки поширений серед усіх станів цього народу, як духовних, так і світських, серед вищих і нижчих осіб, чоловіків та жінок, молодих і старих, що коли на вулицях бачиш, як хтось лежить там і валяється в багнюці п'яний, то не звертаєш уваги — настільки все це буденно. Якщо який-небудь візник бачить таких п'яних свиней, яких він особисто знає, то кидає їх у свій віз і везе додому, де отримує плату за проїзд. Ніхто з них ніколи не пропустить нагоди, щоб випити або гарненько напитися — будь-коли, будь-де і за будь-яких обставин; п'ють найчастіше горілку. Тому, коли приходять в гості чи на зустрічі, першим знаком пошани, який кому-небудь виказують, є те, що йому підносять одну або кілька «чарок вина», тобто горілки. Простий народ, раби та селяни, так суворо дотримуються цього звичаю, що, коли така людина отримає з рук знатної особи чарку на третій і четвертий рази, або й частіше, — вона п'є і п'є, позаяк твердо впевнена, що не сміє відмовитися, п'є, поки не впаде на землю і — в інших випадках — не випустить душу разом з випивкою. Такі випадки траплялися й за нашої присутності, бо наші люди дуже вже щедрі були з росіянами і посилено їх пригощали. Не тільки простолюдини, кажу я, а й знатні вельможі, навіть царські великі послы, які мали б дотримуватися високої честі свого государя в чужих країнах, не знають міри, коли перед ними ставлять міцні напої. Навпаки, якщо напій бодай трохи їм подобається, вони ллють його в себе, як воду, до тих пір, поки не почнуть поводитися мов божевільні та поки їх не піднімуть, іноді вже мертвими. Такий випадок трапився у 1608 році з великим послом, якого відправили до його величності короля

шведського Карла ІХ. Він так напився найміцнішої горілки — хоча його й попереджали про її вогненну силу, — що в той день, коли він мав іти на аудієнцію, був знайдений мертвим у ліжку.

У наш час скрізь були відчинені шинки, в які кожен, хто б не схотів, міг зайти й випити за свої гроші. Тоді простолюд ніс у шинки все, що мав, і сидів там, поки не був змушений, спорожнивши гаманець, знімати одяг (навіть сорочки) і віддавати господареві. Після цього голі, в чому мати народила, вони йшли додому. Коли у 1643 році в Новгороді я зупинився у Любецькому дворі, неподалік від шинку, то бачив, як звідти виходила така п'яна і гола братія: одні — без шапок, другі — без чобіт і панчо, треті — в одних сорочках. До речі, вийшов з шинку і чоловік, який раніше пропив там кафтан і виходив у сорочці. Коли йому трапився товариш, який ішов у той самий шинок, він знову повернувся назад. Через кілька годин він вийшов без сорочки, з однією лише парою підштаників на тілі. Я звелів крикнути: «Куди ж поділася його сорочка? Хто його так обібрав?» На це він, зі звичайним для них «*б т... м*ть», відповідав: «Це зробив шинкар; ну, а де залишилися кафтан і сорочка, туди нехай йдуть і штани». На цих словах він повернувся в шинок, а потім вийшов звідти зовсім голий, взяв жменю собачої ромашки, що росла біля шинку, і, тримаючи її перед сороміцькими частинами тіла, весело і з піснями попрямував додому. Щоправда, останнім часом такі простонародні шинки, які частково належали царю, частково боярам, були скасовані, бо вони відволікали людей від роботи та лише давали можливість пропити зароблені гроші. Тепер ніхто вже не може отримати горілку за 2-3 копійки, шилінги або гроші. Замість цього його царська величність велів облаштувати у кожному місті лише одну корчму, де вино видавали кухлями або цілими глечиками. Завідувати ними поставили осіб, які давали особливу присягу і щорічно приносили неймовірну суму грошей в казну його царської величності. Щоденну пиятику, втім, цей запобіжний захід майже не припинив, адже кілька сусідів на спільні кошти посилали когось за глечиком (або більше), а розходилися не раніше, ніж випивали все до дна; часто вони просто падали один біля одного. Деякі також закупають у великих кількостях, а самі вже таємно продають чарками. Тому, щоправда, вже не видно

такої кількості голих, однак вештаються і валяються не набагато менше п'яних.

Жінки не вважають ганьбою для себе напиватися і падати поруч з чоловіками. У цьому сенсі я бачив багато чого цікавого з мого місця зупинки у домі Нігоффського в Нарві. Кілька росіянок якось прийшли на бенкет до своїх чоловіків, посідали разом з ними і добряче разом випили. Коли, вдосталь напившись, чоловіки захотіли йти додому, жінки виступили проти цього, і хоча отримали за це ляпаси, їх все-таки не вдалося змусити встати з-за столу. Коли, зрештою, чоловіки впали на землю і позасинали, то жінки

сіли верхи на них і до тих пір пригощали один одного горілкою, поки й самі не напилися до нестями... Легко собі уявити, якої небезпеки і якого краху зазнають честь і невинність у таких життєвих обставинах.

Я сказав, що духовні особи не прагнуть до того, щоб бути вільними від цього гріха. Так само легко зустріти п'яного попа і ченця, як і п'яного мужика. У жодному монастирі не п'ють ані вина, ані горілки, ані меду, ані міцного пива, а лише квас, тобто слабке пиво. Та попри це, монахи, коли виходять з монастирів і бувають в гостях у добрих друзів, вважають, що мають право не просто не відмовитися

*Нижній Новгород.
Ілюстрація з книги
Адама Олеарія.*

від гарної випивки, а й навіть самі її вимагають та жадібно п'ють, насолоджуючись цим настільки, що їх лише по одежі й можна відрізнити від п'яниць мирян. Такі видовища можна побачити щодня, тому ніхто з росіян їм не дивується.

Так само, як росіяни за своєю природою жорстокі й народжені для рабства, їх доводиться тримати постійно під жорстоким і суворим ярмом та примусом і постійно примушувати до роботи, вдаючись до побоїв і канчуків. Жодного невдоволення вони при цьому не виказують, адже їхнє становище вимагає такої поведінки і вони до цього звикли. Молодь і підлітки, буває, зустрічаються, беруться один за одного і вправляються у побитті, щоб перетворити це на звичку, яка є їхньою другою натурою, і потім легше терпіти побої...

Іноземці на службі у великого князя повинні принижуватися так само, як і знатні московити, та очікувати всіх пов'язаних з цим приємностей і неприємностей. Біля великого князя, до речі, був німець з верхньої Німеччини, якого він сам зробив лікарем. Коли той одного разу попросив князя про дозвіл поїхати до німецького університету, щоб здобути там ступінь доктора, великий князь спитав його: «Що це таке — здобуття докторського ступеня — і як воно проходить?» Йому сказали, що треба скласти іспит з мистецтва лікування і що той, хто вдало пройде це випробування, отримує ступінь доктора і свідоцтво від медичного факультету з підписом і печаткою. На це великий князь заперечив: «Ти можеш обійтися без цієї поїздки і витрат? Я пізнав твоє мистецтво (справді, незадовго до того цей лікар полегшив йому подагричні болі) — і сам зроблю тебе доктором, а свідоцтво дам тобі таке велике, якого ти за кордоном не отримаєш!»

Рабів, слуг вельмож та інших панів незліченна кількість; дехто в маєтку або на дворі має їх понад 50 чи навіть 100. Тих, що перебувають у Москві, здебільшого не годують при дворах, але видають їм на руки гроші на харчі, щоправда, такі незначні, що на них важко підтримувати життя; тому в Москві так багато крадіїв і вбивць. Поки ми були там, не минало майже жодної ночі, щоб не трапилася якась крадіжка зі зломом. Під час нападів часто господаря загороджували якимись речами в кімнаті, і йому доводилося залишатися мирним глядачем, якщо він недостатньо сильний, щоб упоратися

зі злодіями або не хоче наражати на небезпеку життя і бачити свій будинок у вогні над власною головою. Тому при дворах знатних людей наймали особливих вартових, які щогодини повинні були давати знати про себе, б'ючи палицями в підвішену дошку, ніби в барабан, і відбиваючи години. Проте часто траплялося, що ці вартові пильнували не так для панів, як для злодіїв, гарантували їм безпечний шлях, допомагали красти і тікали. Тому тепер не наймають нікого ані у вартові, ані у прислугу (адже, крім рабів, є ще наймані слуги) без відомих і заможних місцевих обивателів — поручителів. Ці неодноразово згадані раби, особливо в Москві, дуже порушують безпеку на вулицях, і без хорошої рушниці та супутників не можна уникнути нападів.

Не минає ночі, щоб на ранок не знаходили на вулицях убитими різних людей. Таких убивств було багато в період Великого посту, а ще більше на масницю, протягом 8 днів до початку посту, бо тоді

*Московитські селяни.
Ілюстрація до видання книги
Адама Олеарія, 1719 р.*

вони щодня напивалися. Коли ми були там, то 11 грудня можна було нарахувати 15 убитих перед земським двором: сюди вранці зносили вбитих, і сюди ж приходили ті, хто несподівано вночі не знаходив своїх рідних вдома, щоб розшукати їх. Тих, кого не впізнали й не відвезли додому, без церемоній ховали.

Вночі городяни за таких небезпек бували дуже немилосердні. Наприклад, коли чули, як біля їхніх вікон хто-небудь страждає від рук розбійників і вбивць, вони не лише не приходили на допомогу, а навіть не визирали з вікон.

У серпні, коли прибирають сіно, через цих рабів вкрай небезпечні дороги по цей бік Москви миль на 20. Тут у бояр є їхні сінокоси, і вони сюди висилають свою челядь для роботи. На цьому місці є гора, звідки вони можуть здалеку побачити мандрівників. Тут вони багатьох грабували, навіть вбивали й закопували в пісок. Хоча і приносили скарги на цих людей, але пани їхні, які ледь давали їм чим покрити тіло, дивилися на це все крізь пальці.

У випадках, коли раби та кріпаки, внаслідок смерті або милосердя своїх панів, отримують свободу, вони невдовзі знову продають себе. Через те вони не цінують свободу, що більше не мають нічого, чим би могли підтримувати власне життя, та й не вміють нею користуватися. Природа їхня така, як розумний Арістотель говорить про варварів, а саме, що «вони не можуть і не повинні жити в кращих умовах, ніж у рабстві». У цьому сенсі їм пасує фраза грецького письменника, що вони «погані на свободі, гарні в рабстві». Пан має повне право продавати чи дарувати своїх рабів іншому...

Через неволю та грубе, суворе життя росіяни ще охочіше йдуть на війну і беруть участь у ній. Інколи — якщо доведеться — вони стають хоробрими та сміливими солдатами. Древні римляни не хотіли, щоб у їхніх війнах брали участь раби, кріпаки або невідомого походження і способу життя гулящі люди. Це пояснюється тим, що в той час особи, котрі ставали солдатами, мали інакшу мету (доблесть і мирський добробут), ніж більшість сьогодні (а саме — грабіж, захоплення здобичі та збагачення).

Російські раби мужньо служать у своїх панів і начальників війська, і якщо у них добрі та перевірені закордонні полковники й вожді (яких цим людям бракує), то вони доводять велику мужність

і сміливість. Але значно краще вони б'ються у фортецях, ніж у полі, як це доводить наведений приклад двох росіян під час здачі фортеці Нотебург... Ця фортеця капітулювала перед його шведською королівською величністю через полководця пана Якоба Делагарді. Нам казали, що в облозі росіяни трималися аж до останніх двох людей. Коли вони після капітуляції мали виступити з усім скарбом, майном і зі всіма своїми людьми, то вийшли тільки ці двоє. Коли їх спитали, де ж інші, вони відповіли, що залишилися самі, бо всі інші померли від заразної хвороби. Взагалі, росіян хвалять, що вони набагато хоробріше і сміливіше тримаються у фортецях, ніж у полі. Такий висновок можна зробити й з війни, яку вони 1572 року вели проти поляків, коли в домі Сукколь, який поляки сильно тіснили вогнем, вони не припиняли відбивати ворога попереду, хоча ззаду вже починала горіти одежа на їхніх тілах. Про це можна прочитати в «Ліфляндській хроніці» Геннінга на 70 аркуші...

*Зовнішній вигляд московитів.
Ілюстрація до видання книги
Адама Олеарія, 1719 р.*

І письменник наш з подивом додає: «Ось такі воїни-кріпаки, що вміють бути відважними заради панів своїх!»

Але у відкритих боях та під час облоги міст і фортець росіяни хоч і роблять, що від них вимагається, проте не так успішно. Зазвичай вони зазнавали невдач у сутичках з поляками, литовцями та шведами, а іноді виявлялися радше готовими до втечі, ніж до переслідування ворога.

Щоправда, росіяни, особливо з простого люду, в рабств своєму та під тяжким ярмом, з любові до володаря свого, можуть багато чого стерпіти і перестраждати. Та якщо цю міру перебрати, то й про них можна сказати: «коли часто випробовують терпіння, то, зрештою, виходить лютя». У таких випадках діло доходить до небезпечного заколоту, причому небезпека загрожує не так главі держави, як нижчій владі, особливо коли мешканці зазнають сильних утисків від своїх співгромадян і не знаходять у владі захисту. Якщо вони вже обурені, то їх нелегко заспокоїти: не зважаючи на жодні небезпеки, вони вдаються до різних насильств і скаженіють, ніби втратили розум.

Великий князь Михайло Федорович чудово знав про цю особливість. А коли солдати повернулися з-під Смоленська в жалюгідному стані, то почали сильно скаржитися на зраду генерала Шеїна. Через цю зраду значно вища особа не без причини була під підозрою (а на перших порах ще й зволікали з суворими заходами проти обвинуваченого), загрозувало спалахнути загальне повстання, тому було наказано обезголовити Шеїна — дати народові задоволення. Втім, щоб Шеїн охочіше, без шкоди для інших, зважився на це, до нього застосували хитрість. Його переконали в тому, що виведуть лише про людське око, але страчувати не будуть: «Аби лише бачив народ бажання великого князя, а щойно Шеїн ляже, одразу з'явиться клопотання за нього, а потім помилування, і простолюд буде задоволений». Коли Шеїн, втішений і сповнений сподівань, які ще більше посилювала його довіра, що він її з певних причин мав до патріарха, виступив вперед і ліг ниць на землю, катові було дано знак скоріше рубати. Той так і зробив, кількома ударами зрубавши голову. Того ж дня, після цієї події, син Шеїна, який також був під Смоленськом, на вимогу народу був, за їхнім

звичаєм, забитий батогом до смерті. Інших його друзів одразу заслали до Сибіру. Цим народ був задоволений, і заколот припинився. Сталася ця подія в червні 1633 року...

Тепер, однак, коли сам патріарх став скаржитися, що німці ходять серед росіян в однакових з ними одежах і ніби крадуть у нього благословення, попи скористалися нагодою, відновили свою скаргу і довели справу до того, що був відданий суворий наказ. Хто з німців хоче перехреститися за російським обрядом, той нехай лишається жити в місті, але хто відмовляється так чинити, той зобов'язаний протягом короткого часу разом з помешканням своїм вибратися з міста за Покровські ворота, в Кокуй, місце, де більш як 40 років тому жили лише німці.

Покарання на Червоній площі. Ілюстрація до книги Йогана Альбрехта ван Мандельсло, що відвідав Московщину в 1640-х рр., 1719 р.

Це місце лежить на річці Яузї, а свою назву, Кокуй, воно отримало ось чому. Коли дружини німецьких солдатів, які там жили, бачили що-небудь особливе на росіянах, які йшли повз, то говорили одна одній: «*Kick! Kicke hie!*», тобто «Дивись! Дивись тут!». А росіяни замінили ці слова на ганебне «*х*ї, х*ї*» (що означає член) і кричали німцям, коли їм доводилося йти в це місце, як лайку:

«Німчин, мчись на х.ї, х.ї», тобто «Німець, забирайся на...» та ін. Через це до його царської величності була спрямована жаліслива чолобитна: вони, німці, ніні, без будь-якої на те причини, зазнають наруги від московитської нації. Попри вірну службу свою і доброзичливість до його царської величності та його підданих, все-таки чують услід на вулицях від усіляких голодранців такі ганебні слова. Тому вони просять його царську величність, щоб він, за похвальним прикладом предків своїх, прийняв їх під милостивий захист і оберігав від таких ганьбителів. Після цього його царська величність велів публічно оголосити таке: «Хто відсьогодні буде кричати вслід, хоча б найбільш незнатному німцю, той без усякої поблажливості буде скараний батогом», тобто їхнім способом. Справді, кілька порушників цієї заборони були так покарані, що йшли додому із закривавленими спинами...

У всіх провінціях у них є лише одна релігія й одні обряди, та тільки вони їх і мають. З російськими межами кінчається і релігія їхня, якщо не брати до уваги небагатьох, які тепер переселені в Нарву на шведський кордон. Більшість, особливо простолюд, могли б мало пояснити й щось відповісти про догмати своєї віри. Ніякими проповідями їх не повчають і не наставляють. Патріарх, утім, і не допускає, щоб багато говорили про релігійні справи або щоб відбувалися диспути з іноземцями. Тому-то і вдається підтримувати серед них усюди однакові думки...

Їм не бракує гарних голів для навчання. Серед них трапляються люди вельми талановиті, обдаровані гарним розумом і пам'яттю.

Цар російський Олексій Михайлович заслав свій указ князеві Ромодановському, щоб, знову зібравши свої війська, рушав в Україну і присмирив прихильників Виговського. Князь Ромодановський стягнув тоді значне військо й, рушивши від Білогорода, прикликав до себе Пушкаревих дейнеків, які врятувалися від погрому Виговського, — набралося їх знову цілий полк... Полковник Пушкар зібрав до себе піхотний полк із винників, броварників, пастухів та людських наймитів, назвавши його дейнеками, і цей полк мав у собі мало товариства з добрим християнським сумлінням та й зброї не мав пригожої до війни, а лише рогатини, коси та кий, зате мав готові до вбивства і грабунків людських маєтків серця... Ромодановський перейшов річку Псьол і вдарив на Миргород, який застав безборонним. Тут він позабирав у тамтешніх мешканців усі їхні маєтки і зволив потягти до Лубен. Лубенський полковник Павло Швець з усіма лубенцями, які тим паче були прихильниками Виговського, забрали що могли зі свого добра й пішли геть з Лубен, розсипавшись світ за очі й полишивши в Лубнах найбільш убогих. Ромодановський притяг до Лубен і, нічого тут не заставши, спалив їх дощенту, за винятком однієї Святотроїцької церкви, і помчався на чийсь раду до Мгарського Лубенського монастиря. Тут його військо знайшло у винному саду заховані скарби багатьох заможних людей і розграбувало їх поміж себе. Те ж зробили з монастирською скарбницею і з усім монастирем узагалі, за винятком однієї тільки Великої церкви, та й то її оборонив та відвернув драпіжне військо від того грабунку сам Ромодановський... Ромодановський же відпочив після воєнного труда, який мав із Гуляницьким, і, сильно одберши Пирятин та пошкодивши його вогнем, рушив перед самим Михайлом до Варви на Гуляницького... Згадані нечестиві сини дейнеки... напали, за дозволом Ромодановського, на українські містечка та села і без жодної поваги й милосердя шарпали, обдирали й руйнували, не без убивств, і обертали все нанівець.

Семюел КОЛЛІНЗ,

англійський лікар. «Нинішній стан Росії, викладений в листі до друга, що живе в Лондоні, однією значною особою, яка протягом дев'яťох років перебувала при дворі московського царя», 1667 р.

Російський народ дуже недовірливий і підозрює всіх іноземців, які розпитують про політику або релігію. Він цілком відданий невігластву і не має жодної освіченості ані в цивільних, ані в церковних справах. І бачить у науках чудовисько, тому боїться їх як вогню, виправдовуючи стародавній вислів: «Одні невігласи вороги наук»...

Наречений кладе батіг в один чобіт, а коштовний камінь або гроші — в інший і велить нареченій знімати їх. Якщо першим потрапить їй у руки чобіт з коштовним каменем, то наречений вважає її щасливою і дарує їй цей камінь; якщо ж вона зніме першим чобіт з батою, то вважається нещасливою і отримує за свої старання удар, який провіщає їй майбутню долю. Росіяни поводяться з дружинами жорстоко і тримають їх у суворій покорі; але раніше вони поводитися з ними ще більш нелюдяно, ніж тепер... У Росії нема кримінального закону, який би переслідував за вбивство дружини або раба, якщо вбивство вчинили як покарання за правопорушення. Деякі чоловіки прив'язують дружин за волосся і шмагають зовсім голих. Такі жорстокості, проте, поодинокі, і причинами бувають тільки невірність або пияцтво. Тепер, як здається, чоловіки вже не так жорстоко поводяться з дружинами, принаймні батьки намагаються їх попередити й, видаючи заміж доньок своїх, укладають угоду. Вони вимагають від зятя, щоб той забезпечував дружину солідними одягами, годував її доброю та здоровою їжею, не бив, поводився ласкаво і пропонують багато інших умов, схожих до тих правил, які постановили в Англії звичаї, що отримали силу закону. Коли договір порушено, вони звертаються з проханням до суду, а суд, як завжди, вирішує справи небезкорисливо. Я хотів би, щоб англійці взяли з російських судів приклад у швидкості ухвалення рішень, не наслідуючи їх у підкупності...

Російські селяни перебувають в абсолютному рабстві, дбають

тільки про те, що наповнює шлунок, а все, що вони отримують понад щоденні потреби, забирають поміщики або їхні управителі...

Деякі, повертаючись додому п'яні, падають сонні на сніг, якщо немає з ними тверезого товариша, і замерзають на цій холодній постелі. Якщо кому-небудь із знайомих пощастить проходити повз п'яного приятеля на межі загибелі, то він не допоможе йому, побоюючись, щоб той не помер на його руках. Він боїться піддатися неспокою розслідувань, тому що Земський приказ вміє брати податок з усякого мертвого тіла, що надходить до його відомства. Шкода бачити, як зо дванадцяттеро замерзлих людей везуть на санях; в одних руки об'їдені собаками, у других — обличчя, а в третіх лишилися самі тільки голі кістки. Двісті або триста людей провезли так протягом посту...

Імператор має дух войовничий і затіяв з кримцями, поляками й шведами війну, успіх якої покаже час. Мені відомо тільки, що держава бідна, малолюдна і що за десять років вона так розорилася, що навряд чи через сорок років досягне попереднього добробуту. Сім років тому від чуми загинуло 7 або 8 тисяч осіб, а три роки тому кримці відвели з кордонів 400 000 людей у вічний полон. Крім того, ще 300 000 людей загинуло у різних війнах. Краща частина землі спустошена, інша ж не оброблена через нестачу людей. Протягом 500 верст (проїжджаючи вгору по річці) ви побачите десять жінок і дітей на одного чоловіка. Всього тут стало мало; усе в шість разів дорожче, ніж у минулому, а мідні гроші втратили ціну...

Колись давно московський князь дуже хотів одружитися з королевою Єлизаветою і дуже добре ставився до англійців. Одного разу, побоюючись змови, він зміцнив Вологду, перевіз туди всі свої скарби і, як деякі думають, хотів у крайньому разі тікати в Англію. Іван Васильович велів одному французькому посланцю пришпилити цвяхом капелюх до голови. Сер Ієронім Баус, який невдовзі після того приїхав сюди як наш посланець, постав перед царем у капелюсі. А коли той гнівно спитав його, чи знає він, як покарали французького посланця, сер Ієронім відповів: «Той посланник був представником легкодухого французького короля, а я посол непереможної королеви англійської, яка не оголює голови перед жодним государем і зможе віддати належне за образу свого представника».

Ніколаас **ВІТСЕН**,

голландський дипломат.

«Подорож до Московії у 1664–1665 рр.»

За деякий час голландського посла зустрів посланець від московитського старшого пристава, який повинен був його прийняти. Він мав із собою царські сани, тож попросив посла сісти в них, щоб поїхати на зустріч з приставом, який повинен був його привітати. Посол категорично відмовився і заявив, що не вийде з карети, поки до нього не прийдуть від імені царя. Посильний сказав, що такого ще не траплялося, що так само поводитися з усіма послами, хоч би ким ті були. Посол відповів, що і сам знає, як має бути, а якщо вони йому цього не дозволять, то він у своїй кареті поїде назад. Тоді посильний відразу подався назад; за деякий час він повернувся і передав, що коли посол не схоче вийти з карети, то його не зможуть прийняти, і тоді посольство не досягне своєї мети. Зрештою, після взаємних різких слів посол вийшов з карети, після чого посланець одразу проказав малий титул і повідомив, що цар обдарував посла цими саньми, щоб в'їхати в місто. Тільки тут почався справжній спектакль. Навколо стояло багато дворян, озброєні вершники, були музиканти з трубами, литаврами, барабанами. Уся справа в тому, хто з них першим — посол або пристав — вийде з саней і звернеться до іншого. Обидва встали, проте зволікали; щойно посол поставив ногу на край саней, росіянин відступив назад, після чого посол не лише відступив, а й зовсім сів. «Ха, — сказав росіянин, — справи кепські», бо він не хотів зізнаватися, що першим відступив назад. Він не хотів також, щоб обидвоє одночасно вийшли з саней. Двічі посол вдавав, що падає, коли збирався вийти з саней; росіянин же щоразу відступав назад і, погладжуючи бороду, знову сідав. Посол велів сказати йому, що це проти правил; той відповів, що Бог його достатньо навчив, щоб знати, що робити. Ця безглузда сцена тривала більш як пів години. Ніколи я не бачив комедії смішнішої. Нас оточували сотні людей, які спостерігали за цією сценою. Стало вже сутеніти і, щоб нарешті

закінчити суперечки, молодший пристав підійшов до старшого, сів до нього в сани, і тут дійшли згоди: першим вийде молодший пристав, потім посол, а потім вже старший пристав. Так і зробили. Неможливо розповісти про всі безглузді жести цієї зустрічі, вона була схожа на виступ двох гордих ворожих королів у театрі на канаті. Росіяни, вийшовши із саней, спершу зняли свої шапки, після чого почалося проголошення титулів з обох сторін, всі присутні оголювали голови. Росіяни читали титул і вітання з паперу, посол же знав їх напам'ять. Коли росіянин титулував їх як «Штати Голландської Нідерландії», посол сказав, що не знає таких, але не завадив йому продовжувати. Коли зачитали титул, вони привітали посла, сказали, що Його Царська Величність вшанували того настільки пишною зустріччю, після чого кожен пристав сів у свої сани, а посол їхав посередині.

Тим часом дворяни, які на нашу честь їхали верхи, обігнали нас. Багато було і татарських вершників, озброєних щитами, луками та стрілами; я припускаю, що їх було 6-7 сотень, нам же сказали, що їх було дві-три тисячі. Я бачив, що ті, кого ми вже минули, поспішали обійти нас, наче їх били та підганяли, і знову шикувалися напоказ. Так, ми помітили, що одна і та сама одежа деяких вельмож з'явилася перед нами двічі: то на одному, то на іншому боці дороги... Посол зауважив, що вважає Москву красивим містом, на це йому відповіли, що цар зробить її найкращим містом у світі...

Крім нас, було ще двоє російських гостей; ох, як же негарно вони їдять! Не моляться, а лише хрестяться; сидять гірше, ніж найбільш неотесаний наш селянин...

Росіяни, тримали нас ніби ув'язнених, весь час розпитували то одного, то іншого, чому ми не одягаємо нашу кращу одежу, і тихо додавали: царю було б приємно, якби ми одягли її або провітрили. Вони все ще боялися чуми, як це було й у ставленні до подарунків. Ми відповіли, що все це вже давно зроблено, але якщо нас будуть ще довго тримати в приміщенні, то ми повинні будемо знову запакувати наші одежі, бо вона псується від пилу. Але вони серйозно попросили цього не робити, сподіваючись, що невдовзі нам буде надано милість побачити ясні очі царя. Їм було дуже приємно, що ми самі виявили таку турботу про його величність, вивісивши

провітрювати свій одяг. А якщо посол засумував, що так довго повинен залишатися вдома, то вони нагадали, що англійський посол мав залишатися вдома три тижні, перш ніж його прийняли...

Звертаючись до посла, князь запропонував тост за здоров'я царя. Випив сам, тоді дав зі своїх рук такі ж чаші кожному приставу. Перед цим він перерахував титули його царської величності, які він прочитав із записки, як росіяни читають все: навіть під час прийому великі пани нічого не можуть сказати напам'ять, а дивляться вниз перед собою, коли говорять. Ми повинні були спорожнити

ці чаші без заперечень. Коли закінчили з урочистим тостом, наш посол сказав, що не може пити такий міцний напій, бо йому стане зле, і так смертельно зле. На це була відповідь: «Як таке може бути, щоб стало зле від того, що п'ють за здоров'я царя?» Після цього князь велів принести великий срібний ківш червоного меду. Посол прийняв його і запропонував тост за здоров'я їхніх голландських всемогутностей, від якого князь відмовився, сказавши, що на це буде свій час, а спершу належить випити за здоров'я Олексія Олексійовича, сина царя; адже сина, сказав він, не можна відокремити від батька.

*Москва.
Гравюра Н. Вітсена*

Почали голосно сперечатися; посол наводив різні докази за їхніх всемогутностей, що вони суверенні, а Олексій Олексійович тільки підданий. Нічого не допомагало, суперечка розгоралася, вони хвалилися своїм царем і його синами. Посол сказав, що їхні всемогутності теж мають авторитет, хоча їх тут применшують, адже вони також королі та принци, і що було б проти всіх правил ввічливості не виявити гостю пошани, та й жоден монарх у світі не вимагав такого. Росіянин повторював своє: вони надзвичайно здивовані, що посол відмовляється від того, від чого не відмовлявся навіть римський імператор чи будь-який принц у світі, — а то була неправда, — і додав, що вони ще більше здивовані тим, що він сидить за «царським столом» і користується такою великою милістю царя. Ще князь додав, що у нього тільки одна голова на плечах. Посол повторив те саме. Після півгодинної суперечки сили, так нічого й не випивши. Посол сказав, що за таких умов він не вип'є ані краплі.

Трохи пізніше князь встав і знову запропонував той самий тост за царевича. Тепер посол прийняв його, але одразу зажадав ще повний ківш меду і сказав, що коли вже він прийняв тост за Олексія, то хай і вони піднімуть тост за їхніх всемогутностей, у чому йому знову відмовили. Нам тим часом дали кожному ківш; посол не підняв, а тримав перед собою на столі ківш за Олексія, ківш за їхніх всемогутностей підняв вгору і велів нам послішно спорожнити ковші за їхнє здоров'я, що і було виконано. Посол випив за Олексія після ковша за їхніх всемогутностей. Росіяни випили теж, але за царевича, а ми — за свій тост. Ми першими спорожнили свої ковші, і наш перекладач сказав: «Це за їхніх всемогутностей, а їхній тост — за Олексія». Так ми всі висловили словами і ділом, що п'ємо за здоров'я їхніх всемогутностей. Тоді князь схопив інший ківш і випив його за здоров'я іншого принца, що ми прийняли, після чого він запропонував тост за їхніх всемогутностей. На це посол заявив, що за них вже пили, але якщо вони хочуть удруге випити за це, то він згоден; так і зробили. Нарешті випили чарку міцної горілки за здоров'я посла...

Московити настільки ревниві, що та дешиця, яку вони знають, не сміють або не хочуть казати; завжди думають, що у них шукають якийсь зиск. Вони ретельно оглядали наші одержі, приміряли

на свої голови наші капелюхи з пір'ям, і ми вели малозначущі бесіди з цими великими панами, схоже до того, як у нас розмовляють з дітьми. Хоч би про що я запитував, у відповідь чув «так» і «амінь», і більше нічого не міг дізнатися від них...

Росіяни нині напиваються, як свині. Багато хто валяється на вулиці. Іноземці повинні тепер дуже остерігатися. Це останній тиждень перед Великоднім постом, коли не можна їсти м'ясо, та вони їдять масло і яйця. У п'ятницю та суботу ми бачили багатьох п'яних чоловіків і жінок, попів і ченців різних чинів. Багато хто лежав у снях, випадав з них, інші — співали й танцювали. Тепер тут було дуже небезпечно; нам сказали, що протягом двох тижнів 70 людям перерізали горло.

За ці дні я бачив кількох божевільних, вони йшли майже зовсім голі, вони мали тільки фартушки на поясі, у ці п'яні дні вони поводитися,

*Святкова церемонія.
Гравюра Н. Вітсена*

як блазні. Росіяни вважають їх святими, дають їм гроші й садять на почесні місця за столом.

У наступний тиждень, тобто перший посту, усі стають дуже побожними; вони миються і чистяться, сповідується і рідко виходять. Коли знімуть з себе гріхи, вони не мають більше причин для молитви, тому після закінчення посту знову грішать, щоб було про що молитися... Я відвідав одного перського купця, він був дуже люб'язний, щедро пригощав горілкою, пастилою і цукром. Я курих з ним якийсь білий тютюн з великих скляних посудин, які вони називають кальян. Ми сиділи з ним як кравці, підібгавши ноги; він багато розповідав про свого шаха, його владу і країну, що шах такого високого зросту, що в армії він з усіх вирізняється. Він вельми презирливо відгукувався про людей цієї країни. Очевидно, він знаходив утіху в нашому товаристві, бо сказав: «Моя душа підноситься, коли я бачу іноземців і розумних людей, бо я так втомився від тутешньої бидлоти». Коли ви зайдете наступного разу, то приходьте не як гості, «а як друзі, як до себе»; коли ми виходили, хотів нам щось подарувати, але ми відмовилися... У ці самі дні, побачивши п'ятику і п'яничок, їхні невимовні надмірності, я вирішив піти до головного перського купця познайомитися з ним; він приїхав сюди зі світою одночасно з нами. Тут я побачив давно відому ввічливість цих людей, дотепність, пишність, а також скуштував їхні делікатеси. Коли зустріч була в розпалі, увійшов один з російської бидлоти, його пристав, спитати про самопочуття. Побачивши нас, ця свиня зробила кислу міну і гнівно запитала, хто ми такі та що тут робимо. Спритний перс наговорив йому, що ми наймані офіцери на службі в царя і з цікавості прийшли сюди. Пристав пішов, але одразу повернувся і спитав, чи ми, бува, не з посольства. Йому знову дали ту ж відповідь, а цей дурень не міг сам визначити з нашого одягу, хто перед ним і що ми за птиці, адже у всій Москві такого ніхто не носить...

Нам сказали, що цар велів оцінити привезені нами подарунки. Так вони й зробили, однак оцінили набагато нижче їхньої реальної вартості, не більш як 50 рублів давали за ті, що коштували 600–700 гульденів. Золото оцінювалося тільки чисте, якщо ж у ньому були домішки, воно вважалося без ціни. Фарфорову таріль, що кош-

тувала 60–70 гюльденів, оцінили в 10 стейверів, стіл за 800–900 гюльденів оцінили в 15 рублів, лакований горщик — 30 стейверів і т.д. Нічого цим людям не подобається більше, ніж чисте срібло і золото, а вироби мистецтва вони не цінують. Нам сказали, що саме тому цар і з'явився перед нами не в найбагатшій одежі; кажуть, він дивиться не на якість, а тільки на розміри подарунка. Перед іншими ж він сидів у короні на великому троні зі скіпетром і державою...

Коли я найняв учителя російської мови, мені заборонили приводити його до нашого двору, отже, заборонили вчитися. От яке це тупе бидло: самі неосвічені й іншим не дозволяють чимось зайнятися для розвитку розуму.

Пристави прийшли з наказом від царя, щоб посол передав їм свою доповідну записку, а вони доправлять її до приказу. Посол відмовився це виконувати, він хотів сам передати її дякам і з ними обговорити. Виникла суперечка; вони казали, що це наказ їхнього великого пана, спитали посла, чи знає він, хто вони такі, щоб їм відмовляти у цьому; посол запитав їх те саме. Вони вже почали говорити про зворотний шлях посольства, чому й треба поспішати. Посол сказав, що вони не повинні так непоштиво поводитися з ним, що їхні всемогутності настільки ж впливові у своїй країні, як цар у своїй, і їх теж слід поважати та шанувати. А якщо вони не дозволять йому самому доповісти про свої справи вищому керівництву, то він вважатиме за краще поїхати назад без результату.

Наступного дня прийшли з відповіддю, що посол за три дні матиме розмову з дяками. Отже, беззаперечна істина про цей народ така: чим крутіше місиш, тим тісто краще. Тепер вони були вдвічі ввічливішими, а посол, навпаки, не приховував свого обурення. Росіяни, навіть без царського на те наказу, поведуться з іноземними послами неввічливо, бо думають, що цим вони звеличують свого царя. І якщо їм це вдається, вони доповідають керівництву, сподіваючись отримати за це подяку. Така політика цієї країни...

Було російське весілля, і мені розповідали, коли наречена цнотлива, то їй і гостям наливають з позолоченого ковшу після того, як молодята встали, полежавши півгодини разом; але якщо у нареченої виявився недолік, то наливають з дірявого ковша, і з нього все виливається. А поки вони лежать, гості кричать нареченому: «Чи все

гаразд?» Постіль і подушка молодих з оленьчих шкур, а у простих людей — покривало з овечої шкури. Наречений перший іде у ліжку, а наречена має прийти до нього сама. Перед цим наречену садять на діжку з насінням, покриту шкурами. Батько нареченої, в присутності гостей, начісує їй волосся на обличчя, потім стрілою з залізним наконечником робить проділ. Батько починає, а всі присутні закінчують зачіску, поступово відкриваючи нареченій обличчя. Кожен кладе їй на голову грошовий подарунок.

Московити під час обідів і свят ведуть за столом дуже негідні бесіди, як чоловіки, так і жінки, без будь-якого сорому перед іншими. Мені повідомили свідки, що найбільш знатні пани, тобто найзнатніші після царя, про яких я мовчу заради їхньої честі, говорять за столом зі своїми дружинами про такі речі, про які зазвичай мовчать. Німці, присутні під час цього, були шоковані.

Мені показали російське клопотання-чолобитну: за їхнім звичаєм спершу згори пишеться ім'я царя, потім — «В ім'я Святої Трійці» і т.д. Клопотання написано на довгих вузьких цидулках, склеєних разом сибірським клеєм. Внизу позивач ставить своє ім'я, додаючи «ваш раб». Так повинні писати царю всі, аж до найзнатнішого, і навіть тесть царя, до якого ні його дочка, ні цар не звертається інакше, ніж тільки на ім'я. Клопотання закінчується словами: «Будь до мене, бідного, милостивий»...

Поляка, грека і козака повели тим самим шляхом, що й нас, але інші, не християни, мали йти обхідним шляхом, щоб не осквернити церкву, що була поруч. Це було вперше, коли ми вільно стояли в Кремлі, та оскільки ми прийшли індивідуально і капітан біля воріт ще не знав наказу, то хотів нас вигнати, тягнув мене та інших наших за одержу, намагаючись відігнати нас, як худобу, дуже неввічливо. Я розлютився, погрожував побити його і сказав, що ми підемо тільки, якщо він винесе нас звідси, після чого він відразу пішов нагору скаржитися і там дізнався про наказ та дозвіл...

Тут вимагають з особливою шанобою ставитися до написаного від імені царя, і цю грамоту не можна класти на непристойне місце або носити за поясом. Хто в присутності посла помиляється, коли виголошує ім'я царя, того позбавляють голови, хто помиляється в написанні його імені, того позбавляють руки. Ніхто не сміє сісти на лист,

де стоїть титул царя... Московити не вважають вірмен християнами, хоча вірмени читають проповіді, а тут ніхто цього не вміє; московити вкрай забобонні, ті — ні. Одним словом, греки розуміють свою віру і за нею живуть, хоча це та сама віра, що й у росіян...

Наступного дня, коли прийшли пристави, я просив дозволу зовні оглянути залізні копальні. Вони відповіли, що це не мала справа, але за нагоди повідомлять про це цареві. Наскільки ревниві ці люди, адже всі ці копальні відкриті та розробляються іноземцями.

Коли пристави почули, що у мене в кімнаті були гості, вони сказали мені: «Ну, Микола Корнельович, чому це ви такі жадібні, що і нас не запросили?» Це серйозно! Яка ввічливість! Я ледь знав, що на це відповісти. Перепросив, буцімто думав, що у них піст, але я завжди готовий накрити для них стіл у себе в кімнаті, щойно вони забажають.

17-го тут руками ката були страчені приблизно 120 людей, крім тих, кого покарали батогами чи інакше. Одного, я бачив, спалили живо. Це був чернець, який обікрав свій монастир, і, як росіяни сказали, він чаклував своїм хрестом. Тут розклали вогнище у вигляді будиночка, квадратом з покладених одна на одну колод; навколо і всередині «будиночка» повно соломи, приблизно на два фути заввишки. Страждалець вліз туди нагору сам, вільно, нічим не зв'язаний, перехрестився на всі чотири боки і сказав присутнім: «пробач». Потім кат підняв одну або дві балки, і монах стрибнув всередину, а над його головою зсунули балки. Щойно кат зліз, підпалили солону з чотирьох сторін одночасно, так, щоб «будиночок» відразу спалахнув. Чернець крикнув тільки зо два рази, заметушився у вогні і задихнувся від диму. Це було жакливо, через щілини видно було муки страждальця...

Як покійно підіймаються ці люди, коли їх збираються вшанувати зашморгом! Усі не зв'язані, самі йдуть нагору до ката, який накидає їм на шию товсту лубову петлю і, після взаємного цілування, смикає за мотузку. Не встигнеш озирнутися — і дух вже полетить геть, без жодних зусиль ката. Вони хрестяться, поки руки рухаються. В іншому місці я бачив ще двох повішених, у яких були відрубані руки та ноги прицвяховані до шибениці. Ще в одному місці жінці вирізали язик. Загалом, то тут, то там вішали і обезголовлювали. Коли женуть по вулиці, б'ють батогами. Дивно вершиться тут право-

суддя: люди за дві години до смерті дізнаються, що помруть. Потім приходять піп, який їх абияк благословляє, з ним же вони їдуть саньми до місця страти. Засуджений тримає в руці запалену свічку; кожен, хто хоче дати милостиню, купує йому у священника воскову свічку. Коли він уже помер, ці свічки горять для нього, потім їх гасять і збирають. Хто хоче, той кидає на тіло один-два п'ятаки для дружини та дітей; поки я стояв біля шибениці, прийшла дитина підвишеного просити милостиню. Дружини та діти часто спостерігають це правосуддя... Покарання злочинців тут дуже жорстокі та неправомірні. Тим, які нюхають тютюн, розрізають ніздрі; тих, які п'ють вино і купують його в заборонених шинках, б'ють батогом. Того, хто непоштиво доторкнеться до ікони, карають смертю або відправляють на заслання, якщо це росіянин, а німця або позбавляють життя, або змушують перехреститися. Хто стріляв у ворону, яка сиділа на даху церкви, того б'ють батогом. Хтось стріляв поблизу помешкання царя, це коштувало йому правої руки та лівої ступні. За різні злочини позбавляють людину ока, носа або вуха, розрізають щоки або лоб. Боржників б'ють по гомілках. Крім того, що спалюють людей, їх кидають живими і зв'язаними у вогонь, щоб катувати, і звідти виймають. Хто мав зносини з коровою, того прив'язують до її рогів за член і так батогом женуть вулицями. Найзвичніше покарання — заслання в Сибір, куди потрапляють тисячі. Якщо чоловік скоює злочин, за який його висилають, то дружина й діти повинні поїхати з ним...

Посол викликав приставів дуже рано і просив доповіді, що вважав би несправедливістю, якби англійцям відновили привілей, проти нас спрямований, за яким лише вони можуть вивозити дьоготь. Це прохання в письмовій формі вони взяли з собою, щоб передати царю. Після полудня вони повернулися зі звісткою, щоб посол підготувався завтра попрощатися з царем. Це звучало дивно для вух посла, адже він ще не отримав відповіді на свої пропозиції. «Це ви можете отримати потім», — сказали вони. Посол запитав пристава, якою мовою буде одержана відповідь і, якщо російською, то знадобиться час для перекладу. І ще сказав, що ніде у світі так не поводяться з послами, що це проти всякого розуму і справедливості, що він почувається у владі царя, але щоб пристав знав, що посол

*Страти священників і ченців
Соловецького монастиря
московитським військом, 1676 р.
Малюнки з книг старообрядців*

присланий від суверенної держави, яку він представляє. Пристав сказав: «І не гнівить нашого царя». Вони, схоже, були дуже невдоволені, що посол так різко відмовив їм у проханні про посередництво...

Коли посол прийшов нагору, думаючи, що йде до царя, підійшов один дяк, який провів посла до кімнати для нарад. У передній залі, де сиділи дворяни, зараз було повно дяків і гостей у чудових казенних одежах і високих шапках. Вони сиділи та розмовляли, як у нас селяни в шинку. Один сидів на лаві, другий на ній лежав, а третій підкидав свою шапку. Один одного називали гадовими синами або сучими дітьми, навалювалися один на одного, просто сидячи поруч на лавках; їх було близько 40 осіб. І бесіди їхні не кращі: у мене спитали, коли почнеться морський бій між нами та англійцями, чи межує наша країна з Англією, чи воювали ми з ними на суходолі та інші дурні питання.

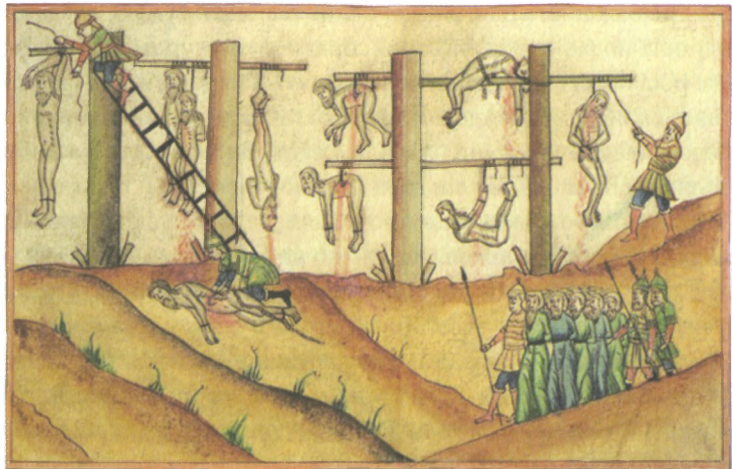
Тим часом на нараді з послом дяк назвав титул посла і сказав, щоб він тепер із царем прощався, що грамота з відповіддю готова, але зі звичайним титулом, за винятком одного слова. Якщо раніше писали «Від ясновельможного...» (так цар пише своїм князям і рабам, і слівце «від» є знаком власності), то тепер його пропустили і було написано: «Ми, ясновельможний... почесним регентам Голландії та Нідерландів».

Посол, втім, відмовився приймати таку грамоту, вдома це коштувало б йому голови, адже виходило за межі отриманої ним інструкції. Посол сказав, що перебуває у владі царя, який може робити все, що хоче, але він вважає дивною відмову росіян, бо ніхто ще не робив з цього спір, а те, що Штати дійсно «Високі та Могутні», він готовий довести тим, що ліпше поїде без усякої грамоти. Вони сказали: «Ви шукаєте немилості царя, і ви її отримаєте відмовою. Ніколи нічого подібного не траплялося з нашим великим паном; чи знаєте ви, де ви є? І досі, ваша величність, ніколи такого не вимагали і навіть проти слівця «від» не заперечували. Якщо приїдете додому без грамоти, то це не буде на користь вам і не схвалиться у нас. Можливо, цар і визнає для ваших Штатів цей титул, коли його послы до нас прийдуть, але яку ж послугу ви нам надаєте? Хіба ми не за гроші вивозили зброю з вашої країни? Хіба ми раніше не дарували тисячі фунтів селітри вашим регентам?»

Після повернення вони сказали, що посол не побачить більше очей царя і може їхати без грамоти. Посол відповів, що, на жаль, не може змусити царя і що він говорив тільки за дорученням. Він заперечував проти такої дивної поведінки з людьми, які вважаються друзями царя; ніде у світі не чувано, щоб відправити посла без відповіді ані «так», ані «ні». На це вони пообіцяли, що посол ще до від'їзду отримає письмову відповідь. Посол додав, що йому краще бути в немилості царя, ніж в немилості їхніх Голландських всемогутностей. «Ось що, — сказали вони, — хоча турки або римський імператор дають вашим Штатам ці титули, наш цар сам собі господар, робить, що він хоче, і не застосовує їх ні до кого, а ви, схоже, хочете його змусити». Посол це заперечував, він лише просив, а тепер все залишає волі царя; він знає, що цар самодержець, але тут, а не у нас. Ми, щоправда, називали царя, на його прохання, великим князем Литви, хоча він нею насправді не володіє. Посол сам відчинив двері й пішов не попрощавшись. Росіянам він сказав ще, що у них, напевно, давно не було посла, з яким би так погано поводитися. Його царська величність хотів нав'язати його господарям безчестя, на що не має права...

Вочевидь, цар сильно розгнівався на нас за те, що йому, як сказано вище, відмовили і не запропонували нашого посередництва в мирних переговорах, хоча деякі з наших купців вмовляли царя про бажаність цього посередництва. Ще я думаю, що дехто із заздрості подає наші військові справи у похмурому світлі, коли каже росіянам, що англійці тепер з'їдять нас цілком, без залишку. А шведський комісар Адольф Еберс наговорив росіянам, ніби йому невідомо, що інші країни визнали титул «Високомогутні» за Генеральними Штатами. Це він мені п'яний розповів.

Послу погрожували, що про його поведінку повідомлять. Під час згаданої наради посол сказав, що не може прийняти таку грамоту, а переклали, ніби він сказав, що не хоче її приймати, що тут звучить вельми образливо. Посол прикинувся хворим, попросив приставів до себе і сказав їм, що дружньо просить про швидке прощення і закінчення справ. Він шкодує, що так непривітно був прийнятий і що приїхав до цієї країни; дуже просив переказати це цареві, що пристави обіцяли зробити.

Страти священників та ченців Соловецького монастиря військом московитів, 1676 р. Малюнки з книг старообрядців

Я дізнався тепер, що все, що у нас у дворі ставалося або було сказано, навіть ті слова, які посол говорив за столом, передавалися вище. Ніхто до нас не приходив, щоб про це не дізналися; це роблять товмачі, вони або самі слухають, або дізнаються від слуг, які стоять за столом. Я бачив багато доказів цього: так, мені запропонували, що розкажуть все, про що ми говорили кілька днів тому за нашим столом, навіть те, що було сказано напередодні...

До посла прийшов дяк Лук'ян Тимофійович Голосов і сказав, що цар дозволив дати Штатам Голландії та Нідерландам титул, який вони вимагають, але поки що в грамоті у відповідь будуть дотримуватися старого написання. З першим послом, якого цар пришле, привезуть новий титул, а зараз його не дають, щоб не здавалося, ніби посол примусив царя до цього. Крім того, він сказав, що невдовзі посол постане перед ясні очі царя, отримає на все позитивну відповідь, бо тепер він знову в милості у царя. Посол побоювався, що посольство не скоро пришлють до Голландії. На це дяк сказав: «Скоро». Якщо така воля царя, відповів посол, то з неправильною грамотою він міг би привезти також правильну й тим швидше закінчити справи. Дяк обіцяв усе передати царю; той пан був дуже ввічливий. Мабуть, наскільки великою була недавня немилість, настільки великою здавалася нині милість. Згаданий дяк дуже добре говорить латиною, тому його тут називають латинським дяком. Він єдиний у всій великій країні займається латиною і здобув у цій сфері вчення, крім білорусів; у них подекуди трапляються вчені. У Києві була хороша Академія, тому деякі з тих, хто жив у Києві, а також ті, що були у Польщі в полоні, розуміють і говорять трохи латиною. У цей самий день я довідався від двох-трьох росіян з найзнатніших, як вони образилися за те, що їхні високомогутності дали привілей своїм торговельним компаніям плисти в Китай через Вайгач: «Ну хіба вам мало того, що ви перетинаєте усі моря? — сказали вони. — Ви хочете відвідати ще й землі царя? Цар вам у цьому завадить» (бояться за Сибір), і т.д. і т.п...

Яка після Великодня знов почалася п'ятника! Скінчилися святі дні. Вулиці були переповнені п'яними: багато з них лежали непритомні в багні, мов свині, інші аж до сорочки все пропили, віддавши в скарбницю царя. Так, ми бачили сани, повні п'яних жінок.

Бояри також не позіхали; вони вешталися містом, а багато хто ледь тримався на конях. У Великодній тиждень безперервно дзвонять у всі дзвони; дзвонити дозволяється всім, скільки хочуть, на знак радості та тріумфу. Коли я та ще кілька наших пішли погуляти, один п'яний вилаяв нас найбільш непоштивими словами, і ми веліли стрільцям, які йшли за нами, витягнути його з дому. Вони поклали його на землю і в покарання стукнули його сокирами та алебардою, а потім змусили просити прощення та дякувати за милосердя. Так, якби ми не заступилися за нього перед стрільцями, його б покарали палицею і батогом. Стрільці мають тут великий авторитет у дрібних справах, якщо вони кого-небудь захоплять, то самі й покарають. Іноді росіяни дражнять іноземців, які живуть в слободі на річці Кокуй: «Киш на Кокуй, поганські!» Якщо це трапляється і поблизу є солдати, то вони відразу можуть їх відлупцювати. Попи і священники в цей тиждень ходять зі своїми святинями, хрестами й іконами по домівках, благословляють мешканців і не гребують частуванням і горілкою. Ми зустріли групи священників, які замість церковних пісень співали п'яні пісні...

Невдовзі прийшов московитський пристав, який тепер титулував уряд Генеральних Штатів їхніми високомогутностями. Посол знову вдав хворого. На випадок, якщо найближчими днями йому пришлють паспорт, сказав, що хоче полікуватися, після чого знову випили за здоров'я царя. Росіянин пив за посла, щоб він здоровим міг споглядати ясні очі царя і виїхати цілком задоволеним. Ми всі пили за здоров'я їхніх високомогутностей і лише після цього за царевичів, на що пристав чомусь погодився...

Коли пили за здоров'я царя, знову виникли різкі суперечки й лайка з обох сторін, знову-таки, на стару тему. Вони хотіли пити спершу за царевича Олексія, ми ж — за їхніх високомогутностей. Горілка вдарила всім у голови. Посол казав, що це несправедливо, що вони нас ляляли мужиками та що вшанували їхніх високомогутностей лише титулом почесних регентів Нідерландських Штатів, що настане час, коли вони нас краще пізнають (мали на увазі — коли ми переможемо наших сусідів). Пристав Семен виступав з промовою; але посол сказав, що Семену розпоряджатися нічого, він тут важить менше, ніж його батрак, тобто раб, що його й не

запрошували, краще б він мовчав, а говорив князь. Коли чаша пішла колом, вони встали й підняли її за Олексія Олексійовича. А щойно ми отримали чашу, то випили зі словами: «Це за їхніх високомогутностей»; тоді вони сіли та одягли шапки, і так — кожного разу. Це виглядало дуже смішно: росіяни звинувачували посла в невдячності, зухвалості, хоча вони й знали, що у нього немає такої вказівки, що він перший відмовився випити за спадкоємця, і що під час перших обідів він не заперечував. Але обидва останні висловлювання були неправдою. Коротко: сварилися та ображали один одного, досить наполегливо виступаючи кожен на захист своїх господарів. Обидві сторони були сильно розгнівані, обличчя червоні, всі їхні жести видавали внутрішній гнів.

Надто довго згадувати все сказане. Коли цей удар минув, посол від їжі відмовився: «Мені дали досить проковтнути». Тоді росіяни не захотіли більше пити ні за чие здоров'я, бо посол відхилив тост за Олексія Олексійовича перед тостом за їхніх високомогутностей. Та коли за деякий час усі трохи заспокоїлися, росіянин все-таки підніс тост за другого царевича, а тоді і третього. Ми пили за здоров'я царевичів, не називаючи їх на ім'я, а вони називали. Це ми робили для того, щоб вони не дізналися, за якого царевича ми п'ємо. Було кумедно чути, коли ми пили та голосно кричали: «Це за їхніх високомогутностей» або «за царевича», а вони водночас: «Це за того і того», і все це над однією чашею.

Коли все минуло, пили кругову за здоров'я посла. Під час прощання пристрасті трохи вщухли; виказували хоча б зовні дружбу. Однак купця, який був запрошений і сидів поруч з нами за столом, вони лаяли собакою, сучим сином, ніби це він підбурював посла...

Один з наших перекладачів, хрещений єврей, який бував в Амстердамі та Італії, сказав п'яним одному росіянину, котрий у нас у посольському дворі лаяв голландців людьми без короля: «Що? Голландці можуть зробити більше, ніж цар і польський король разом узяті, вони всюди бували та добре відомі». Це було відразу передано, і йому вартувало трьох-чотирьох рублів, щоб вимолити мовчання того, хто про це знав, інакше він напевне отримав би батіг або заслання.

Вважаю характер народу і його віру відомими, тому не буду їх описувати, скажу лише, що московити хороші християни, але невчені та погано виховані. Освіта там не шанується, а тих, хто займається наукою, називають еретиками. Вони надміру хтиві та дуже схильні до пияцтва; я соромлюся згадувати приклади того та іншого як у жінок, так і у чоловіків. Одружуються ще дітьми, і це з різних причин. Вони всі раби, крім самого царя...

Щойно ми прибули в Новгород, озброєні люди оточили старшого лейтенанта Хакета, який зустрів нас у дорозі та з нашою компанією йшов до кордону, куди він прямував на службу. Його відразу відвезли в Новгород, не дали навіть поговорити з нами чи кому-небудь з нас підійти до нього. У місті його посадили в приказ, щоб відразу відвезти до Москви, а звідти замість Пскова послати до татарських кордонів. Його звинуватили у тому, що він хотів як зрадник таємно виїхати з країни, про що він і не думав; цей наказ прийшов із Москви. Схоже, росіяни, які були з нами, повідомили про це і його обмовили: відразу і відправили. Його земляк, який був у нашій свиті пажем, ледве отримав дозвіл поговорити з ним недовго, на середині мосту, в присутності їхніх тлумачів. Тут же були заарештовані ще кілька офіцерів, наших співвітчизників, з остраху, що вони пойдуть з країни.

*Член московського
посольства з дарами.
Німецька гравюра 1561 р.*

*Прийом іноземних
послів царем Олексієм
Михайловичем.
Гравюра Еріка
Пальмквіста, 1674 р.*

Ерік ПАЛЬМКВІСТ,

*учасник шведського посольства в Росії (1673–1674 рр.).
У 20-річному віці склав навдивовижу точні й компетентні
військові карти Московії.*

*«Кілька зауважень про Росію, її дороги, укріплення,
фортеці та кордони під час останнього Королівського
посольства до московського царя»*

Про Росію в цілому слід сказати:

Що люди раболіпні, але водночас гордовиті та дуже самодоволені, зневажають усіх іноземців.

Що росіяни дуже сильні, міцні статурою. Вони дуже працездатні, але й дуже ліниві. І якщо потреба не примушує їх працювати, то вони піддаються неробству.

Що їхній характер найбільше проявляється в обмані та шахрайстві під час торгівлі, бо чесність росіян рідко встоїть проти грошей. Вони такі жадібні та хитрі, що вважають наживу честю.

Що росіяни не знають великодушності, вважають брехню гідністю. Вони вміють приховувати свої наміри, тому часто слід розуміти їхні слова в протилежному сенсі.

Що росіяни за своєю природою дуже вправні у всіляких ремеслах і обходяться малим, як у спорядженні, так і в їжі. Це можна помітити під час їхніх подорожей і походів, бо купець або солдат бере з собою в дорогу не більше мішка вівсяної муки, кілька ложок якої він розмішує у воді або квасі, і ця суміш замінює йому їжу й пиття...

Що друковані мапи в Московії здебільшого фальшиві.

Яків **РЕЙТЕНФЕЛЬС**,

курляндський дворянин Речі Посполитої,
дипломат. «Казання про Московію», 1670–1673

Якщо можна пов'язувати душевні нахили з впливом клімату батьківщини та постійним рабським становищем, то, звичайно, мосхи, в основному через це, є грубими й боязкими. Жорстокість вони майже не зараховують до пороків, а вважають її цілком дозволеною і необхідною, а також слідує їй іншим, ще більш неприборканим пристрастям. Так само сильно підкоряються вони й почуттю страху, що завжди притаманне їм унаслідок суворого закону про покору, хоча вони зовні виказують деяку гордовитість, щоб приховати внутрішні душевні переживання. Адже справді, легко кидатися в крайнощі, якщо ретельно не уникати пороків. Не кажу вже про їхню схильність до пияцтва і хтивість. Вони вміють швидко, як ніхто інший, одягатися в лисячу шкуру, якщо з лівовою шкурою не досягнути мети, придумувати обмани, обходити ласками, в урочисту присягу вкладати щось своє, брехливе, і приховувати багато чого, то під личиною ненависті, то під личиною любові. Мешканці Москви вважаються ще хитрішими, ніж інші. Щодо всього більш піднесеного, то вони в цьому й досі виявляються дурними та нездібними, і ця тупість підтримується в них кліматом і вельми грубим напоєм — горілкою, якою вони постійно

Святкова царська процесія.
Ілюстрація з книги
А. Олеарія, видання 1719 р.

напиваються. Затим вони підозрілі, просочені, так би мовити, підозрою, бо віроломні щодо інших і самі не можуть вірити кому б то не було. До лестощів вони настільки схильні, що у них увійшло в постійну звичку робити приємний вираз обличчя, простягатися всім тілом по землі, покривати руку незліченними цілунками і підкріплювати улесливі брехливі слова клятвою. Для друзів вони роблять багато чого задарма, але завжди з якимось розрахунком для себе, особливо вкрай зухвало вважають, що іноземці зобов'язані їм усім, і намагаються отримати користь будь-яким способом, з них усіх. Воістину у цього народу які уста, такі й похвали. Все ж росіяни не настільки вже зреклися всіх хороших якостей, щоб зовсім не мати, нарівні зі своїми вадами, і деякі чесноти. Вони вирізняються особливою благодійністю до бідних. Для прохань у них завжди відкриті вуха і розтиснуті руки, тож у Москві часто можна бачити, не без подиву, як цілі натовпи жебраків отримують біля будинків багатих людей їжу чи іншу якусь милостиню. У нещасті вони також завжди тверді духом, не піддаються скорботі, а до щастя, яке є найвірнішим засобом для випробування душ, вони ставляться байдуже. Крім того, вони не впадають ані в надмірну печаль, ані в надмірну радість, постійно, що б не трапилося, втішають себе такими словами: так Богу завгодно, Він так робить усе на краще...

Мосхи не лише вважають себе підлеглими царя і клятвенно пов'язаними з ним до останнього подиху, а й вважають навіть, що спокійно терпіти тирана є ділом богоугодним і приписується вірою. Воістину чудовий приклад цього показали двоє московських воевод Татев і Воронцов, а саме: коли московське військо було розсіяне поляками, то вони, хоча й могли врятуватися втечею, вирішили за краще віддатися в руки ворогам, щоб ніхто не подумав, що вони віроломно залишили військовоє спорядження, яке було доручено їм царем... Будь-які накази царя, навіть смертні вироки, виконуються всіма швидко, попри всілякі перепони, дружно і з якоюсь абсолютно сліпою покорою. Завдані покарання називаються царською милістю та нерідко й донині за них дякують із плачем та стогонами. Скрізь під час проголошення царського титулу всі падають на коліна, торкаючись чолом землі, і всяк, скільки йому вистачає сил, намагається, щоб всюди виявляли царю такі великі

почесті, які тільки може придумати ревне бажання догодити йому і безмежна покора. Влада московського царя настільки необмежена жодними законами та настільки самоправна, що справедливо може вважатися рівною, якщо не вищою, царській владі древніх асирійців і греків, сучасних турків, персів і татар. Тому-то якийсь турецький оратор сказав, що з усіх християнських правителів тільки московський цар один володіє повною і найвищою владою над своїми. Цей варвар, мабуть, з неуцтва свого не помітив, а, найімовірніше, не знав, що значно більше прикрашає царів і є священним у християнських царів їхня вищість понад іншими. Всі його піддані відверто визнають, що вони самі й все їхнє майно цілком належать Богу і царю. Вони ховають усе, що мають дороге і цінне, в скрині або підземелля, щоб інші, якщо побачать, не позаздрили б, а правитель не запідозрив, і щоб не накликати на себе чийось жадібність або іншу небезпеку. І це одна, до речі, з головних причин того, що Москва досі настільки огидно дика і не вирізняється красою своїх будівель...

Царі, щоб краще обґрунтувати свою владу і повністю убезпечити себе, встановили такі основні закони, схожі на древні спартанські, а нині — татарські. Бо однаково з ними вони не дозволяють своїм підданим ні подорожувати, ні одружуватися з іноземцями, ні, зрештою, займатися науками і мистецтвами заради розумового розвитку і морального удосконалення. На додаток до цього всім забороняється сперечатися про віру або звертатися з промовами до народу в церкві. Отже, священники тримають в Московії народ у вірі, що цар нічого не робить поза волею Божою, і що той, хто до кінця життя свого кориться наказам царя, неодмінно буде угодний Богу. З тією ж метою князям і боярам московським наказано постійно перебувати в палаці, а членів найвпливовіших сімей зазвичай розлучають або відправляють у віддалені регіони під виглядом надання їм честі... Часта зміна посадових осіб і розташовані по всій державі військові вартові аж надто добре зміцнюють московський престол. Хоча обов'язки посадових осіб у москвів називаються майже однаково, як і в Польщі, проте здебільшого на ділі з того чи іншого боку помітно різницю. У поляків все спрямовано на свободу знаті, у Московії ж, в цілому, все перебуває в жалогідному, рабському підпорядкуванні. Деякі вищі посади, що колись мали

хоч якусь подобу свободи, або зовсім скасовані царями, або ж влада й могутність їхні настільки обмежені, що навіть самі бояри, які іменувалися правителями держави, нині ледь-ледь можуть вважатися рівними простим радникам. Але, здається, багатьох (я далекий від того, щоб сказати «всіх») водночас із їхнім знесиленням здолала сильна зажерливість, якою вони почасти задовольняють якщо не честолюбство своє, то жадібність. Так сильно панують нині обман і підкуп, настільки звичним стало розбещувати і розбещуватися!..

Я не можу вдосталь надивуватися тому, що вони, хоча вже й були осяяні світлом християнського закону, все ще певний час лишалися такими нелюдями. Кожному, хто пише про них, доводиться зізнаватися у своїх сумнівах: це нелюдність народу створила жорстоких володарів або ж народ став настільки жорстоким і нелюдним через жорстокість своїх володарів? Справді, повторюються ж знову, одна за одну, і деякі державні хвороби, завдяки тому, що їх не можна ані випалити, ані вирізати. Не почне також ніхто легковажно

*Покарання батогом (кнотом).
Гравюра Еріка Пальмквіста,
1674 р.*

звинувачувати володаря в надмірній суворості законів, адже вони повинні відповідати духові народу. А московські племена через те, що нема у них світла і не процвітають у них науки, є, справді, абсолютно нерозвиненими, а радше здичавілими. Завдяки постійним війнам з давніх-давен загрузли вони у найжахливіших злочинах, не лише крадіжках і вбивствах, а безбоязно скоювали багато такого, чого не можна і називати чесній людині, — настільки безчесне воно — і цілком, здається, заслужили страждати від суворих володарів... Про тодішні часи хтось висловився, зовсім без перебільшення, так: у Москві людей вбивають легше, ніж в інших країнах собак. Але цар Іван Васильович зовсім не зловживав стратами або, точніше, жорстокістю своєю, як говорили. Коли він наказав якомусь німцеві, що жив у Москві, сказати, як відгукуються про нього чужоземні володарі, той (хоча й відмовлявся довго, з остраху, незнанням) отримав спершу від царя обіцянку в безкарності, хоч би що той сказав, і зрештою оголосив: «Ти вважаєшся у всіх чужинців тираном». Іван Васильович відповідав, що вони помиляються, бо не знають достеменно обставин, і, коли говорять про становище інших, мають на увазі лише своє власне: бо вони наказують людям, а він — худобі... Серед знарядь тортур, що служать зазвичай для вивідування істини або для покарання, крім диби, яку також застосовують і в інших країнах, треба згадати про знаменитий смертоносний інструмент — батіг, тобто широкий ремінь, проварений у молоці, щоб удари ним були ще лютішими. Кат б'є ним по оголеній спині того, кого карають, помічник тримає його руки у себе за плечима у всячому положенні, причому суддя за кожним ударом вигукує: «кажи», тобто «зійзнавайся»... Розтягнувши злочинця на землі й роздягнувши його до сорочки, два заплічних майстра сідають, один біля голови, а інший на ноги, і по черзі б'ють його по спині своїми палицями. Крім того, декого за тяжчі злочини вони б'ють цими ж кийками по животу, поки ті не випустять дух. Це покарання викликає підшкірне нагноєння, тому воно незрівнянно більш жорстоке, ніж будь-хто думає. Затим вони піддають інших смертоносному копченню, тобто палять їх на повільному вогні, іншим боляче проводять по тілу, що вкрай нестерпно, розпеченим до білого залізом. Інших, зрештою, крижаною водою, що падає краплями на голене

тім'я, доводять до такої несамовитості, що вони, не витримуючи неймовірній біль, втрачають життя і розум, відрікаються іноді навіть від Бога... Саме у них є урочистий звичай називати покарання, хоч би яким жорстоким воно було, царською милістю, і, відбувши його, вони дякують за це царю, судді та пану, кланяючись до землі...

Становище боржників у Москві вкрай жалюгідне, бо вони, за старовинним суворим законом, розплачуються своїм тілом за пустку в гаманці. Тим, що обтяжені ланцюгами та замуrowані у в'язницях, через кожні два дні нагадують імена тих, кому вони не змогли заплатити, за допомогою надокучливої лайливиці-палиці, якою б'ють по гомілках. Інші, кому дано законне відтермінування, перебувають на повній свободі й займаються своїми домашніми справами, але самі в призначений час приходять до судді та розплачуються в той же спосіб, тобто терпляче зносять побиття. Ця мука триває або до кінця життя боржників, або до закінчення визначеного суддею терміну...

Через те, що цар користується найвищою і зверхньою владою над підлеглими, права дворян і народу майже однакові. Всі звуть себе його рабами і смиренно віддані землі. Довгі родовідні записи не виставляють вони ані в будинках, ані зовні; їм навіть не дозволяється інакше, ніж з особливої ласки, тримати вдома зображення царя. З користю для себе ніхто в Московії дбайливо не виставляє на показ своє старовинне походження, бо останній в роду легко може досягнути вищих, яких тільки забажає, почестей, якщо виявить особливі чесноти, за одним винятковим рішенням царя... Новгород, Твер, Псков і багато інших міст, що колись користувалися величезними вольностями і мали чималі військові сили, нині перебувають у такому рабському підпорядкуванні у царя, що не сміють навіть подумати про минулий добробут. Отже, нині городяни в Московії мало чим відрізняються за своїм становищем від сільських мешканців, адже вони стали рабськи коритися знатним людям і зневажаються своїми власними рабами. Вони зовсім позбавлені права обирати правителів з-поміж себе і збиратися на народні збори, та зобов'язані постійно коритися царським чиновникам...

Московські купці дуже здібні до торговельних справ і вкрай вправні у всіляких хитрощах і обманах...

Замість взуття селяни обмотують ноги знятою з дерев корою чи необробленою бичачою шкірою, розрізаною на реміні, а гомілки обмотують клаптями грубої вовняної тканини. Пристосувань для сну в них нема ніяких, навіть ліжок немає, замість них — печі та лави, а повсякденна одежа — замість матраців і ковдр... Коли справляють весілля, вони заради веселощів пронизливо грають на волинці, напиваються до безтями й витанцьовують в хороводах потворні, навіть вкрай непристойні рухи... Живуть вони не врозкид, а поділені на величезні села під керівництвом старост, тобто старших своїх, які відіграють у них також роль суддів. Якщо вони випадково побачать чужинців, то радше бояться їх, ніж ненавидять; їхня доля від народження — побої та рабство.

Крім землеробів, у Московії також є раби — рідкісне і несправедливе явище серед християн, — деякі з них несуть рабське ярмо до самої смерті, а деякі — протягом визначеного терміну. Річ у тому, що багато людей добровільно продають самі себе в рабство, багато стають такими або через борги, або з якоїсь іншої причини. Крім того, батьки мають право, повне і законне, продавати своїх синів чотири рази на певний термін, а чоловіки — дружин (це зветься кабалою). Сини звільнюються з-під батьківської влади й вищезгадані та багато інших, які були відпущені на волю за заявою їхнього власника або будь-яким іншим способом, знову віддають себе у владу нових панів, тож переходять постійно з однієї рабської залежності до іншої й ніколи не стають вільними. Так у домах знатних і дещо заможних людей утримуються цілі сонмища рабів обох статей, у яких народжуються діти, котрі також повинні бути під владою господаря. Вони служать посильними, управителями, наглядачами за всілякими роботами. Вони ж по черзі чатують, поки пани їхні міцно сплять, сповіщають ударами дрючка, котра година ночі, та виглядають з будинкових веж, чи немає де пожежі. Годують їх зазвичай харчем до того мерзенним, що задля знуцання про них говорять, ніби вони харчуються юшкою з яечних шкаралуп... Моски дуже здатні терпіти всілякі труднощі, адже їхні тіла загартовані від народження холодом. Вони спокійно зносять суворість клімату й анітрохи не бояться виходити з відкритою головою в сніг або дощ, так само як і в спеку, словом, у будь-яку погоду. Діти трьох-чотирьох років від

народження, часто в найлютіші морози, ходять босі, ледве прикриті полотняним одягом і граються на дворі, бігають наввипередки. Наслідком цього є знамениті загартовані тіла, і чоловіки, хоч і не велетні за зростом, але добре та міцно скроєні. Деякі, абсолютно беззбройні, іноді вступають у боротьбу з ведмедями і, схопивши їх за вуха, тримають їх, поки ті не знесиляться; тоді вони підкореним тваринам, що лежать біля ніг, надягають намордник...

У жінок лиця круглі, губи видаються вперед, брови завжди підфарбовані, усе обличчя розмальоване. Звичай рум'янитися вважається настільки необхідним, що жінку, яка не захотіла нафарбувати обличчя, сприйняли б за гордовиту і таку, що прагне вирізнитися з-поміж інших, бо вона, мовляв, зухвало вважає себе досить гарною й ошатною без фарби і штучних прикрас. Більшість жінок присвячують цьому порожньому заняттю багато часу, та як відплату за цю підроблену красу вони ближче до старості мають обличчя, поорані зморшками, настільки сильно вони білять і рум'янять його, непривабливе у природному своєму вигляді. Хоча не можу заперечувати того, що і в росіян трапляються свої Венери...

*Московитська селянка.
Французька гравюра XVIII ст.*

Росіяни наші у звичайних розмовах, коли сваряться, не вдаються, як це зазвичай робиться у багатьох народів, до заклять небесних і підземних богів, але доходять майже до богохульства, постійно послуговуючись безсоромними висловами. Розгнівані будь-чим, вони називають матір противника свого жидівкою, язичницею, нечистою, сукою і непотребною жінкою. Своїх ворогів, рабів і дітей вони безчестять, називаючи щенятами і байстрюками, або ж погрожують, що намнуть їм вуха, пошкодять очі, ніс, все обличчя, або й згвалтують їхню матір...

У їжі вони вкрай нестримані, жадібно накидаються на неї, а в чуттєвих насолодах і пияцтві можуть позмагатися з ким завгодно. Хоча й не дозволяють в жодному разі будинки розпустити й переслідують найсуворішим покаранням всіляку розпусту, вони, проте, до того дійшли в неприборканому захопленні цим гріхом, що не розрізняють ні статі, ні способу, коли приносять жертву Венері. Заглиблені в хащі невігластва, вони, правду кажучи, не можуть зрозуміти тяжкість цього злочину. Вважають, ніби виконають все, чого вимагає праведність християнина, якщо знімуть з шиї хрест або закриють зображення святих, перш ніж почнуть злягатися з блудницею чи хлопчиком, який її заміняє...

Вони думають також, що не зможуть виказати гостинність або укласти тісну дружбу, поки не наїдяться і не нап'ються попередньо за одним столом, і вважають тому наповнення шлунка їжею до нудоти і вином до оп'яніння — звичайним ділом, яке робить честь. Більшість багатих людей проводять день у спанні та трапезі й завдяки бездіяльності все життя відгодовуються. Такий спосіб життя, мабуть, звільняє їх, як вони доволі заманливо висловлюються, від душевних скорбот і розладів, але насправді, коли топлять турботи, тонуть і самі. У свята їм дозволено, навіть дано переважне право, безкарно напиватися до нестями. Тоді можна побачити, як вони валяються на вулицях, замерзнувши від холоду, чи як їх розвозять зваленими один на одного у возах і санях по домівках. Історія доводить, що через цей порок незрідка гинуло військо і багато міст. Для прикладу, коли Стефан Баторій, відомий непереможний король польський, вів війну проти царя Івана Васильовича заради повернення собі Лівонії, то він, добре обізнаний з натурою росіян, послав

доволі містку діжку з горілкою московському гарнізону в осаджену ними фортецю Дюнабург, ніби на знак свого співчуття до них. Коли ж гарнізон спорожнив її та лежав весь розпростертий і безпечний, король узяв фортецю без битви...

Моски ніколи не виїжджають за межі батьківщини для подорожей. Але, коли говорять про іноземні справи, вони зазвичай наполегливо стверджують: гарно це вони роблять, та тільки не за нашим звичаєм. Бо вони легковірно тішать себе улесливим переконанням, що, крім Московії, ніде нічого доброго не робиться і людям добре лише у них... А повне незнання чогось ліпшого не передбачає, звісно, жодного порівняння...

Крій одягу, пишність під час громадських урочистостей, звичний спосіб ведення господарства, способи управління державою, увесь, зрештою, лад життя відгукується у них більше азійською неприборканістю, ніж європейською освіченістю. І донині ніколи з давніх-давен, протягом такої довгої низки століть, вони не могли зважитися полишити цей спосіб життя. Тому, зізнаюся, я у часи мого добровільного поневіряння, під час подорожі до Московії, переконався ось у чому: якщо в більшості європейських народів відбувалося всюди однаково, то у москвів проходило інакше, зовсім по-іншому, ніж у народів усієї земної кулі... Скромність, прикраса будь-якого віку, мало властива росіянам, точніше, їм вона невідома. Ввічливого і витонченого ставлення у них нема: вони навіть не вважають непристойним говорити грубо, гикати, блювати і робити будь-що, ще більш мерзенне, під час урочистих зборів. А якщо випадково іноземці почнуть сміятися з них за це, то сором не викличе у них жодної чесної та суворої фарби благопристойності. За столом вони наслідують звичай предків і анітрохи не переймаються тим, що виходить за межі пристойності, хапають їжу з тарелі пальцями, опираючись на лікті, постійно користуються на бенкетах брудним посудом, не використовують ані серветок, ані тарілок, засинають серед обіду між їжею... Розмовляють вони в приватній бесіді часто без будь-якої відрази про наймерзненніші речі, оскільки або не знають нічого ліпшого, або ж не цікавляться цим...

Вони значно менше, ніж ми, переймаються духовними розвагами і тілесними вправами. Хороводи у них водять надзвичайно

рідко, тільки селяни на весіллях, і вкрай негарно, з надзвичайно хтивими рухами тіла. Вправлянням у верховій їзді та стрільбі з лука вони займаються дуже наполегливо, тому що це часто їм потрібно. Найбільше ж вони відпочивають у благородній бездіяльності за грою або в розбійників, або в шашки. За цією грою, яка колись була вельми поширена не лише у персів та інших азійських народів, а й в ісландців та шведів, нині проводять майже весь час і старці, і діти на всіх вулицях і площах Москви. Крім того, у відомі пори року молодь з простолюду влаштовує бої навкулачки та боротьбу, або ж випробовує щастя у грі в кості...

Якщо люди нижчого стану, або взагалі бідняки, одягнуться трохи розкішніше, то громадська думка вважає це ганебним, крім того, їх обзивають зрадниками вірі й батьківщині. Крій одягу один і той самий у всіх, але матеріали вони використовують різні... Згідно з первісним стилем життя росіян домашнє приладдя їхнє нечисленне і невитончене. Кілька рогових, дерев'яних або олов'яних ложок, ніж, глиняні каструлі та горщики, дійниця, сільничка та стіл без тарілок і скатертини — ось усе їхнє столове приладдя.

Вози в усій державі використовують дуже прості, і одного коня цілком достатньо, щоб без труднощів везти їх. Дуже мало людей їздять у красивих, чужоземних критих каретах на чотирьох колесах, по-перше, тому, що цар не усім дозволяє це, а також тому, що вважається непристойним чоловікам їздити у возах...

У Московії і про будинки дбають менше, ніж де-небудь. Будинки там мало прикрашають і майже не звертають на них уваги. Коли споруджують їх, не вдаються до різних хитрощів і оздоблень, а майже завжди слідуєть закону Лікурга, який наказував лакедемонянам під час будівництва будинків використовувати тільки сокиру й пилку. Але, нехтуючи кам'яними будинками, вони абсолютно справедливо вважають, що набагато здоровіше, через сильні та постійні холоди, замикатися в дерев'яних, уподібнюючись татарам і китайцям. Простий народ зводить будинки лише в один ярус, інші — не вище двох. Багато будинків, навіть у місті, не мають димових труб, тому випускають дим через вкрай вузькі вікна і не тримають у своїх стінах нічого іншого, крім печі для приготування їжі, стола з лавками і невеликої ікони якогось святого. Бояри живуть також дуже тісно

у дерев'яних, здебільшого, будинках, а раби ховаються в маленьких хатинах, розташованих на тому ж подвір'ї навколо будинку їхнього пана, які в інших країнах вважалися б свинячими хлівами... Ворота, що ведуть у двір біля будинку, вони будують високими і широкими, щоб хоч цим виказати свою пишність...

Узимку тіла померлих незаможних людей звалюють до купи в особливих невеликих будинках і заморожують, а коли знов настає весна, витягають звідти та ховають ретельніше. Це тому, що взимку копати на велику глибину землю, що замерзла від холоду, дуже важко і занадто дорого, ніби в камінь. Кожному покійнику одягають на ноги черевики, а в руки дають грамоту про вільний пропуск, яку він має показати св. Петру як доказ того, що священник відпустив його гріхи. Якщо випадково хтось буде убитий і не матиме хреста на шії, то йому варто, на думку росіян, відмовити в молитовній допомозі та похоронних почестях. Журба виражається у росіян порваною

*Місто Коломна.
Гравюра Н. Вітсена, початок XVIII ст.*

одежею чорного кольору, але після закінчення шести тижнів усілякі бідкання припиняються. Увесь час, поки вони тривають, доступ до царя заборонений. Але, щоб вшанувати пам'ять померлих поминальною трапезою, росіяни приносять щосуботи їжу в маленькі хатини, збудовані над могилами, і так приносять жертву душам родичів...

Якщо ж росіяни поставлять на стіл у трьох невеликих посудинах сіль, перець і оцет, то вважають, що живуть уже на широку ногу. Телятини всі наполегливо з давніх-давен уникають, не знаю чому, настільки, що цар Іван Васильович наказав кинути у вогонь робітників, які будували фортецю у Вологді, за те, що вони з голоду купили і зарізали теля. Так само з огидою, навіть до нудоти, ставляться вони і до зайців, раків, голубів...

Наречений, який за посередництва знайомих або родичів збирається одружитися з нареченою, яку він раніше ніколи не бачив, насамперед домовляється про посаг з того чи іншого боку... Затим наречена схильється якнайнижче до ніг чоловіка, цілує його чобіт. Тим часом друзі, запаливши воскові свічки, подають священнику чашу з вином, яку той пропонує нареченим спорожнити з побажанням їм добробуту. Коли ті вип'ють усе вино, то топчуть чашу ногами, обіцяють, що так, спільними силами, нищитимуть тих, хто надумає розладнати їхню любов. Повернувшись верхи, в каретах або на санях додому, сідають за стіл, причому наречена удавано схлипує, зітхає і плаче, а наречений після третьої страви насильно веде її, попри те, що вона весь час йому опирається, до спальні... Гості тим часом не забувають себе пригощати з великих келихів, а свахи — жінки з продажним язиком — старанно оплакують у сумних віршах зміну долі молоді... Розлучаються вони часто через дрібниці, за шлюбнорозлучними грамотами та за вироком священника. Знатні люди й донині одружуються в незрілому віці, ледь не дітьми, і вчать-ся подружній любові в дитячих іграх. Перед тим, як лягти спати з дружиною, вони, за старовинним завітом Кирила Руського, спершу знімають хрест з шиї та образи зі стін, а наступного дня, якщо не встигли ще обмитися, то моляться у дверях храму, де в давнину стояли грішники; це вони роблять і після інших дій, що їх оскверняють. Вдома у себе, згідно зі стародавнім російським і нинішнім східним звичаєм, чоловіки користуються такою владою над дру-

жинами, як, може, ніде на землі, що можуть навіть продавати їх іншим у рабство на певний термін. Оскільки народу цьому від народження судилося рабськи коритися, то батьківська влада однаково сувора до слабкої статі, щоб дочки привчалися за прикладом матерів виконувати накази і щоб схильні до розпусти жіночки жили в постійному страху. А чоловіки щоб тільки такою суворою поведінкою втихомирювали ті ревності, які часто збуджують у них зухвалі споглядальники краси. Тому в них на першому місці, біля ліжка, серед інших предметів, необхідних у побуті, вішається і ремінний батіг, що зветься «дурнем». І дружини постійно віддають чоловікові пошану, з удавано скромним виглядом, з похиленою головою і наполовину заплющеними очима. Вони швидко виконують усі його накази, тож на вигляд чоловік і дружина скоріше абсолютно чужі один одному, а не пов'язані шлюбним зв'язком. Втім, і в москві трапляється чимало рогоносців, до того ж серед знаті...

Правильному вихованню дітей, надзвичайно корисному як для всієї держави, так і для окремих осіб, москві віддають останнє місце, тому діти ростуть у них за повної свободи та розбещеності. Вони не лише не викладають їм жодних правил пристойного способу життя, а й навпаки, вважають за потрібне вчити їх, у лазнях і в ліжках, багато чому такому, що має бути оповите глибоким морозом. Шкільні заняття діти починають пізно, тож нерідко пізнають жінку раніше, ніж грамоту. Вони постійно живуть серед п'яниць, тому стають неотесаними ледарями, набувають жахливих звичок, ніколи майже нічого чесного не роблять і не думають навіть про кращий спосіб життя. Батьків вони поважають дуже мало, матерів — чи й поважають взагалі. Поки батько живий, навіть дорослі діти перебувають у його повній владі: він має право карати різними способами непокірних і чотири рази продавати їх на абсолютно законних підставах, якщо заборгує кому-небудь.

Юрій КРИЖАНИЧ,

хорватський вчений, релігійний і політичний діяч-слов'янофіл.

«Історія Сибіру», 1680 р.

Московити і московки — п'янички, брехуни, шахраї, підступні, жорстокі та ледачі люди. Без примусу не зроблять нічого навіть для себе... Хабарництво і свавілля начальників не має меж. Священники малограмотні та такі ж дикі, як і мужики. Книг ніхто не має ніяких. Московитам варто повчитися у турків і татарів тверезості, справедливості, хоробрості та сором'язливості. Московити страшенно брудні: в хаті можна задихнутися від смороду і втратити половину крові через клопів.

*Ватажок повстанців на Волзі Степан Разін.
Малюнок Пауля Фюрста.
Додаток до гамбурзької газети, 1670 р.*

Фуа де ла **НЕВІЛЛЬ**,

польський дипломат французького походження.

«Цікаві нові звістки про Московію», 1689–1698 рр.

Московити, власне, варвари. Вони підозріливі та недовірливі, жорстокі, ненажерливі, скупі, лукаві та малодушні. Всі вони раби, крім трьох іноземних сімей, тобто князів Черкаських, власників однойменної області, які мають величезні багатства, Голіциних і Артамоновича. Крім того, вони дуже неосвічені та не змогли б нічого хорошого зробити без німців, яких багато в Москві. Вони дуже брудні, хоча доволі часто миються в особливих приміщення, які опалюються печами так сильно, що ніхто у світі, крім них, не зміг би витримати цієї спеки...

Їхні жінки дуже ласі на іноземців і легко зважаються на близькість. Цар Петро (який дуже високий, гарно складений, має вродливе обличчя. Очі його доволі великі, але такі блудні, що складно в них дивитися; голова весь час трясеться) розважається тим, що нацьковує своїх фаворитів. Часто вони вбивають один одного, бо бояться втратити милість. Взимку він наказує рубати великі ополонки в льоду і змушує найбільш знатних вельмож їздити по кризі в снях, вони провалюються і тонуть через тонкий новий лід. Він також розважається, коли дзвонить у великий дзвін. Його головна пристрасть — дивитися на пожежі, які часто спалахують у Москві, оскільки ніхто не бере на себе обов'язок гасити вогонь, поки не згорить від 400 до 500 будинків (кожен з них не більше німецького чи французького хліва, до того ж їх продають на ринку вже готовими)... Ці нещастя пов'язані з їхньою звичкою напиватися, а також з недбалістю, бо вони забувають гасити запалені свічки, які ставлять перед іконами в кімнатах. Посту у них передує карнавал, який триває стільки ж днів, що і сам піст, коли безлад настільки великий, що іноземці, які живуть в передмістях, майже не наважуються виїжджати і заходити в місто, бо вони вбивають один одного, ніби звірі, і ріжуться великими ножами у формі багнетів. Друг вбиває в цій країні свого найкращого товариша, якщо підозрює, що той може

вкрасти копійку або су. Для того, щоб послабити заворушення, посилюють загони вартових, але солдати, настільки ж корисливі, як і всі інші, приходять тільки після того, як справу зроблено, і обмежуються своєю часткою здобичі, тому злочинець впевнений, що врятується. У цій країні не жахаються, коли щодня знаходять вбитих людей на вулицях. Вони так багато їдять, що змушені спати після обіду принаймні три години і лягати після того, як повечеряють, натомість прокидаються вони дуже рано. Так само вони поводяться і в армії, де сплять усі, навіть вартові...

Голландцям не було чого побоюватися московитян, бо, як їм добре відомо, ті мають надто мало розуму, щоб досягнути чогось значного. Крім того, вони занадто бідні, щоб купувати коштовні товари азійських країн, а тому й не зможуть нічого вивезти звідти, крім невеликої кількості шовку, чаю, дерев'яних виробів і різних дрібничок. Тому голландці можуть бути впевнені, що московитяни ані зараз, ані в майбутньому не зможуть конкурувати з ними в торгівлі...

Коли настає їхній час, стрільцям видають доволі чистий одяг, який вони потім здають. Якщо вони залишили на ньому плями, то їх нагороджують тією ж кількістю ударів. Бо ці одежі ніколи не виносять з Москви, лише видають кінним стрільцям, які супроводжують царів за місто. Так само, як мешканцеві дозволено замінювати себе на варті слугою, він зазвичай відкуповується від ударів, віддаючи новий одяг, що й дає змогу підтримувати ці шати в чистоті...

У поході 1689 року татари під командуванням Нуреддин-султана атакували з іншого боку козаків з Сум і Охтирки, на чолі яких стояв Омелян Українець, думний дяк або державний секретар. Цей командир, недосвідчений у військовій справі, як істинний московит, настільки вагався, що не зміг витримати натиск ворога. Обози були перекинуті, безліч убитих коней перекрило шлях до втечі. Прорвавшись за вози, татари забрали з собою 20 гармат, поставлених на вози, в які були запряжені коні.

Йоган-Георг **КОРБ**,

австрійський дипломат.

«Щоденник подорожі до Московії», 1698–1699 рр.

Війська московських царів страшні лише для самих татар. На мою думку, своїми успіхами у війні з Польщею або Швецією росіяни зобов'язані не своїй мужності, а панічному страху й нещастю переможених народів. Московські царі легко можуть вивести проти ворога тисячі людей. Але це тільки безладні натовпи, слабкі вже через свою велелюдність, і, навіть коли виграють бій, ці натовпи ледь можуть утримати за собою перемогу над ворогом. Але якби у московських військах мужність, хоробрість та знання військового мистецтва були сумірні з їхньою чисельністю, фізичною силою та здатністю витримувати роботи, то вони були б небезпечними для сусідніх народів. Втім, росіяни, через свою недоумкуватість і звичку до рабства, не здатні ні задумати що-небудь велике, ні прагнути до чогось славетного. У 1611 році граф Якоб Делагарді, шведських військ генерал, з вісьмома тисячами людей розсіяв двісті тисяч московитів.

Коли росіяни вперше брали в облогу Азов, фортецю перекопських татар біля впадіння Танаїсу (Дону) в Меотійське (Азовське) море, кішка, яка вискочила з міста і втекла в царський стан, навела панічний жах на московитів; тисячі вдалися до ганебної втечі. Зрештою, кішку спіймали й після закінчення походу привезли в Москву, де вона досі утримується дуже старанно, за царським велінням, в Преображенському. Хоча москвитяни іноді вирізнялися мужнім захистом своїх міст від сильних ворожих військ, але, виведені в поле на бій з поляками та шведами, вони здебільшого були розбиті й зазнавали великої поразки...

Стрільці були воїнами, озброєними рушницями, вони, як яничари в Туреччині, становили в Московії добірне військо. Стрільців було на службі іноді 12, іноді 24 тисячі. Це були наймоторніші з усіх московитів, тому царі доручали їм охорону власної персони та своєї столиці. Стрільці користувалися великими перевагами й важливими пільгами, за своїми правами найбільше були схожі на древніх римських воїнів. За рік отримували вони по сім рублів

і дванадцять мір жита і віса; завдяки торгівлі, якою їм дозволено було займатися, стрільці отримували часто завидне і велике багатство. У Москві, в тій самій частині міста, де тяглися палацові будівлі царів, будинки стрілецькі займали величезний простір. Але після останнього заколоту і страти стількох тисяч стрільців будинки їхні за царським наказом були повністю зруйновані, розкидані та перевернуті, щоб і згадки не було про нечестиву крамолу.

На місце стрільців, покараних смертю або засланням, цар поставив чотири полки, у яких військові чини поділяють, як у німецькому війську, на офіцерів і рядових. Це військо стрільцями називати не дозволено, оскільки вони, успадкувавши від стрільців назву, могли успадкувати разом з тим і їхнє безчестя. Таких полків засновано тільки чотири, але в кожному з них по вісім тисяч осіб. Полк Преображенський нещодавно весь розподілили по кораблях на морську службу. Під час походу стільки корпусів, скільки я нарахував полків; тому полком завідує не полковник, а генерал. Кожному генералу згаданих полків відведена певна область, з якої він повинен у разі війни набирати рекрутів для упорядкування визначеного загону. Так те, що в мирний час становить полк, у воєнний становитиме цілий корпус. Тоді кожна тисяча людей буде утворювати окрему частину корпусу під назвою полку. Полки здебільшого ввіряються полковникам з німців.

Більшість німецьких полковників живе в Москві на половинному окладі жалування, поки вони не перебувають на дійсній службі. Коли буде віддано наказ виступити в похід і війська почнуть рухатися на ворога, полковники у званні тисячників призначаються начальниками найпаскудніших солдатів, набраних з найбільш нищої сільської черні. Після припинення військових дій цей набрід розпускається, влада тисячника над солдатами припиняється, воїни знову беруться за соху, і тому ці люди, то селяни, то воїни, знову стають орачами. Але невеликий царю зиск з того, що він завдяки швидкому набору селян може виводити проти ворога майже незліченну кількість людей. Цей набрід мало приносить користі державі, бо ті, кого наказ закликає до лав солдатів, самі повинні піклуватися про своє продовольство. Тому комісаріатські чиновники тут невідомі й навіть не приносять користі, адже не цар

дбає про утримання воїнів, а кожен з них зобов'язаний здобувати собі їжу власними силами. Безсумнівно, таке господарство радше шкідливе, ніж корисне державі. Скільки вмирає людей від голоду, скільки міст, скільки околиць, скільки сіл, позбавлених мешканців, перетворюються на пустелю внаслідок такої системи харчування армії! До того ж ця щорічна зміна людей, набраних на військову службу з найбіднішого простолюду, доволі шкідливо впливає на дисципліну та успіх у військовій справі. Там, де воїн, відбувши рік у поході, наступного ж звільняється, військо завжди поповниться новобранцями, не навченими та не здібними. Не можна також сповна сподіватися на чесність тих, кому дано владу набирати військо. Ці люди не спустять з ока власної користі й будуть брати на службу не найздібніших, а найбідніших або найупертіших, тобто тих, які не схочуть або не зможуть купити собі звільнення. Ненадійний у ділі, такий воїн буде тільки об'єктом глузування ворога, якщо не знайде в ньому такого, як сам.

Цар знає незручності цього старовинного російського способу набирати рекрутів, тому зважився дуже мудро надати кращі розпорядження та зменшити кількість цього недієздатного ополчення. Білогородське військо складалося з двадцяти чотирьох тисяч хліборобів. Цар, в очікуванні більшої для себе користі від їхніх вправ у землеробстві, звільнив цих хліборобів від військової присяги та відправив додому, зобов'язав тільки кожного з них щороку платити по рублю податку. Потім цар запровадив рекрутський набір за німецьким способом, досі небувалий у Московії. За наказом царя князь Репнін, полковник пішокінних солдат, поїхав, щоб набрати десять тисяч рекрутів за новим правилом у Казань і Астрахань, а решта осіб — в інші місця та краї царства.

Цар постановив постійно утримувати 60 тисяч піхоти на царських харчах. Він розсудив дуже розумно, що тільки старі воїни, які засвоїли військову дисципліну протягом багаторічної служби, можуть становити справжнє військо.

Дворяни становлять московську кінноту; люди, здебільшого раби, яких повинні надсилати знатні особи, обіймають посади денщиків збройного дворянства. Коли великий князь або царських військ воєвода в особі князя повинен вирушити у ворожу землю, голос

глашатая сповіщає всім час виступу в похід і оголошує дворянам, щоб вони з відповідною кількістю кріпаків з'явилися на військову службу. Після цього всі озброюються і поспіхом, збентежені думкою про різні злощасні випадковості, вирушають у призначене місце.

Якщо дворяни, з одного боку, бояться царського гніву в разі недбалого виконання його наказів, то, з іншого — вони тремтять від думки про майбутній бій з ворогом, в якому може спіткати їх жалюгідна смерть. Вони не вважають ганебним купувати собі, незрідка за великі гроші, дозвіл жити без діла за стінами свого будинку і звільнитися від військових небезпек. Але в цьому немає нічого дивного з боку людей, що вважають божевільними навіть тих німців, які, керовані своєю великодушною хоробрістю, найстаранніше клопочуться про те, щоб їх відправили в армію і дали таку посаду, де їм загрожуватиме явна небезпека. На думку росіян, німці, одухотворені такою хоробрістю, або навіжені, або мають якісь підступні замисли проти держави.

Москвитяни говорять: «Навіщо вони добровільно наражаються на майбутні небезпеки? Чи є в тому якийсь здоровий глузд?». Росіяни не знають, що є щось божественне в хоробрій людині, яку похвальне честолюбство шляхом, облитим кров'ю і всіяним смертю, веде до пальми слави.

Зброя, якою користуються московські вершники — лук, стріли, короткий дротик або спис, у деяких тільки шаблі, — все за турецьким зразком. Пішокінним солдатам цар протягом двох останніх років дав рушниці та пістолети. Якщо судити про цих людей з їхньої відважної зухвалості до злочинств, то вони більше здібні до грабунку, ніж до правильної війни.

Є у московитів особливий вид піхоти — у них зброя настільки скривлена, що вістря її має вигляд місяця (вони звать її бердишами). Воїни ці вважаються складовою частиною сили і огорожею війська: вони стоять попереду, коли військо в бойовому строю перебуває на позиції. Але вони хоробрі тільки поки не бачать, що їхні товариші падають від ворожої зброї; нападають швидко, але так само швидко вдаються до втечі. Коли помітять, що їхні товариші не дуже вдало б'ються, що ворог їх долає, вбиває, вони вже від цього втрачають будь-яку бадьорість. Воїни ці настільки

падають духом, що від переляку, ніби мертві, кидають зброю і, попросившись один з одним, відкидають поради захищатися, підставляють шії свої під меч ворожий, щоб удар був точнішим, і своєю боязливістю полишають ворогові перемогу. Якщо тих, що йдуть з поля бою, наздожене ворог, вони стають неминучими жертвами лютої ворога, оскільки не просять навіть про пощаду...

У всій Московії беруть у рекрути одну людину з десятих душ, а князі, бояри та купці для кожної десятої людини, присланої на службу зі своїх вотчин, повинні доставити продовольство...

Дуже важливе підкріплення царських військових сил становлять козаки. Москвитяни бояться, щоб вони не перейшли до поляків і своїм відходом не позбавили б московські війська головної сили, тому підлещуються до них щорічними нагородами і намагаються утримати у вірності улесливими обіцянками. Це тому, що козаки — народ могутній і перевершує москвитів хоробрістю та знанням військового мистецтва...

Весь московський народ більше схильний до рабства, ніж користується свободою, усі москвитяни, хоч би якого звання були, без найменшої поваги до самих себе перебувають під ярмом жорстокого рабства. Ті з них, які посідають почесне місце в Таємній раді та мають величаве звання вельможі, справедливо привласнюють собі першу в державі гідність; самою знатністю своєю проявляють ще в яскравішому світлі своє рабське становище. Вони носять золоті ланцюги, такі тяжкі, що пишністю засліплюють очі, самий лише блиск цих холопів дорікає їм їхньою ницістю долі. Якби хто в клопотанні або в листі до царя підписав своє ім'я в позитивному ступені, той неодмінно отримав би відплату за порушення закону щодо образу величності. Треба давати собі зменшувальні імена, наприклад, Яків повинен підписуватися Яшкою, а не Яковом. Бо москвитяни вважають, що було б неповагою з боку прохачів до особи найвищого сану, убраної в царську гідність, не засвідчити государю своєї пошани, покірно назвавшись зменшувальним іменем. Царські міністри стверджували, що військовий інженер Лаваль згрішив цим злочином, чим накликав на себе царську немилість. Треба себе називати холопом або паскудником, найнікчемнішим рабом великого князя і все власне майно, рухоме й нерухоме, вважати не

своїм, а государевим... За таких понять москвитян нехай цар пригнічує людей, створених для рабства, а вони коряться своїй долі, що кому до того!

Оскільки москвитяни далекі від усілякої наукової освіти, то вони не можуть мати чеснот, які ушляхетнюють людину. Небагато з них мають м'якші звичаї, або, точніше, лише наслідування пом'якшених звичаїв.

Навіть турки не виявляють свого приниження з більш огидною покорою перед скіпетром своїх Оттоманів. Росіяни по собі судять і про інші народи, а тому іноземців, які прибули в Московію випадково або навмисно, піддають тому самому ярму і змушують їх бути рабами свого государя. А якщо хтось із них піде і його зловлять, то карають як утікача. Вельможі, хоча вони й самі раби, з нестерпною гордістю поводяться з нижчими за званням і простолюдом, яких зазвичай, з презирства до них, звать чорним людом...

Московити вміють вигадувати повісті про свої тріумфи та поразки ворогів. Москвитяни у своїх думках настільки великі воїни, наскільки вони обдаровані творчою уявою...

Оскільки москвитяни позбавлені всіляких гарних правил, то, на їхню думку, обман є доказом великого розуму. Брехні, відвертого крутіїства вони зовсім не соромляться. Настільки чуже цій країні насіння істинних чеснот, що навіть порок славиться у них як гідність. Але не думайте, однак, що я бажаю вселити вам переконання у тому, що всі мешканці цього царства, через їхнє нецтво і гордість, так думають про чесноти. Серед великої кількості непридатної трави ростуть і корисні рослини: у цих людях процвітають тим більші чесноти, чим важчим був їхній розвиток.

Інші неосвічені, слабкі та дурні розумом; вони інколи, роззявивши рот і витріщивши очі, з такою цікавістю дивляться на іноземців, що навіть себе не пам'ятають від здивування. Проте до цих невігласів не належать люди, що знаються на державних чи ділових справах, так само як і ті, яким нещодавня подорож показала, що не в одній лише Московії світить сонце...

У школах учителі вчать учнів тільки читанню та письму. Заучування напам'ять деяких правил їхньої віри становить у московитів найвищий ступінь освіти.

Вправління у вільних науках, як зайве обтяження молоді, москвитяни відкидають, філософію забороняють, астрономів ганьблять іменням чарівників і нерідко карають за вироком суду...

Цар запровадженням в Московії різних мистецтв і знань намагається покращити вигляд своєї держави, і якщо успіх увінчає його розумні замисли, то невдовзі ці купи бідних хатин набудуть вигляду чудової країни та стануть об'єктом здивування. Прекрасне майбуття, якщо тільки несправедливість долі або відокремлення підкорених народів не знищать великі наміри монарха. Але може статися і так, що через варварську вдачу москвитян щастя виявиться їм не під силу, і вони або відкинуть його від себе через саму

*Страти людей в Московії.
Французька гравюра початку XVIII ст.*

лише заздрість, або ж не захочуть зносити працю, яка дає користь лише наступним поколінням...

Тут чим більше свято, тим краща нагода напитися. До того ж жінки не поступаються чоловікам, і жінки, занадто напившись, бешкетують, і майже на кожній вулиці можна зустріти цих блідожовтих, напівголих і з безсоромністю на обличчі істот...

Хоча москвитяни в музиці й неосвічені, проте музичний лад їх полонить. Закордонні артисти, які перебувають у їхній країні, подобаються їм лише до тих пір, поки грають. Але щойно задовольнять їх своєю грою, то відразу в покровителів цих артистів прокидається скупість, і москвитяни нізащо не погоджуються купувати задоволення, яке триває тільки кілька годин. Дворяни царського двору зовсім не об'їжджають коней, не зайняті фехтуванням, танцями чи будь-якими іншими мистецтвами, у яких за нинішнім звичаєм намагаються, через похвальне честолюбство, вирізнятися іноземці. Москвитяни нічого такого не цінують.

У Московії нехрещені євреї жити не можуть, тому що, як кажуть москвитяни, було б дивно, якби від них, московитів, релігією відрізнялися ті, у моралі та поведінці яких виявляється не менш чудова хитрість та здатність до обману...

У літні місяці старі разом із людьми невинного віку плавають у річках, голі чоловіки разом із жінками, без сорому, який мала б викликати відмінність статей. З не меншою безсоромністю, не звертаючи ані найменшої уваги на перехожих, москвитяни вискакують з води на траву, нічим не прикрившись. Та й дівчата спокують чоловіків, безсоромно показуючи їм усе своє голе тіло.

З огляду на все вищеописане, доволі природним з нашого боку виглядає здивування: яка основна риса характеру цього народу — жорстокість, нестриманість або розпуста? Адже блуд, перелюб та інша розпуста існують в Московії поза всілякими межами, і навіть закони ледве визначають якесь покарання за такі злочини...

За правом, яке існує в Московії, про невільницький стан, рабами вважаються або полонені, або ті, що походять з невільничого роду. Багато людей потрапили до цього стану через те, що батько продав їх. Є також ті, що самі себе продають і йдуть у холопи. До них належать і раби, які опинилися на волі після смерті своїх

панів; ці вільні люди стають холопами іншого пана — або тому, що звикли до рабства, або за гроші. Навіть люди вільні, які йдуть в найми за певну плату, не можуть за власним бажанням піти від своїх панів, а якщо хтось без згоди свого пана залишить його, то інший його не прийме доти, поки попередній пан або його друзі не поручаться за його вірність.

Влада батька в Московії чимала і дуже тяжка для сина, якого закон дозволяє батькові чотири рази продавати. Це означає, що коли батько раз продасть сина, і той яким-небудь способом звільниться або отримає волю від свого пана, то батько може його знову продати за батьківським правом, і навіть потім ще раз здійснити такий продаж. Але після четвертого продажу батько втрачає всі права на свого сина.

Утім, москвитяни терпіти не можуть волі. Здається, вони самі готові противитися власному щастю, адже цей народ не створений для нього і навряд чи допустить, щоб розумна і благочестива турботливість государя про свої царства і своїх підданих увінчалася повним успіхом...

Москвитяни зазвичай справедливість свого позову доводять за допомогою свідків, яких купують за невеликі гроші. Справа тієї сторони вважається більш правдивою, яка надасть на свою користь більше свідків. Хабарі та подарунки також вельми сприяють вирішенню справи на ту чи іншу користь. У приказах не можна починати справи, поки не купиш собі золотом і сріблом добру волю дяків і писарів. Ці люди значно жадібніші за гарпій, і настільки мораль їхня зіпсована, що зазвичай ніхто не може вирвати з їхніх рук належної річної платні до тих пір, поки не заробить прихильність усіх службовців у приказі — від дяка до останнього писаря, пожертвувавши на їхню користь певну кількість грошей зі своєї платні. Хто подає позов, не купивши на свою користь свідків і не отримавши золотом прихильність дяків і писарів, той починає справу, яка не віщує нічого доброго. Він стане жертвою неправосуддя, а несправедливість продажного суду легко зробить біле чорним і чорне білим... Той сильніший у суді, хто виявить більшу щедрість на роздачу подарунків. Правосуддя і неправосуддя продажні, але ціна їхня не визначена, і зазвичай терези правосуддя схилиються на користь

тих, які більше дали. Нещасна доля боржника, якщо великою кількістю грошей не позолотить він своєї відповіді. Доказом цього є приказка: «Як доброго хочеш суду, підсипай грошви в посуду!»

Шістдесят тисяч обурених людей спершу обернули лють свою проти двох придворних царських лікарів Данієля та Гутбіра, взяли їх муками, жорстокість яких точно описати навіть неможливо, змусили зізнатися у тому, в чому самі були спокушені наклепами Софії. Народ більше засипав нещасних звинуваченнями, ніж допитував. Один з лікарів зник, було, від бурі в німецькому передмісті, хотів перечекати там, поки вгамується збурення, але люта чернь,

хоча й не мала точної інформації про те, де сховався лікар, та все одна вгадала, що лікар знайшов притулок у німців. Тоді чернь почала їм погрожувати, що вони підуть на всіх німців із залізом і вогнем та знищать їх, якщо вони наважаться довше тримати в себе державного злочинця. Страх заволодів німцями: заради спасіння одного вони мали всі загинути; щоб не згубити їх через себе, лікар у лахмітті жebraка втік за місто. Але його виказали, і він потрапив у руки черні, тож невдовзі після того біснுவатий натовп порубав його палашами на дрібні шматки. Вбивши страшним способом лікарів, стрільці почали вимагати, щоб видали їм на страту бояр,

«Німець».
Картина Сергія Іванова. 1910 р.

які брали участь у злочині та вбивстві царя, і сплатили б недоїмку жалування: 500 000 червінців. Удар у великий дзвін став сигналом до нападу: стріляли з гармат у замок, виламували двері, озброєні вдерлися до палацу і, якщо зустрічали кого-небудь зі знаті, викидали їх з вікон. Внизу стрільці брали викинутих, глузували з них і з жорстоким шаленством заколювали списами...

Стрільці не виявили ніякої честі, жодної поваги до величі покійного государя, в ім'я якого постановили скоїти всі ті жорстокості: пограбували палати, розікрали скарбницю, потоптали все священне, продали з молотка майно закатованих ними жертв. Навіть не пощадили чернечих осель: сюди, в ці священні місця, увірвалося кілька тисяч безбожних грабіжників. Присвоївши собі всі права верховної влади, заколотники спорудили ганебний стовп, на який самі заслуговували, і на ньому для паплюження пам'яті убитих ними бояр, уявних зрадників батьківщини, написали їхні імена. Коли ж і на німців стрільці готувалися звернути свою лють, їх зупинив один літній стрілець, сивина якого давала йому вплив над бунтівною юрбою. Він сказав своїм товаришам: «Яку долю готуєте ви німцям? Що це ви задумали зробити з безневинними? Не смійте чіпати їх, бо ж вони не зробили нам нічого поганого. Будьте обережні: ви затіваєте велике діло, у якому нам доведеться покаятися, але вже буде пізно. Швеція захищає німців: вона піде війною на нас і пролле нашу кров, щоб помститися за їхню образу як за свою власну». Ці вмовляння напоумили бунтівників, і вони облишили свій жахливий намір...

Бунтівники наполегливо мовчать, тому їх піддають нечуваним тортурам: жорстоко побитих батогами смажать на вогні, потім знову починають сікти, після чого знову тягнуть до вогню. Так відбувається московська кобилка.

Цар настільки не довіряє боярам і настільки переконаний у тому, що вони нічого не можуть зробити сумлінно, що побоюється хоча б трохи допустити їх до участі у провадженні слідства. Тому він сам складає питання, сам допитує злочинців, вимагає у них зізнання, тих, які продовжують мовчати, велить катувати на дибі. Тому в Преображенському (де проводиться цей жорстокий допит) щодня палає понад тридцять багать...

Підполковник Колпаков після довгих катувань позбувся язика і не міг навіть поворухнутися, тому знову доручили піклуватися про нього царському лікарю. Останній необачно забув у темниці ніж, яким готував ліки підполковнику. Колпаков обурився через те, що ліки повертали йому, майже бездиханному, сили і життя тільки для того, щоб знову піддати його жорстоким тортурам. Він схопив ніж і підніс до горла в намірі припинити ним своє життя і тим самим звільнитися від страждань. Але забракло Колпакову сил на виконання цього задуму, бо від рани, якої він собі завдав, одужав, і сьогодні знову потягли його до ката.

*Петро I пиячить під час страт стрільців.
Європейська ілюстрація XVIII ст.*

Юст Юль,

данський посол в Московії.

«Записки данського посланця в Росії», 1711–1712 рр.

Коли маєш справу з росіянами, краще говорити з ними грубо і круто — тоді вони поступаються. Інакше, якщо хочеш постійно поводитися з ними ласкаво, не зможеш домовитися... Взагалі-то з росіянами треба застосовувати почесні, напої та подарунки; всі інші засоби, як-от справедливість і право, на них не діють...

Мене постійно селили у власних будинках царя, зведених за його наказом біля ям (станцій з кіньми) і між ними, де доводилося їсти. Там, де їх не було, пристав, який завжди їхав з декількома солдатами попереду, займав силою будинок, який йому більше подобався, наводив там до мого приїзду лад, топив, виганяв звідти господарів і повністю заволодівав усім, що там було. Це тому, що тут немає готелів, у яких можна було б за певну плату погодувати коней або зупинитися. Якщо сани ламалися або псувалася збура, солдати силою відбирали у селян все, що було потрібно, тому мені ні про що не доводилося турбуватися. У Росії селяни скрізь так звикли до таких порядків і так бояться солдат, що охоче та беззаперечно готові добровільно віддати все, лишень би уникнути побиття та невдячності...

Раптом повз нас щодуху промчав цар. Обличчя його було надзвичайно бліде, перекошене і потворне. Він робив різні страшні гримаси та рухи — головою, ротом, руками, плечима, кистями рук і ступнями.

Тут ми обоє вийшли з карети й побачили, як цар, під'їхавши до одного простого солдата, який ніс шведський прапор, став безжально рубати його мечем і обсипати ударами, можливо, за те, що той ішов не так, як того хотів цар. Потім цар зупинив свого коня, але все ще показував описані страшні гримаси, крутив головою, кривив рота, зводив очі, смикав руками і плечима та метляв взад і вперед ногами. Всі найважливіші сановники, які оточували його в той момент, були налякані і ніхто не смів до нього підійти... Описані вище страшні рухи та жести царя лікарі звуть конвульсіями. Вони трапляються з ним часто, переважно коли він сердитий,

коли отримав погану звістку, взагалі був чимось незадоволений або занурений у глибоку задуму. Незрідка такі посмикування в м'язах рук знаходять на нього за столом, коли він їсть і тримає в руках виделку або ніж, то тицяє ними у напрямку свого обличчя, чим вселяє у присутніх страх, як би він не порізав або не поколов собі лице...

Вечоріло; я був один у чужій, незнайомій юрбі й не розумів місцевої мови, не знав, що й робити. До мого дому лишалося добрих пів милі, і я, мабуть, загинув би серед цієї безлічі людей, майже всіх п'яних, або був би пограбований і вбитий вуличними розбійниками, якими повсюди кишить місто, коли б на мене випадково, доки я стояв один, не натрапив мій дворецький і тлумач Християн Ейзен-траут. Він найняв для мене простого санного візника з тих, що за копійку-другу розвозять по різних кінцях міста куди кому треба...

Зазвичай від Різдва і до Водохреща цар зі шляхетними своїми сановниками, офіцерами, боярами, дяками, блазнями, конюхами та слугами роз'їжджає по Москві та «славить» у найважливіших осіб, тобто співає різні пісні, спочатку духовні, а потім блазнюваті та застільні. Величезним роєм залітає компанія з кількох сотень людей у будинки купців, князів та інших поважних осіб, де по-свинськи обжирається і надміру п'є, причому багато хто напивається до хвороб і навіть до смерті. Цього року цар і його свита славили і в князя Меншикова, де в усіх приміщеннях були відкриті дїжки з пивом горілкою, тому кожен міг пити скільки завгодно. Ніхто себе і не змусив просити: всі напилися як свині. Передбачивши це, князь, за досить поширеним на російських бенкетах звичаєм, велів застелити підлогу в усіх кімнатах і залах товстим шаром сіна, щоб, коли п'яні гості підуть, можна було зручно прибрати їхні нечистоти, блювотиння та сечу. У кожному домі, де зібрання «славить», цар і найважливіші люди з його свити отримують подарунки. Весь час, поки триває «слава», в тій частині міста, що поблизу будинків, де вона має проходити, для тих, хто славлять, як для цілих рот піхоти, виділяють квартири, аби щоранку всі вони були під рукою для нових таких дій. Коли вони прославлять один край міста, квартири їхні переносяться в інший, у якому вони збираються далі славити. Поки триває «слава», скільки не клопочись, ніяк не доб'єшся побачення ані з царем, ані з ким-небудь із сановників. Вони не люблять,

щоб до них у цей час приходили іноземці та ставали свідками такого їхнього дозвілля. Як мені розповідали, «слава» бере початок від звичаю давньогрецької церкви збиратися разом на Різдво і, віддаючись веселощам, співати «Слава вишньому Богу» на згадку про те, як народженню Христа раділи пастухи в полі. Звичай цей перейшов до російської та інших грецьких церков, але згодом перетворився, як і більшість божественних звичаїв і обрядів, на суєтний і блюзнірський спів духовних і застільних пісень упереміш, на гульбу, пияцтво і оргії...

Цар сам прибув до мене додому в супроводі московського коменданта князя Гагарина і повідомив, що зі звісток, які привіз йому

*Портрет у формі
«потішних військ»
з Преображенської серії
портретів членів
Всешутейшого
і всеп'янейшого собору.
Ймовірно, портрет
царя Петра I*

з Туреччини гонець, мир, укладений між ним та турецьким імператором, був продовжений ще на 20 років понад термін, визначений трактатом. У жестах, міміці і словах царя виражалася його сердечна радість і задоволення з приводу цієї події. В усьому місті, в усіх церквах негайно били в дзвони, з валу залунала стрілянина з гармат і у всіх церквах почали співати «Te Deum laudamus», тобто «Тебе, Бога, хвалимо». Бо в Росії заведено сповіщати про схожі важливі події дзвоном і гарматною стріляниною. Калатання в усі дзвони створює жахливий шум і гам у всьому місті, бо церков у Москві чимало і в кожній з них є багато дзвонів. Хоча цього разу дзенькіт

*Портрет царя Петра I
замолоду*

і стрільнина виражали радість через віддалення небезпечної війни, якою погрожували турки, і були викликані почуттям непідробного задоволення і вдячності Богу, який послав росіянам таку добру долю, проте у цьому випадку вони вчинили необачно, бо показали цим ворогові, як вони бояться війни з ним і наскільки цінним вважають мир. Внаслідок цього турки почали їх зневажати.

Того ж дня я дізнався про смерть князя Луки Долгорукова, син якого й досі служить царським послом в Данії. Помер він ось як. Напередодні ввечері він був у Преображенській слободі у царя, і там йому запропонували випити великий кухоль вина. Але він був непитущий і мав понад 70 років від народження, ще й одружився 4 дні тому, тож князь наважився вилити частину, щоб його не змусили випити весь. Дізнавшись про те, цар велів йому випити склянку горілки розміром, як запевняють, в півтора пеля. Щойно Долгоров випив, ноги у нього підкосилися, він знепритомнів, і безтями його винесли в іншу кімнату; там він за годину й помер...

Мені передавали також, що росіяни, ніби через те, що у них в церквах ховати не дозволяється, викопали, щоб пограбувати, усі мертві тіла як всередині церкви, так і навколо неї. У домовинах вони шукали срібло і гроші. Так, після взяття міста вулиці всюди були заповнені небіжчиками й трунами. Мешканці відносили тіла своїх друзів і знайомих та ховали їх за містом, а тих мерців, про яких ніхто не турбувався, росіяни кидали в річку, що протікала під містом...

Незадовго до того, як цар узяв одну з трьох царівен, що була його племінницею, і запропонував мені станцювати з однією з них польський танок, на одній таємній конференції я отримав на свої пропозиції не таку вже й задовільну відповідь, якої хотів і очікував, то така увага, надана мені царем, мала стати відшкодуванням мені за це. Бо якщо в Росії послови задовольняться відповідями «взагалі», то почестей і ввічливості, та й, мабуть, грошей на додачу, не набереся. Якщо ж, згідно з присягою і обов'язком перед своїм государем і королем, енергійно наполягати, то все змінюється. Скрізь бачиш невдоволені обличчя і зазнаєш різних дрібних неприємностей, з чим той, хто хоче вірно служити своєму панові, має наперед змиритися...

Цар повернувся з острова Котлін, де оглядав вищезазначений полк загальною кількістю 13 000 осіб з 24 гарматами і 4 мортирами. Полки ці в найлютіший мороз, які бувають в російські зими, перейшли просто через лід зі зброєю та з усім. Будь-яка інша європейська армія, напевно, загинула б під час такого. Але там, де ватажком є щастя, усе вдається. Треба сказати, росіяни такі витривалі, що з ними можна зробити те, що для всіх інших здавалося б нездійсненним...

Атаку форту Кроншлот, яку в 1705 році здійснили шведи під проводом адмірала Анкаршерна, супроводжувала військова хитрість, до якої вдався тодішній віце-адмірал Крюйс, щоб налякати і зупинити шведський флот. Оскільки російський флот, який на той час складався лише з кількох невеликих легких фрегатів і шняв та з незначної кількості галер, не міг протистояти шведському, то віце-адмірал Крюйс наказав скинути вночі в море і поставити на якорі впоперек фарватеру певну кількість палісад. Шведи, які мали 12 лінійних кораблів, за винятком фрегатів, хотіли пробитися силою між Кроншлотом і острівними укріпленнями, а потім спалити місто Петербург. Але хитрість російського віце-адмірала вдалася. Коли наступного дня шведська ескадра, йдучи на всіх вітрилах по фарватеру, помітила цей палісад, що стояв на якорях, то скинула реї та облишила свій намір, бо уявила, ніби палі були вбиті в морське дно, і боялася, що кораблі, якщо наткнуться на них, підуть на дно. І флот повернув назад, хоча насправді шведи могли безперешкодно і без найменшої для себе шкоди пройти через них на будь-якому човні. Ворог вважав, отже, що атака з моря неможлива, тож висадився на острів Котлін у кількості приблизно 500 осіб. Але росіяни настільки майстерно розпорядилися артилерією та людьми й одразу так добре зустріли шведів, яким дали спокійно висадитися, що майже всі вони лишилися на місці або потрапили в полон. Лише небагатьом вдалося врятуватися на човнах і шлюпках та повернутися на кораблі, які потім негайно пішли звідити на вітрилах. Так, від самого початку Петербурга цар за допомогою невеликого флоту і невеличкого Кроншлотського замку обороняв від шведів доступ з моря, а водночас їх самих змушував утримувати у Фінській затоці велику ескадру, що виходило їм дуже дорого. І поки шведи плавали

в морі, росіяни спокійнісінько стояли в гавані, де весело проводили час за щоденними бенкетами та пиятикою та захищалися від ворога без особливих зусиль і витрат...

Я мав зустрічі з міністрами в одній справі, яку подав їм від імені мого государя і короля. Міністри того самого дня дали згоду і скінчили справу, але письмового підтвердження й зобов'язання я ніяк не міг від них домогтися. Взагалі, в росіян дуже важко виманити будь-яке письмове зобов'язання щодо домовленості. Не видають вони його, щоб завжди мати лазівку і відмовку на випадок зміни свого початкового рішення...

Двадцятьом гарматам з прогорілим від довгої стрілянини запалом, які від того стали непридатні до вжитку, залили дно металом на товщину ядра і потім перед цим залитим шаром просвердлили новий запал. Російські артилерійські офіцери запевняли мене, що таке швидке прогорання запалів притаманне більшості їхніх гармат, і це тому, що вилиті вони з металу, який зазвичай використовують для виготовлення дзвонів, що містить надто багато олова. У нинішню війну духовенство було змушене надати з церков у всіх царських володіннях певну кількість дзвонів для переливання на гармати...

Що ж до копійок, то слід зауважити: викарбувані вони дуже недбало, мені доводилося знаходити серед них настільки великі, що дві з них за вагою дорівнювали трьом іншим. Тут кажуть, що в минулі часи 100 рублів копійками важили 10 фунтів; тепер же за розпорядженням царя 100 рублів мали б важити 7 фунтів, але зазвичай внаслідок замовчувань монетного двору вони важать лише 6 фунтів і навіть менше. У Росії за попередніх царів був в обігу тільки дріб'язок, копійки. Інші монетні одиниці, такі як рубль, полтина, половина полтини, гривня, алтин, були тільки абстрактними назвами, як в Англії фунт стерлінгів. Але нинішній государ наказав карбувати монети усіх цих номіналів з його зображенням на одному боці та гербом на іншому...

Комендант послав сказати караулу, який був приставлений до моїх дверей, що мої люди як у місті, так і поза ним повинні ходити не інакше, ніж у супроводі одного солдата, щоб нібито охороняти їх від насильства п'яниць та іншої сволоти. Під тим же приводом

комендант наказав, щоб і я сам попереджав його про свої виїзди. Але істинною причиною були його зарозумілість та підозрілість, а також, безсумнівно, допитливість; бо так він сподівався вивідувати через солдат, які доручення давали моїм людям і що я робив. Солдати в точності виконували його наказ, тому я завжди ходив, мов бранець. Я не бачив іншого виходу, тому змушений був письмово скаржитися генерал-адміралу на таку неввічливість коменданта, як і на його непристойне ставлення до мене у всьому іншому. Я вимагав тієї свободи, якою в усіх (країнах) світу користуються послі: права виходити з дому і повертатися, коли захочу, не запитуючи коменданта... З огляду на мої вимоги мені стали також видавати гроші, дрова, свічки і воду, проте всякий раз не інакше, ніж після частих дарувань і довгого випрошування. Гроші давали копійками, до того ж серед них незрідка траплялися фальшиві, а то й сама кількість була недостатньою. І попри це, я постійно мав робити подарунки людям, які приносили належне мені скромне утримання. Слід також зазначити, що як у Нарві, так згодом і в самій Росії росіяни під час видачі мені грошей завжди навмисно мене обраховували на свою користь. Якщо, бувало, їх перевіриш, вони рахують знову і кажуть, що рахунок правильний. Проробляють вони це хоч десять разів поспіль і мучать того, хто одержує гроші, поки йому не набридне їх перевіряти й він не змириться з обманом...

Мені розповідали, що в більшості генерали російської армії уповноважені царем призначати в підпорядковані їм частини обер-офіцерів: капітанів, майорів і до підполковників включно. Наслідком цього є великий послух і покора офіцерів перед генералами, у руках яких вся їхня кар'єра. Тому коли офіцери приходять до генерала, то падають перед ним долілиць на землю, наливають йому і служать йому, мов лакеї.

У тутешніх поклонах можна простежити, коли росіянин хоче вказати якій-небудь важливій особі найбільшу повагу, то падає долілиць. Він стає на праве коліно, впирається руками в землю і так сильно стукається лобом об підлогу, що можна виразно чути удари...

До всіх іноземних офіцерів, від яких московити хочуть позбутися, — пускають в дію прийоми. Зазвичай, коли хочуть змусити піти у відставку, проти офіцера порушують справу і намагаються

знайти такі звинувачення, за якими він позбувся б прав на свою заслужену платню, а потім до тих пір водять його і не дають відставки, поки він вкрай не розориться...

Шинки всі тримає цар і отримує з них прибуток. Втім, користуючись частиною усіх царських доходів, князь Меншиков і в цьому випадку має переваги: право тримати шинки в усій Інгерманландії.

Цікаво, що немає жодної статті прибутків, якої б цар не монополізував і з якої не отримував би свою частку. Так, до речі, у Петербурзі перевезення між островами з посаду в посад цар здав одному

місцевому князю, який сплачує з них мито по 400 рублів на рік. Кожна рибальська сітка, якою бідняк заробляє собі на життя, і та обкладена тут щорічним збором за право ловити рибу...

Неможливо описати, як мало дбають росіяни про зручності для іноземних посланців, які вони мали б їм надавати як через обов'язок, так і з огляду на люб'язність, з якою в Данії ставляться до їхніх посланців. Що б не довелося просити — приміщення, дрова та ін., — посланець змушений ходити до них і кланятися, ніби перебуває в підданстві, та все-таки йому не вдається домогтися

*Московська царівна
Софія Олексіївна, сестра
і співправителька Петра I*

*Весілля Н. Зотова, «Всешутейшого отця
Іоанікіта, пресбурзького, кокуйського
і всеязузького патріарха».
Лубок, поч. XVIII ст.*

і половини того, на що він має право. Якщо щоразу скаржитися своєму государю, то знадобилося б набагато більше часу, ніж на ведення інших справ, для яких був посланий посланець...

Для іноземного посланця в Росії пиятики становлять велике лихо: якщо він бере у них участь, то губить своє здоров'я; якщо ж відмовляється, то стає неугодним царю. І це я не кажу вже про те, що така його відмова шкідливо позначається на питаннях службових — справах його короля, частину яких доводиться вершити на таких зібраннях. А врятуватися від необхідності пити неможливо. Немає таких вивертів, яких я не вигадував би, щоб позбутися споювання. Одного разу я мав довірливу розмову з царським духівником, якому обіцяв сплатити 500 рігсдалерів на будівництво монастиря або для іншої богоугодної цілі на його розсуд, якщо йому вдасться переконати царя не змушувати мене пити. Але я думаю, що він ніколи не посмів запропонувати це царю... Взагалі, всього належного послам доводилося домагатися від московитів із завзятістю, стерпівши різні неприємності. Та й чого чекати від людей, у яких стало приказкою, що діють вони лише з власної користі та переваг для себе і не хочуть звертати уваги на те, добре чи погано про них відгукуються? Слова ці я не раз вислуховував на конференціях у відповідь на мої заяви щодо оцінювання відомих дій чужоземними государями і володарями, незаконність яких вони самі заперечувати не могли й виправдовувалися лише вищенаведеним...

За найвищим наказом його королівської величності я повинен був укласти з тутешнім двором договір в одній справі та мав на те особливе повноваження за власноручним підписом короля. Але прислали мені це повноваження зашифрованим, щоб у разі, якщо його перехоплять дорогою, не змогли прочитати. З огляду на це царські таємні радники і міністри вимагали, щоб на його звороті я навів розшифрований зміст, засвідчивши, що ці слова на звороті відповідають зашифрованому тексту. Я не погодився, тому що якби повідомив розшифрований зміст хоча б цього одного документа, було б не складно зрозуміти інший. Міністри заперечували, що особливої біди в цьому не буде, оскільки між королем і царем не повинно існувати жодних таємниць. Але я не піддався на такий безпідставний аргумент і запропонував представити їм ту саму

засвідчену моїм підписом копію з королівського повноваження на окремому аркуші паперу...

Я доводив, що оскільки в одному примірнику договору королівське ім'я попереду царського, а в іншому — царське попереду королівського, то в першому моє ім'я має писатися попереду імен царських міністрів. Міністри бунтувалися, посилаючись на те, що один з них граф і великий імперський канцлер, а інший — барон і імперський віце-канцлер, а я всього-на-всього морський командор. Я твердив, що попри відмінності наших заслуг ми в укладенні цього союзу рівні, бо однаковою мірою є уповноваженими наших господарів. Зрештою, вони поступилися і вимогу мою було виконано. Під час підписання почалася третя суперечка: росіяни зажадали, щоб на обох списках я підписався нижче за них; я ж почав доводити, що на тому примірнику, де король названий перед царем, підпис мій повинен передувати їхньому, а на іншому — навпаки. На це вони нізащо не хотіли погодитися. Водночас і я не хотів поступитися у своїй вимозі, яка сама по собі була справедлива, тим більше, що не мав сумніву: з їхнього боку справа через це не постраждає, що то була лише спроба возвеличити свою честь. Зрештою, придумали таку хитрість: великий канцлер підписався і поставив свою печатку на останньому місці; вище за нього підписався та поставив печатку віце-канцлер, а на першому місці — я. Так хотіли ніби натякнути, що останнє вони вважають першим. Проти цього я не заперечував. Звісно, з європейської точки зору імена їхні справді посідають перше місце, але за загальними європейськими християнськими правилами, яких дотримуються під час підписання трактатів, в обох списках на першому місці стоїть моє ім'я, а тому я легко вдовольнився таким вирішення питання, їм же дав утішати себе думкою про уявну перемогу на жидівський спосіб...

Цікаво, що іноземним посланцям при дворі росіян рідко вдається домогтися письмової відповіді на їхні пропозиції, хоча у серйозних справах саме така відповідь і становить особливу важливість. Відбувається це переважно тому, що росіяни бояться зобов'язувати себе письмовими обіцянками, бо лише зі словесними відповідями, за відсутності документальних підтверджень, вони можуть пово-

дитися, як їм заманеться, згідно або всупереч обіцяному. Посланець короля польського Фіцтум, коли отримав на конференції від царських міністрів в одній справі усну відповідь, ніяк не міг домогтися, щоб ту саму відповідь дали йому на письмі. З огляду на незгоду міністрів він зажадав від них засвідчення за їхнім підписом, у чому вони відмовили йому в письмовій відповіді, а також підтвердження точності посланого своєму государю звіту про переговори з ними і про їхню усну відповідь. Таке засвідчення за його бажанням і видали йому. Деталі, що повідомлялися, передавав мені сам Фіцтум. Я нічого йому не заперечив, та подумки вирішив, що в такому разі обидві сторони поводитися доволі необачно. Помилка Фіцтума полягала у тому, що він, так би мовити, взяв у чужих міністрів вірчу грамоту до власного государя, ніби не користувався його довірою і без їхнього засвідчення. Щодо царських міністрів, то й вони також були вкрай необачними. Насправді в рапорті, до якого було додано їхнє засвідчення, Фіцтум міг написати своєму государю те, чого росіяни ніколи не обіцяли, а згодом, з огляду на це власноручне засвідчення, вони виявилися б зобов'язаними їх виконати. Таким чином документ цей становив набагато більше, ніж дослівний, засвідчений їхнім підписом протокол усно домовленого...

Дивно, що росіяни як для самих себе, так і у наймі, для інших, не гидують здирати шкуру з полеглої худоби, волочити її з двору й чистити пічні труби...

До Петербурга прибув генерал Вейде. Його обміняли на генерала Стромберга, ризького коменданта і губернатора ліфляндського. Обмін цей відбувся за дуже дивних обставин. Після того, як було здано Ригу, Стромбергу в силу домовленостей повинні були дати свободу, і росіяни не мали права брати його в полон. Сенат у Стокгольмі, погодившись обміняти генерала Вейде на полоненого Стромберга, тим самим ніби визнав правильним затримання царем, всупереч умовам капітуляції, ризького і виборзького гарнізонів...

Польський посол розказав мені також багато про погану поведінку російської армії в Польщі. Розповів, як в останню війну росіяни вимагали у Великопольщі 100 мільйонів польських злотих, стільки ж у Малопольщі та 200 мільйонів у Литви, як поляки можуть довести рахунками і розписками. Гроші, золото, срібло, коштовні

камені, домашнє приладдя, коні та все інше, силоміць забране і пограбоване росіянами у нещасних мешканців, в цей розрахунок не входять. Росіяни тримають в ув'язненні польських шляхтичів, вони витіснили польські полки з їхніх зимових квартир, щоб самим заволодіти цими квартирами, вимагають з районів, спустошених чумою, вбивствами і пожежами, ті самі податі та податки, як з іще населених. Коли збирають ці побори, змушують тих, у кого що-небудь залишилося, платити за себе, за розорених і жебраків, словом, усюди діють жорстоко...

Загалом, як у справах фінансових, так і в інших умови життя в Росії жахливо тяжкі, і ми, данці, повинні дякувати всеблагому Творцю за те, що народилися в країні, якою керує лагідний і милостивий володар і де кожен, сплачуючи лише помірні податки, мирно, по праву, користується своїм надбанням...

Іноземні купці щоденно зазнають тут жорстокого поводження, і тому гідне подиву те, як вони зважуються оселятися в Росії і довіряти тут що-небудь кому б то не було, коли вони щодня без провини можуть очікувати нещастя, збитків і ганьби...

Такий собі Бутенант де Розенбуск, якого блаженної пам'яті король Христіан V звів у дворяни і призначив королівсько-данським комісаром у Москву, так само став жертвою жорстокого насильства. Батько його, голландець, знайшов поблизу одного міста Олонець, у місцевостях, розташованих недалеко одна від одної, чавунну і мідну руду. Він отримав належний привілей і дозвіл, відкрив там власним коштом, з великими витратами, два заводи, чавунний і мідний. Потім почав, однак, отримувати значні зиски. Але невдовзі після того, як усе владналося, батько помер. Тоді привілей на заводи був відновлений на ім'я його сина, де Розенбуска, до того ж найформальнішим способом, за підписом самого царя і з великою російською печаткою. Проте, оскільки ці закладені під Олонцем чавунний і мідний заводи давали гарний прибуток, то жадібний князь Меншиков вирішив заволодіти ними. По-перше, вони були в підпорядкованій йому губернії; по-друге, Розенбуску не вистачало коштів на їхнє утримання, бо заводи повинні були виготовляти різне військове приладдя в борг. І ось князь Меншиков відібрав заводи собі, відмовившись навіть сплатити бідному Бутенанту де

Розенбуску ті 20 000 рублів за постачання з заводів, які заборгував йому цар. Розенбуск часто ходив до царя з надією, що заводи йому повернуть, (адже) він зміг би легко утримувати їх, якби ті 20 000 рублів йому сплатили. Цар добре знав про велику несправедливість, якої зазнав цей чоловік, та все запевняв його гарними обіцянками, хоча, власне не знав, як йому викрутитися та до яких хитрощів вдатися. З одного боку він не знаходив заперечень проти його законних вимог, але з іншого — не хотів позбавляти князя Меншикова вигод, тож Розенбуск ніколи не отримав назад ні заводів, ні грошей. Один лише генерал-адмірал Апраксін з жалю надав йому незначну грошову допомогу. І зрештою, Розенбуск помер у бідності, пригнічений горем.

Цілком можливо, що прибутками з цих заводів, як і з майна, забраного князем Меншиковим у багатьох інших осіб, користується сам цар. Він тільки вдає прихильника законності, а коли стається несправедливість, князь повинен відволікати на себе ненависть постраждалих. Бо якби князь Меншиков дійсно мав усе, що в Росії вважається його власністю, то прибутки його сягали б кількох мільйонів. Але справді неймовірно, щоб такий правитель, як цар, який вкрай потребує засобів для ведення війни і так скупиться для самого себе, ніби якийсь бідняк-простолюдин, вирішив обдарувати кого-небудь таким багатством. На питання, хто користується монополією на право торгівлі царським житом і багатьма іншими товарами, які вивозяться морем з Архангельська, завжди чуєш відповідь: «князь (Меншиков)». На питання, хто користується в Москві прибутками з того чи іншого виробництва, завжди чуєш, що всі вони належать князю. Коротше, все належить йому, тому він владний робити що завгодно. А про царя кажуть, що він добрий, на князя ж лягає провина в багатьох питаннях, у яких він нерідко невинний, хоча взагалі він і не вирізняється справедливістю, а в усьому, що стосується почестей і наживи, є найненаситнішою істотою, яку коли-небудь народжувала жінка. Коли цар не хоче сплатити заслуженого утримання якому-небудь офіцеру або не хоче надати йому захисту, каже, що сам він лише генерал-лейтенант, і направляє офіцера до фельдмаршала, князя Меншикова. Та коли заявник приходив до князя, той вже попереджений і робить так, як йому

здається вигідніше. Якщо бідняк знову йде до царя, той обіцяється поговорити з Меншиковим, навіть вдає, що гнівається на князя за те, що нужденний залишається без допомоги, але все це лише лицемірство... Так, усе робиться тут поза законом і без суду. Якщо на якусь посадову особу, що вже встигла нажитися, донесуть його вороги чи дорікнуть йому в хмелю несправедливістю або розкраданням за посадою, то все його майно конфіскується без суду, і він ще щасливий, бо уникнув батога і заслання до Сибіру. Коли такій людині вдається відвернути опалу, що її спіткала, зробивши подарунок князеві Меншикову в розмірі 10, 20, 30 або більше тисяч рублів, залежно від статків, то вона врятована, адже тоді вже не дійде справа до розгляду і суду. У таких випадках кажуть: «князь взяв хабар», — що й справді буває нерідко, але з цих хабарів цар безсумнівно також отримує свою частку, тільки за своєю природою діє таємно, намагаючись скерувати (загальну) ненависть на князя.

Негайно після приїзду до Росії я помітив скупість росіян та їхню дріб'язковість у справах фінансових...

У Москві кояться жакливі розбої та грабежі. До речі, сталося ось що. Увечері один із секретарів царської Німецької канцелярії Посольського приказу Остерман прибіг до моїх воріт без шапки і почав у них стукати. У цей час я спокійнісінько сидів собі вдома. Виявляється, що неподалік мого подвір'я на нього і на морського капітана барона Фрідріха-Вільгельма фон Віллемовського, а також на двох морських солдатів, які були з ними, напали так звані розбійники. Остерман сказав, що полишив (Віллемовського) і солдат, оточених розбійниками. Тоді за моїм наказом всі мої люди, схопивши зброю, кинулися рятувати Віллемовського. Знайшли вони його напівмертвим і роздягненим. Солдати були настільки поранені та побиті, що не могли стояти на ногах. Цих напівмертвих людей принесли до мене на обійстя, де мій камердинер, фельдшер за ремеслом, зробив їм перев'язку. Після огляду Віллемовського виявилось, що він отримав вісім смертельних ран в голову. Коли йому зробили перев'язку, він весь час був у забутті та мовчав. Розбійники для Москви — справжнє лихо. Вийти ввечері на вулицю — означає наразити своє життя на небезпеку. Взимку без вуличних убивств і грабунків не минає жодна ніч. Вранці на вулицях знаходять трупи

пограбованих. Біля самого мого обійстя та в найближчих його околицях за час мого тримісячного перебування в Москві вбито 16 осіб, попри те, що я часто посилав варту, щоб підстерегти цих лиходіїв...

Хоч би які схильні були росіяни до крадіжок і хоч би які ласі на чуже добро, проте, судячи з того, що розповідали й стверджували мені в Росії люди, які переконалися в цьому з довгого досвіду, росіяни рідко проникають в приміщення, двері чи інші затвори якого опечатані восковою печаткою. Проте найміцніші замки і гвинти не можуть протистояти їхнім злодійським пальцям...

Коли бачиш тут пожежу, що починається, стає страшно: оскільки майже все місто збудовано з лісу, а пожежні установи працюють погано, то вогонь поширюється до тих пір, поки є чому горіти. На пожежу виходять російські священники з хоругвами, образами, кадилами й іншими священними атрибутами і моляться між пожарищем і будинками, що ще не зайнялися, але все марно. Простолюд тільки дивиться і нічого не робить і чекає випадку, як би щось украсти. Рятувати майно чи гасити вогонь їх не підманиш і за гроші...

Швидкість, з якою росіяни вчаться і звикають до будь-якого діла, не можна описати. Посаджені в шлюпку солдати після восьми днів гребуть одним веслом так само майстерно, як і найкращі веслярі...

Після полудня цар знявся з якоря і жодним словом не попередив ані мене, ані посланця Фіцтума про свій відхід, тому ми ледь встигли забрати з берега намет та інші свої речі. Цар майже завжди від'їжджає так несподівано, і подорожі його приховуються навіть від посланців тих коронованих осіб, з якими він у тісному союзі. Безсумнівно, причину цього треба почасти шукати в душі страшенної недовіри, якою сповнені росіяни...

Доречно буде згадати, що росіяни вживають нечисту, жакливу їжу, одягаються погано, вкрай неохайно і брудно, у більшості випадків без білизни, тому від них такий поганий, неприємний запах, що проживши три-чотири дні в будь-якому приміщенні або кімнаті, вони остаточно заражають там повітря і на тривалий час лишають після себе сморід, так що там не можна залишатися...

Перед образами, намальованими на будинках або воротах, росіяни завжди багато разів кланяються і хрестяться. Крім цих поклонів і хресних знамень, що супроводжуються словами: «Господи, помилуй»,

тобто «Kyrie elejson», росіяни такі необізнані й тупі у сфері християнського віровчення, що в нас трирічна дитина, яка отримала хоча б якийсь виховання, має ґрунтовніше поняття про свою віру, ніж більшість дорослих людей у Росії. Наскільки я можу судити, тут з п'яти осіб ледве один зуміє прочитати «Отче наш»; та й той, який уміє, вірш прочитає, а потім його забуде. Якщо ж спитати їх, скільки на світі богів, вони виявляться в глухому куті; ще менше могли б вони відповісти на запитання про особу Христа, Його смерть та заслуги...

Коли між царем і мною зайшла, поміж іншого, розмова про короля прусського, цар розповів мені, що під час подорожі його за кордоном він збирався йти морем з Піллау в Кольберг, але бранденбурзці намагалися запевнити його, ніби Балтійським морем ходить багато турків і корсарів. Цим бранденбурзці хотіли налякати його і відмовити від подорожі, яка могла б відкрити йому очі, ознайомивши зі станом інших країв, що посприяло б облаштуванню його держави за зразком інших країн Європи...

Цар як морський офіцер давав бенкет у петербурзькому шинку і сам підносив гостям вино та інші напої. Знову відкрилася стрілянина й почалася п'ятика. Увечері запалили прекрасний феєрверк. Цар роздав мені та більшості офіцерів мечі, які він узяв у шведських офіцерів в битві під Полтавою. Ніч ми провели в роз'їздах з одного будинку в інший та всюди їли й пили; численні блазні, які сиділи поруч із царем, кричали, свистіли, курили та співали. Патріарх Зотов так напився, що всюди спав за столом і в присутності царя, який тримав йому свічку, надзюрив (хай пробачить мені читач) просто під стіл. Жінки з усього міста невідлучно були біля компанії...

Козацька столиця Глухів оточена доволі (міцним) валом і сухим ровом, але гармат майже немає. За коменданта тут російський князь Богдан Іванович Гагарін на чолі гарнізону зі 150 осіб. Оскільки гарнізон російський, ще з часів змови козаків за Мазепи проти царя, він не дуже-то їм довіряє. Водночас це є причиною невдоволення козаків проти царя: вони народ вільний, тому незадоволені тим, що цар призначає в їхні фортеці російських комендантів і займає російськими солдатами...

У козацькій Україні благоденствують, і всі живуть розкошуючи. Вони мають всього вдосталь, тому безмитно продають і купують, торгують чим завгодно, сплачуючи тільки щорічну необтяжливу подать гетьману. Козаки одягаються як поляки, носять довгополі кунтуші наопашки, польські шаблі та шапки; та ще й схоже до поляків підстригають собі волосся і високо голяться колом. На противагу росіянам, всякий козак іде до церкви зі своїм молитовником. Вони у всьому незрівнянно чистіші та охайніші за росіян. Козачки одягаються в довгополі широкі кунтуші, обходяться без сорочок, а на голові носять великі капелюхи, обтягнуті білим полотном, яке, опускаючись біля вух, охоплює підборіддя. Капелюхи ці дещо нагадують круглі, з двох боків загострені шкіперські капелюхи...

Кролевець — велике гарне місто, втім зі старими, поваленими стінами. Будинки в місті скрізь гарні, міцно збудовані, охайні та вулиці гарні: в Росії нічого схожого я ніде не бачив. Люди тут живуть у будинках, які виступають на вулицю, як у Данії, а не на задньому дворі, як повсюди в Росії. Перед обідню та іншими церковними службами дзвонять у дзвони в три підходи, як у нас, а потім під час самої обідні зрідка подзвонюють. Хоча козаки, подібно до росіян, сповідують грецьку віру, але у дзвони дзвонять по-нашому, коли росіяни лише видзвонюють... У минулі часи, шістдесят років тому, місто Короп збунтувалося проти царя і піддалося татарам. За це, коли згодом цар взяв його нападом, він був весь спалений і зруйнований, мешканці його зарубані, а фортеця висаджена в повітря. Словом, місто зазнало тієї самої долі, яка пізніше, всього кілька років тому, спіткала Батурин, коли Мазепа перейшов до шведів. Відтоді Короп устиг знову забудуватися і знову згоріти від випадкової пожежі. Втім, стан його доволі квітучий. Сліди старих зруйнованих валів ще видно... Тутешні мешканці, як і взагалі все населення (козацької України), вирізняються великою ввічливістю, а також великою охайністю як у своєму одязі, так і в ставленні до своїх осель...

У козацькій Україні під гетьманом, який є головнокомандувачем, перебувають 10 полковників, які керують кожен особливим округом. Полковники керують кожен 10 сотниками або капітанами, капітани — 10 десятниками або капралами, зрештою капралами —

певною кількістю козаків. Так, будь-який полковник має у своєму командуванні від 20 до 60 тисяч козаків, які всі повинні на вимогу споряджатися за власний кошт у похід зі своїми конем і зброєю. За те вони мають селян, які в мирний час платять їм оброк і працюють на них як на панів. Але остання тривала війна, що спустошила більшість України й поглинула безліч люду, значно ослабила козаків. Однак, кажуть, якби скликати всіх тих, що записані в козаки, тобто воїнів, то й тепер набралось б військо з 200 або й 300 тисяч...

Тут слід зауважити, що переїздити через Дніпро до Києва може кожен, хто б він не був, з кіньми та людьми. Але назад, згідно з розпорядженням київського губернатора Дмитра Михайловича Голіцина, пропускають тільки тих, хто має його паспорт, і на цей кінець переправи поставлено варту під керівництвом офіцера. Цей запобіжний захід ухвалили, щоб перешкодити втечі солдатів з царської армії...

Я досяг опівдні Немирова. Це невеличке, майже зовсім порожнє місто. Оточують його, по-перше, зовнішні вали, потім є ще інша стіна, яка поки будується. Саме місто всередині неї. Певна кількість населення живе між зовнішніми укріпленнями й містом. Власне, Немирів — жалюгідне, безлюдне місто з переважно зруйнованими будинками. Однак і остання його хатина чистіша за найохайніші російські світлиці.

Як розповідали мені очевидці, цар, оточений турецькою армією, прийшов у такий розпач, що як навіжений бігав взад і вперед по табору, бив себе у груди і не міг вимовити ані слова. Більшість людей, які його оточували, думали, що у нього напад божевілля. Офіцерські дружини, яких було багато, вили і плакали без кінця. І дійсно, здавалося, що йому загрожувала неминуча загибель. Якби Господь Бог дивом не влаштував так, що турецького візира вдалося схилити до миру підкупом, з царської армії не врятувалася б жодна людина. З одного боку проти неї стояли турки, які більш ніж утричі перевищували її за кількістю, з іншого ж — у тилу, протікав Прут, на протилежному березі якого було близько 20 000 козаків, татарів, турків, поляків і шведів. Оскільки місцевість на протилежному березі була гориста та підйом від річки йшов крутий і високий, то

піднятися туди було абсолютно неможливо, навіть дитина за допомогою простої палиці перекинула б кожного, хто поліз би нагору. Взагалі, ця подія ясно доводить, що Бог за бажання може і у наймудрішої людини забрати розум і потім влаштувати так, що їй стане в пригоді найбільша її помилка. Справді, хто міг би очікувати від такого розумного й досвідченого у військовій справі государя, який брав участь у стількох походах проти вправного ворога, тієї помилки. Цар не мав інформації ані про сили ворога, ані про його наближення — лише коли турецька армія була від нього вже за пів милі, він вступив у таку пустельну країну як Волощина, де неможливо дістати ніякого продовольства, і відіслав від себе генерала Ренне з 9 000 людей кавалерії. З іншого боку, хіба можна було передбачити, що турки погодяться хоч би на якихось умовах укласти мир і випустити з рук християнську армію, коли мали її у своїй владі. Щоправда, султан і верховний візир отримали гроші, росіяни поступилися туркам Азовом, і всі умови, запропоновані Оттоманською Портою, були прийняті; але наскільки все це мізерне порівняно з полоном, що загрожував цареві та всій його армії! Вже один голод змусив би росіян здатися. Якби навіть припустити, а це малоймовірно, що цар цього разу здобув би перемогу над турками, то війна все одно через це не припинилася б. Вона затягнулася б надовго; водночас кампанія проти шведів на той час припинилася б або ж втратила належну енергію. Якщо взяти до уваги складні обставини, у яких перебувала царська армія, то поведилася вона на диво відважно. Цар передавав мені, що сам бачив, як у солдатів від спраги з носа, з очей і вух ішла кров, як багато людей, діставшись до води, жадібно пили її і вмирали, як інші від спраги й голоду позбавляли себе життя. Словом, біди російської армії неможливо описати. Якщо судити з почутих мною подробиць, в скрутнішому становищі ніколи ще не перебувала жодна армія...

На Пруті велика частина офіцерських возів і речей була відбита й розграбована татарами, а те, що залишилося, змушені були полишати самі офіцери через нестачу коней, більшість яких загинула або була знесилена голодом. З речей, залишених іншими, кожен брав собі те, що йому подобалося. Коли ж армія досягла Дністра, між офіцерами виникли суперечки; один казав, що така-то річ

належить йому, інший доводив, що перший господар втратив на неї право відтоді, як кинув її біля Прута через те, що не міг відвезти. Під час битви цариця роздарувала всі свої коштовні камені та прикраси першим-ліпшим слугам і офіцерам, а після укладання миру відібрала у них ці речі назад, оголосивши, що вони були дані їм лише на збереження. Коротше, сум'яття серед росіян було загальним і від страху більшість не знали, що робити...

Саме місто Лемберг (Львів) прекрасніше за всі інші міста такого розміру. Тут багато красивих палаців: майже всі будинки п'ятиповерхові, з великими колонами з кубічних каменів, прикрашені прекрасними статуями; вікна прикриті залізними віконницями чи ґратами. Втім, подекуди хатини зруйновані, оскільки війна розорила найважливіших міщан, і вони більше не можуть утримувати свої будинки. Кажуть, ніби король шведський, якому у Лемберзі дісталася багатюща здобич, сказав, що у всій його державі немає такої кількості золота й срібла, яке він знайшов лише у цьому місті. Чоловіки в Лемберзі носять польський костюм, жінки — французький. Взагалі, в місцевих жінок нічого польського не помітно. У Лемберзі є замок; стоїть він на надзвичайно високій горі...

Під час моєї стоянки в Лемберзі царський генерал Янус надрукував і оприлюднив у Польщі маніфест, в якому під страхом конфіскації майна, позбавлення честі та страти забороняв городянам приєднуватися до шведської партії. Але, власне, навіть сам король не має права оприлюднювати такі маніфести без згоди Речі Посполитої. Цей запобіжний захід, як і багато чого іншого, викликав у більшості поляків крайнє озлоблення на росіян, тому вони не приховують своїх симпатій до шведів, хоча ті й забрали у них ввічливими методами набагато більше, ніж росіяни силою. Поляки так пояснюють причини, через які вони більш злі на росіян, ніж на шведів. Ті заявили в Польщу як вороги і стягли з поляків великі побори, але, коли отримали належне, дали їм володіти іншим своїм майном спокійно, в безпеці, як у найкращі мирні часи. Навпаки, росіяни прийшли як друзі, однак теж зажадали від поляків податків, а тепер, коли їх отримали, все ж, як і раніше, вдаються до розбоїв, грабують, крадуть, відверто скоюють всілякі насильства, забирають все з будинків, які займають. Без усілякої совісті навіть під час

посту, коли не можна їсти м'яса, вбивають худобу тільки для того, щоб продати з неї шкуру, а тушу кидають собакам і скоюють багато інших безчинств, підрахунок яких зайняв би занадто багато часу і місця. Поляки скаржилися і на свого короля, який, мовляв, не надає їм у цьому випадку захисту, дозволяє царю розпоряджатися в Польщі на свій розсуд і дає йому без суду і розправи ув'язнювати найважливіших персон, чого не траплялося з самого заснування Речі Посполитої...

Залишивши в Торні свою майбутню дружину Катерину Олексіївну, цар задля її безпеки розквартирував у цьому місті значну частину своєї гвардії, тобто Преображенського полку. Підполковник цієї гвардії, генерал-майор князь Долгорукий, який командував нею за відсутності царя, відібрав у городян ключі від міських воріт, хоча перебуває тут лише як сторонній гість. Такі-от звичаї росіян. Кожному російському солдатіві місто мало платити по тинфу на день. Тинф дорівнює приблизно 18 данським шилінгам. До того ж городяни платили за більшу кількість солдатів, ніж їх було насправді; надлишок ішов у кишені офіцерів. Кожен з офіцерів володів квартирою і користувався нею задурно. Так само вчинила і майбутня цариця, до двору якої місто мало понад те доставляти всі необхідні припаси й напої. Коли ж чогось — хоча б трохи — не вистачало, президент і члени ради отримували догану, ніби були царськими підданими. Хоча насправді вони ні до чого зобов'язані не були, навіть могли не впустити до себе російських солдатів, тим більше що чудові високі стіни міста вціліли: шведи зрили тільки зовнішні вали. Колись у Торні через Віслу був прекрасний міст, на спорудження якого пішло багато праці та грошей, але кілька років тому росіяни зламали його на зло шведам. Цьому прекрасному місту довелося поплатитися за ворожнечу сторін, що воювали між собою, за прислів'ям: «Грішать царі, терплять люди». Серед інших насильств, що завдають росіяни торнським городянам, було й таке. Якщо майбутня цариця хотіла кудись виїхати, місто повинно було доправити їй не лише запряжних коней і екіпажі, а й якомога більше верхових коней для її свити з преображенських солдатів, і так збільшували за чужий кошт пишноту її виїздів. Бідні городяни змирилися б і з цим, як мирилися багато з чим іншим, якби лише

їх попереджали вчасно. Але зазвичай солдати нікого не попереджали та перед самим виїздом цариці бігали з двору у двір і забирали потрібних коней, ніби вони були їхньою власністю. Але хто переповість усі прояви російської грубості?

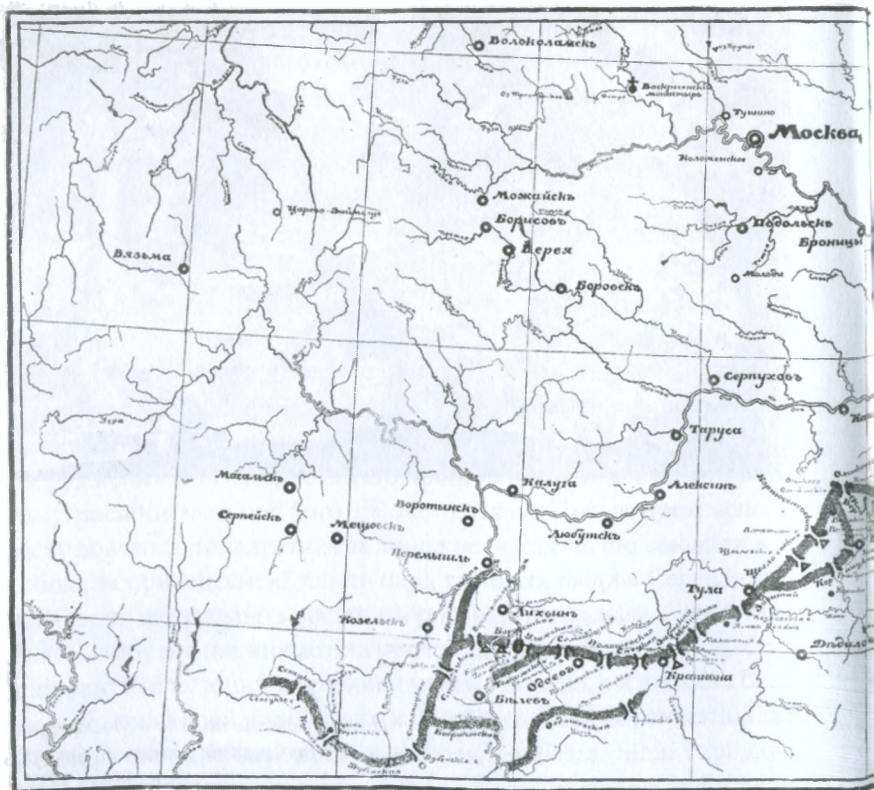

*Напад ведмедів на село в Московщині.
Ілюстрація з книги А. Олеарія,
видання 1719 р.*

«ІСТОРІЯ РУСІВ»,

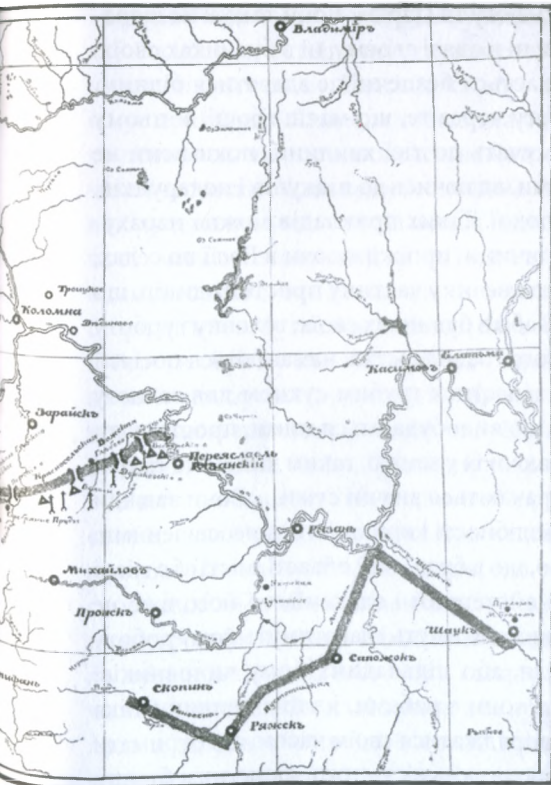
український анонімний літопис, середина XVIII ст.

Козаки Запорозькі дуже невдоволені були через злуку їх з Росією, а надто через поведінку з їхніми військами. А подано до того причини, здається, зовсім незначні, хоч подіяли вони сильно на уми народні. Козаки тії були в походах разом зі стрільцями та сагайдачниками російськими і терпіли од тих солдатів часті та дошкульні глузування за те, що голять свої голови. Солдати тії, які були ще тоді в сірячинах та личаних постолах, неголені та з бородами, себто в усій мужичій образині, були, одначе, про себе, не зрозуміло чому,

високої думки і мали якийсь паскудний звичай давати всім народам презирливі прізвиська, як от: полячишки, татаришки і так далі. За тим дивним звичаєм взивали вони Козаків «чубами» та «хохлами», а іноді й «безмозкими хохлами», а ті сердилися за те, аж пінилися, заводили з ними часті сварки та бійки, а врешті нажили непримиренну ворожнечу і дихали до них повсякчасною огидою...

Дивний і неймовірний страх перед татарами, закорінений у московитах з часів великих їхніх завойовників Батия і Мамає, змушував їх у поході триматися всім вкупі, терплячи страшенні через те нестатки, утиски і нужду, так що й саму воду вважали інколи за велику рідкість і коштовність, і ті, що нею торгували, наживали грубі гроші.

«Засічна оборонна лінія» з укріплень і засік (лісових завалів) проти кримських татар, що у XVII столітті пролягала за 200 км від Москви.

Джон ПЕРРІ,

англійський капітан і інженер,

що працював у Росії з 1698-го по 1715 рік.

«Російська держава під сучасним царем», 1716 р.

Через свавільні дії, разом з утисками з боку воєвод, правителів, дяків і дрібних чиновників, простий народ втрачає будь-яке бажання до промислу і займається ним лише настільки, наскільки потрібно для задоволення його потреб, тому що навіть якщо і вдасться комусь із них, стараннями своїми і мистецтвом, набути грошей, то вони насправді не можуть назвати їх своїми, але з покорою кажуть: «Все, що ми маємо, належить Богу та Царю». Вони також не відважуються здаватися багатими ні в одязі своєму, ні в будинках своїх, та й взагалі, між ними вважається безпечніше здаватися бідним, щоб не звернути на себе увагу через те, що маєш гроші. У цьому випадку їх переслідують і мучать до тієї хвилини, поки вони не розлучаться з грошима своїми, вдаючись до підкупів і подарунків, аби тільки залишили їх у спокої. Таких прикладів можна нарахувати десятки тисяч. З цієї причини, проїжджаючи в Росії по селах, особливо взимку, ви побачите велику частину простолюдинів, що сидять в неробстві на вулиці або в будинках своїх; головну турботу свою вони докладають до свого господарства: намагаються посіяти і вчасно скосити врожай, запитися грубим сукном для захисту себе від холоду; усі ж гроші, що видобуваються ними, прості люди мають звичай ховати, зариваючи їх у землю, таким чином по смерті цих людей безповоротно втрачаються значні суми... Вони завжди намагаються приховати свої здібності і прикидатися неосвіченими. По-перше: якщо стане відомо, що в будь-якій області, місті або місці живе такий-то працівник майстерний і здатний, то його вже не залишать в спокої, постійно вимагатимуть і даватимуть йому роботу за наказом самого правителя, або підвладних йому чиновників, або місцевих дворян, у яких вони є рабами, і з цієї хвилини така людина вже не може ані розпоряджатися своїм часом, ані отримати для себе пристойної винагороди, а замість того, якщо ним будуть

незадоволені, або якщо він почне нарікати, то часто за труди свої він отримує удари... Коли я намагався, мірою сил моїх, клопотати на користь деяких осіб, дійсно здібних, щодо винагороди хоча б по копійці на день, щоб тим заохотити й інших, то під час мого перебування у Воронежі, я отримав від пана Апраксіна відповідь, що не було до цих пір прикладу, аби з царської скарбниці видавали людям гроші за виконання їхніх обов'язків у справі, на яку вони були відправлені, що замість цього ростуть в Росії батоги, і, якщо вони не виконують необхідних робіт, їх слід за це бити...

Надаю читачеві судити: навіть страшний гріх Содому в цій країні майже не вважається злочином; у п'яному вигляді вони дуже до нього схильні. Нічого немає більш звичайного, як... вранці після великих свят чути про вчинені вбивства і бачити пограбованих і вбитих людей, що лежать на вулицях Москви...

Росіяни... постійно перетлумачують свої слова до навпаки і зраджують своєму слову. Внаслідок цього в цій країні між іноземцями існує приказка: «Якщо ти хочеш знати, чи чесна людина росіянин, то подивися, чи росте волосся на його долоні: якщо немає, то й не чекай чесності!» Коли вони лестять, марнуючи ласкаві слова, і з клятвою запевняють вас у своїй повазі (що є звичайним їхнім способом поставити вас в залежність від них, і що вони роблять як стосовно один до одного, так і стосовно іноземців), то ви завжди будьте на сторожі, маєте бути цілком певні, що вони мають намір зрадити вас. Почуття сорому так мало в них розвинене і так мало пов'язане з поняттям про ниці діяння, що бути хитруном у народі вважається похвальною якістю; вони кажуть: «Ця людина розуміє світ, і безсумнівно матиме успіх». Про чесну людину вони кажуть: «Він дурний і не вміє жити» (*Un Cloup nemeit shiet*). Вони так мало поважають своє власне слово, і поняття про честь, в істинному її розумінні, має для них таке мале значення, що в їхній мові не існує навіть слова, щоб висловити це поняття... Коли я займався спорудженням водного сполучення з Камишенкою, майже половина надісланих до мене працівників для риття каналу була з числа татар, і велика частина вершників, надісланих для прикриття робітників, складалася з дворян або вищого стану того ж народу... Вони кажуть росіянам: якщо їхня Віра правдива і справжня, чому ж вони не

живуть у згоді з істиною? Що ж стосується татар, то я маю віддати їм справедливість і сказати, що завжди, коли мав нагоду довіритися їм, або застосовувати їх до справи, то я і мої помічники могли помітити, що вони щирі і чесні в житті своєму, а в розмовах набагато більш тямущі за все те, що я зустрів серед російського народу...

З одного боку, здатність долати труднощі робить їх придатними для військового життя, з іншого ж боку, якщо росіянин матиме сухарі, що є не що інше, як печений житній хліб, порізаний на дрібні чотирикутні шматочки і висушений потім у печі, якщо він тільки буде мати ці сухарі і просту воду, щоб запити їх, то він здатен задовольнитися цим і йти розміреним кроком тижнів зо два без зупинки. Якщо ж він отримує ще час до часу чарку горілки, то вважає себе цілком задоволеним і щасливим.

По-друге, росіяни ні в що не ставлять смерть і не бояться її. Взагалі помічають, що коли їм доводиться йти на страту, вони роблять це абсолютно безтурботно. Я сам бачив, як багато хто з них ішли з ланцюгами на ногах і з запаленими восковими свічками в руках. Проходячи повз натовп, вони кланялися і промовляли: «Вибачте, братці!» І народ відповідав їм тим же, прощаючись з ними; і так вони клали голови свої на плахи і з твердим, спокійним обличчям віддавали свої дні. На цій підставі усі ті, які краще за мене можуть про це судити, вважають, що при хороших офіцерах росіяни неодмінно будуть чудовими солдатами; і в багатьох випадках у недавні часи було вже доведено, що ті з них, яких добре ведуть і застосовують до справи, можуть також добре встояти і б'ються не гірше за інші народи.

Жан-Шапп Д'ОТРОШ,
французький астроном і мандрівник
«Подорож до Сибіру за наказом короля
у 1761 р.», 1722–1769 рр.

«Загалом морські й сухопутні сили в Росії налічують 330 тисяч осіб. Сухопутні війська самі по собі налічують 210 тисяч, 16 тисяч з яких — гвардія володаря, решта сухопутних сил становить 194 тисячі. Чимала частина цих військ займається конвоюванням злочинців і доставлянням їх на копальні. Ці підрозділи вважаються неефективними. Крім того, я бачив, що в кожному полку, який налічує 2637 вояків, неефективна кількість становить 700. Такий великий дефіцит зумовлений такими факторами. Частина належить до штабів, частину треба доправляти з віддалених провінцій, тому що їх нелегко зібрати до купи через майже непрохідні дороги. Росіяни мають величезну відразу до служби, через що багато з них дезертує, а багато гине раніше, ніж вони приєднаються до полку, який може бути на відстані 800-900 ліг від їхнього житла, а іноді й більше...

Хоча прибутки Росії не перевищують 65 чи 70 мільйонів французьких ліврів, ця країна може утримувати 330 тисяч військових лише завдяки дріб'язковій платі солдатам і завдяки тому, що війська розташовані в багатих провінціях, де вони самі забезпечують себе харчами. Маючи настільки велику армію, Росія не здатна вивести на поле більш як 60 чи 70 тисяч ефективного регулярного війська, і навіть цього досить, щоб зробити її провінції малолюдними. Росія не здатна нести жодні надвеликі витрати через її помірні доходи...

У внутрішніх частинах країни я спостерігав, наскільки росіяни не люблять армію. Дорогою з Тобольська до Петербурга я зустрів один військовий підрозділ. Його керівник розповів мені, що очікує, ніби через масове дезертирство не доведе до місця призначення й половини рекрутів, хоча їх самих охороняли солдати регулярних військ. Вигляд кожного солдата був сповнений відчаю, і вони були схожі на нещасних, засуджених до веслування на галерах. Дезер-

тирство в Росії є подвійним злом, адже, крім самої втрати військ, оскільки дезертири можуть бути ввіймані вдома, вони збираються в банди грабіжників, що заражають країну, так що мандрувати нею з певною мірою безпеки можна лише з охороною. Якщо 700 людей неефективні в кожному полку, це означає 75 тисяч для всієї польової армії, яку я вимірюю у 210 тисяч солдатів, однак вона має бути менша ще на 16 тисяч, які завжди біля імператриці. Так польова армія зменшується до приблизно 120 тисяч осіб, з них маємо відняти людей, котрі належать до військових частин по всій Росії, хоча ніколи не беруть участь у воєнних діях. Серед них інтенданти, клерки, ковалі, перукарі, ветеринари, теслі, денщики тощо. Цих людей налічується ще по три сотні на полк, і більш ніж 30 тисяч на всю польову армію. З цього ми бачимо, що хоча російське військо формально налічує 330 тисяч, разом сухопутні війська і флот, реально на поле бою можуть вийти 70-80 тисяч регулярних військ. Кілька офіцерів переконували мене, що в російській армії ніколи не було більш як 60 тисяч діючого війська... Кількість убитих і поранених під час останньої війни в російській армії була дуже значною, я кілька разів чув думки офіцерів, які були переконані, що її склад майже цілком оновлюється щороку... Офіцери загалом мало розуміються на мистецтві війни: ця наука, настільки ж широка, як і складна, потребує знання інших різних наук, від яких вона залежить... Хоча більшість російських військ чудово дисципліновані, вони не знають, як правильно переміщувати війська. Марш російської армії настільки безладний, що швидше нагадує еміграцію людей з однієї країни до іншої. Росіяни мало ознайомлені з висилкою загонів наперед руху військ, використанням шпигунів. Офіцери не мають найменшої уяви про формування запасів і розподіл провізії. Через це часто трапляється, що солдати погано нагодовані. Усе це призводить до того, що швидкість армійських операцій низька, сформовані великі підрозділи військ нелегко змусити рухатися. Ці факти підтверджували в розмовах зі мною всі офіцери та всі іноземці на російській службі.

Російським солдатом, змушеним служити, рухають не якісь принципи честі або сміливості, а лише горілка, страх покарань і бажання жити, що іноді надихає його певною хоробрістю...

Російський флот слабкий, не лише через малу кількість кораблів, але й через те, що морські офіцери знають так само мало, як і сухопутні...

Російська артилерія дуже добре підготовлена і завжди дуже численна...

Кожен знає, що російська кавалерія найгірша в Європі, проте цього не можна сказати про піхоту. Сто років тому говорили, що піхота б'ється добре, якщо має рови та паркани перед собою, проте дуже боягузливо втікає, якщо не бачить місця, де може оборонятися. Цікаво, що всі ці факти є цілковитою правдою донині, хоча зараз війська краще дисципліновані. Якщо росіяни бачать легкий шлях відступу, вони не думають ні про що інше, як про втечу, проте якщо їх притиснуть і змусять захищати своє життя, вони стають грізним військом. Росіянин ніколи не б'ється за честь, лише за життя...

Піхота — найкраща частина війська, яку вони мають. Більшість її добре дисциплінована. Піхота не годиться для атак, проте захищається доволі добре, навіть без укріплень. Вона дуже грізна, особливо коли не має куди тікати...

Всі монети із зображенням малого імператора Івана були конфісковані, їх зберігання карається смертю. Коли я спитав, чи живий імператор Іван, чи ні, мені негайно зашипіли на вухо, що розмови про нього в Росії заборонені. Хоча в крихітній кімнаті на 30 квадратних футів нікого не було крім нас і трьох французів. Напередодні смерті імператриці Єлизавети ніхто не наважувався питати про її здоров'я, і коли вона померла, хоча це було загальновідомо, ніхто не наважувався говорити про це. У Московії панує загальна недовіра і цілковита мовчанка про всі справи, які хоча б трохи стосуються уряду, ці речі зумовлені тим, що кожен росіянин може звинувачувати іншого, крикнувши публічно: «Слово і дело», тобто звинувачуючи когось словом і ділом у зраді. Всі, хто чує це, зобов'язані допомагати піймати звинуваченого. Син звинувачує батька, батько — сина, і природа замовкає від таких неподобств. І обвинувача, і обвинуваченого конвоюють до Петербурга, де справу розглядає суд секретної канцелярії. Обвинуваченого майже завжди карають, навіть якщо він невинний. Натомість обвинувача ніколи не карають смертю. Так знать опиняється під ярмом жакливого рабства...

Пани продають своїх рабів, мов худобу, в інші частини світу, вони обирають кого хочуть зі своїх рабів і ставляться до них не людськи. Формально пани не мають права убивати своїх кріпаків, але оскільки вони мають право наказувати бити їх батогами, це означає, що вони можуть їх вільно вбивати...

Московити — раби деспотичного володаря, вони загалом неосвічені та надзвичайно недовірливі, тому в їхній поведінці нема нічого дивного...

Той тип делікатної любові, що народжується від чутливості, й проти якого не встоїть найсуворіша доля, в Росії зовсім невідомий. У цьому варварському місці чоловіки тиранять своїх жінок, поводяться з ними як з рабнями, вимагають від них виконання найбільш рабських обов'язків. У їхніх подружніх церемоніях жінка має сама давати чоловікові жмут палиць і знімати з нього черевики на знак переваги чоловіка і підкорення жінки. Звичаї цього народу не покращаються доти, доки жінка перебуває в рабстві і не є причетна до суспільних благ...

Взаємний страх переважає серед людей, з цього виростає недовіра, маскування та обман. Дружба — почуття, яке робить нас щасливими, досі не знане в Росії, оскільки воно передбачає певну чутливість і абсолютну єдність друзів, сердечність, що ділить навіл щастя і горе...

Європейські манери, які спробували запровадити в Росії, мають тут замале підґрунтя. Вони не пасують деспотизму і стилю правління. Проте вони запроваджують розкіш і спілкування з іноземцями. Це лише робить росіян ще нещаснішими через порівняння свого рабського стану зі станом представників вільних народів...

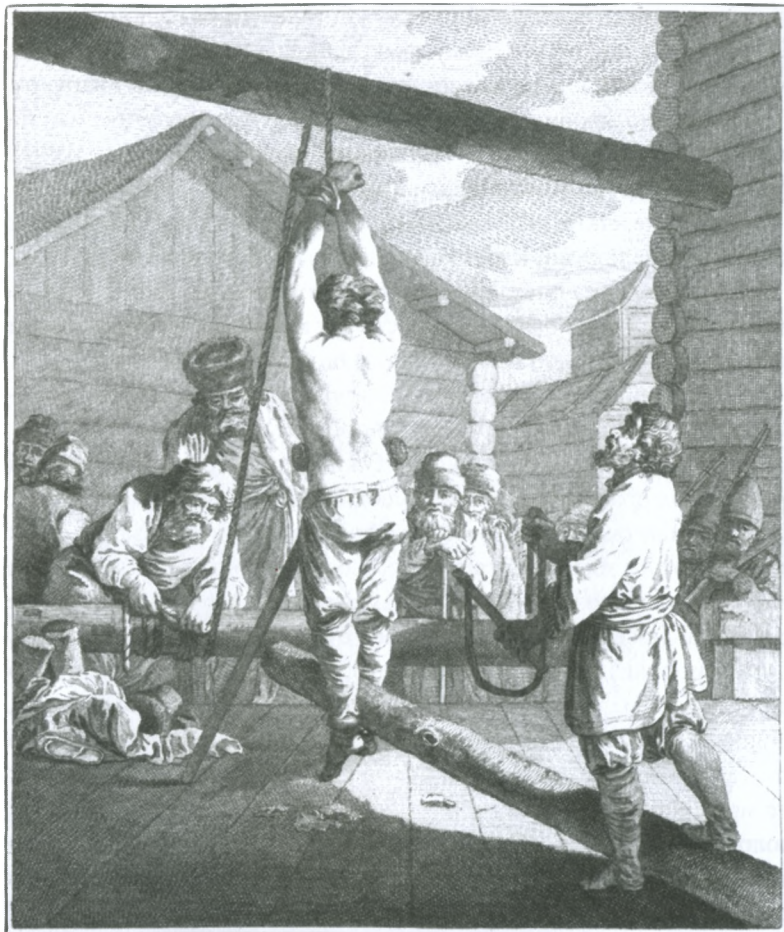
Звичайні люди в Росії, які не мають найменшого поняття про свободу, менш нещасні, ніж знать. Проте вони не знаються на промисловості чи торгівлі, особливо за межами Москви. Росіянин не має ніякої власності, зазвичай байдужий до всього, що могло б покращити його долю. Навіть знать, яка живе в постійному страху покарань і конфіскації майна, не дуже зайнята тим, щоб покращити своє становище, а радше займається тим, як дістати реальних грошей, щоб задовольнити свої поточні потреби. Російські селяни вдовольняються простою їжею, проводять час у лінощах, розпусти

*Московитка.
Малюнок Жана-Батиста Лепрінса,
який мешкав у Московії у 1758–1763 рр.*

та пияцтві, хоча виробляти алкогольні напої вони не завжди мають право.

Якщо ми оцінюватимемо їх за їхнім стилем життя, нам здається, що вони дуже простецькі, а насправді вони майстерно хитрі, та більші шахраї, ніж будь-який інший народ. Вони також дуже спритні у крадіжках. Вони не наділені тією сміливістю, яку деякі філософи приписують північним народам, натомість російські селяни малодушні та неймовірно підступні. Нема у них принципів моралі, вони більше переймаються тим, як дотримуватися посту, ніж як не вбити людське створіння, особливо якщо це іноземець — вони не визнають іноземців своїми ближніми. Російські та польські раби відрізняються у всьому: росіянин зневажає сільське господарство, є загалом аморальним, хитрим і гостроязиковим. Натомість польський раб любить землеробство, він моральний і простакуватий. Раб у Польщі належить своїй землі, яка є його власністю, відтак йому подобається працювати на ній. Він здатен забезпечувати всі свої потреби і почуватися комфортно без того, щоб вдаватися до криміналу. Крім того, він підкорюється групі вільної знаті, яка може ризикувати і бути безкарною. Якщо такий селянин дурний, то це тому, що він підкорений. Російський раб, натомість, не має ані дюйму власної землі, землеробство йому байдуже, він не хоче задовольняти власні потреби, зокрема горілкою. Але, оскільки він рідко це може зробити без крадіжки або без порушення закону, страх покарання робить його обережним і хитрим. Рабство стоїть за всіма рисами росіян: люди в Росії є економічною одиницею, їх іноді продають за дуже низькою ціною. Інколи дітей забирають з материнських рук люди, які поводяться з ними розпусно... Найжалюгідніші тварини мають право на щастя від материнства і батьківства; людина в Росії є єдиною істотою, яка не має цього. Ця порочність душить усі принципи гуманності і всі почуття. Коли я повертався з Тобольська до Санкт-Петербурга, в будинку, де я жив, знайшов батька, прикутого ланцюгом. Через крики чоловіка і байдужість його дітей спочатку я подумав, що він божевільний, але це виявилось не так. У Росії за рекрутами йдуть селами спеціальні люди, які, мов ті м'ясники, перевіряють людей, наче худобу, на придатність до служби і зганяють в отари, щоб поставити тавро. Син

*Покарання великим бато́гом (кну́том).
Малюнок Жана-Батиста Лепрінса,
1758–1763 рр.*

цього чоловіка був обраний для служби, але втік без відома батька. Батько став в'язнем у власному домі і день за днем чекав покарання. Мене так шокувало це видовище, що я одразу змінив квартиру. Практика, що зробила росіян жорстокими та негуманними: на думку господарів, селяни — це тварини, яких треба бити залізним прутом доти, доки вони під цим ярмом.

Російська знать, яка завжди має перед очима злих і жорстоких рабів, проявляє суворість, яка для них мала б бути неприродною, і плазує, коли сама постає перед сувереном, тим, хто вище них або в кого вони щось просять. Натомість тут найбільш суворі до людей залежних або тих, хто не має сили їм опиратися...

Пересічні люди в Росії настільки розпущені, що їх треба утримувати уярмленими в жорсткій суворості...

Пересічні люди в Росії — фанатики грецької релігії. Та що далі ми були від столиці, то менше ці люди розуміються у своїй релігії. Вони вважають, що виконують всі свої релігійні зобов'язання, коли дотримуються зовнішніх ритуалів і особливо постів. В іншому вони віддають себе розпусті, всім вадам і гріхам. Моральність рідше трапляється серед росіян, ніж серед сусідніх поганських народів. Думки росіян про християнство настільки екстраординарні, що ця релігія, сама по собі створена для щастя і суспільного порядку, ніби робить росіян ще злішими. Коли судили одного убивцю, його спитали, чи дотримується він посту, і він палко запевняв, що ніяк не може нехтувати обов'язками своєї релігії. Причому цей самий чоловік очолював банду, членам якої він обіцяв усю здобич, якщо вони приведуть до нього нещасну жертву живою. Він прив'язував своїх жертв голими до дерева, не зважав на стать, розрізав біля серця і пив їхню кров. Він розповідав, що відчував задоволення від страждань і конвульсій цих нещасних людей. Цю історію, що здається неймовірною, розказав мені один росіянин. Такі випадки рідко трапляються в Росії. Я розказав цю історію лише задля того, аби показати, що в цій країні менше уваги звертають на моральні норми релігії, ніж на виконання церемоній, які не завжди виправляють мораль людства...

Схоже, розум вчених людей, які приїжджають до Росії з-за кордону, слабне в Росії. Багато з них розчаровані залишають Росію...

*Покарання жінки батою (кнотом).
Малюнок Жана-Батиста Лепрінса, 1758–1763 рр.*

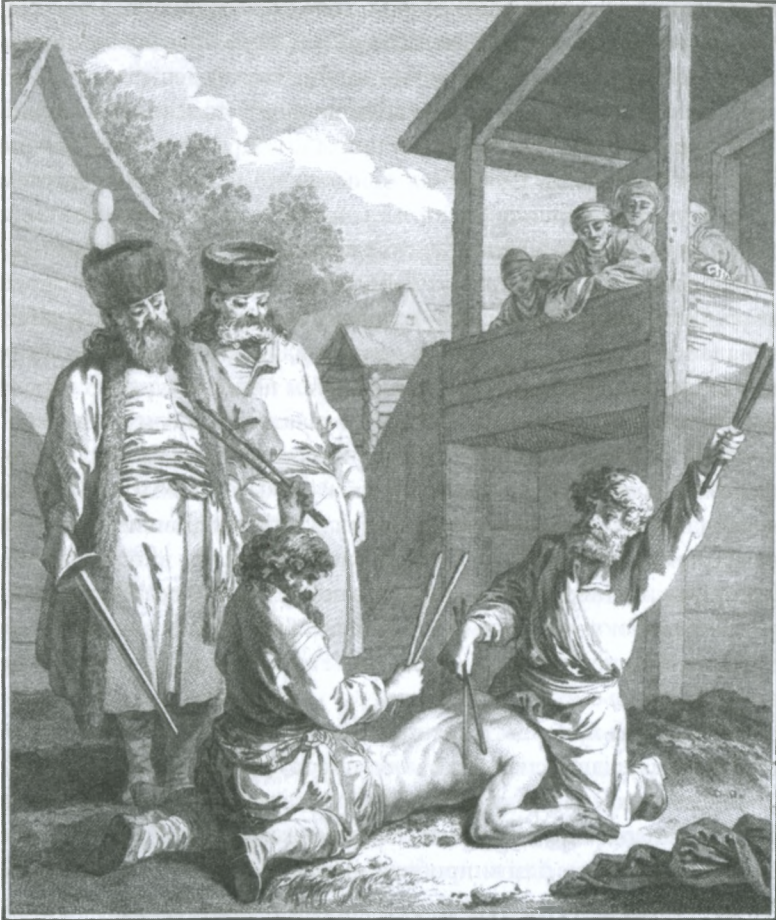
У Росії я не бачив жодного іноземця, який би не шкодував за часами, коли він жив серед своїх земляків...

Я помітив, що росіяни бувають справді веселими та мають щирий суспільний дух, лише коли мандрують за кордоном...

Перед Посто́м росіяни рідко мандрують, адже в цей час вони постійно п'яні й віддаються всіляким надмірностям. У цей час вони повністю віддаються розпусті та пияцтву, і ніхто не подорожує через страх бути пограбованим... Лінощі — це їхнє третє найбільше задоволення після жінок і пиятики. Росіяни не мають багатьох хвороб і немощів, вони жили б довше за будь-кого з людей, якби не віддавалися так пияцтву і розпусті... Якщо російський селянин отримує трохи грошей, він сам іде в шинок, напивається там за кілька хвилин і далі вже не думає про свою долю. Коли я готувався до обіду, раптом виявив, що деякі мої пляшки порожні, а їжа пропала. Після розслідування один з моїх охоронців сказав, що вино їм сподобалося, тому вони його випили. Я був здивований не так зізнанням, як гарним настроєм, з яким говорив охоронець...

Росіяни нижчих класів не мають іншої уяви про субординацію, крім найбільш неприйнятної рабства, і не визнають пана, який не ставиться до них як до рабів... Парубки в Росії одружуються в 14–15 років, а дівчата в 13. Вони мусять віддавати своїх доньок рано заміж, аби запобігати розпусті... Венеричні хвороби настільки поширені в Сибіру та Північній Татарії, що можна подумати, ніби вони з часом призведуть до вимирання людей у цій частині землі. Це зумовлено розпустою і тим, що люди живуть разом у хатах. У них немає ліжок, тому вони лежать разом покотом, віддаються розпусті на печач, тож навіть діти бувають свідками виконання подружніх обов'язків. А молодь, яка дізнається про це раніше, ніж в інших країнах, стає більш схильною до розпусти... Чоловіки в Росії дуже схильні до содомії. Венеричні хвороби поширені аж до східного Сибіру. Пан Гмелін, коли мандрував Сибіром, вказував, що неаполітанська хвороба (сифіліс) вразила всіх мешканців Аргунського району, чоловіків, жінок, старих, молодих, навіть дітей...

Коли я був на хуторі Мелечіна, в кімнаті нестерпно смерділо, тому я мусив за кілька годин покинути її. Мешканці проводять у своїх кімнатах більшу частину року і не мають доступу до свіжого повітря,

*Покарання палицями.
Малюнок Жана-Батиста Лепрінса,
1758–1763 рр.*

крім віконця, що завжди зачинене, чи малого клапана, який вони зрідка відкривають вранці, аби вийшов дим. Тому вони завжди живуть серед інфікованих випарів, які накопичуються за дев'ять місяців... Термометр справив неймовірне враження на мешканців Васкаріни, вони бачили щось чудесне у цьому приладі, попри всі мої пояснення. Один з найупертіших парубків прийшов до мене і з ентузіазмом повідомив, що тваринка в термометрі сховалася. Я вже не мав сили пояснювати їм через свого перекладача, що ртуть — не тваринка.

Одразу після прибуття до Тобольська я поїхав до губернатора міста Соймянова. Він послав за своїми доньками, одна з яких поцілувала мені руку. Оскільки я не знав російських звичаїв, це мене спантеличило. Іншим двом донькам я сам поцілував руки і одразу висмикнув свою... Лише губернатор і кілька людей знали, що я астрономічними методами збираюся досліджувати прохід Венери перед Сонцем. Проте найбільші невігласи казали різні безглуздя, інші чекали від цього експерименту кінця світу. Вони дивилися на мене як на винуватця тодішньої повені на ріці Иртиш, внаслідок якої будинки в нижньому місті були підтоплені аж по дахи. Ріка розливається щороку, проте цьогоріч повинь була небаченою. І ось це змусило їх думати, що їхні нещастя не скінчаться доти, доки я не покину Тобольськ...

У Тобольську солдати не хотіли спати в моїй обсерваторії, де я проводив досліди, а спали на вулиці просто на траві, і на ранок були повністю мокрі від роси, ніби скупалися у воді. Попри це вони глибоко спали і не відчували жодних незручностей. Через таке їхнє життя, через всі ці випробування вони мають настільки дуже здоров'я, що можуть терпіти тяжкі випробування під час війни без шкоди для організму... Росіяни дуже вірять у святих своїх домашніх капличок, вони завжди моляться їм перед кожною справою. Один росіянин, який мав за коханку дружинку ревнивця-сусіда, розповів мені, що в момент, коли він мав найбільше задоволення з нею, вона раптом знялася й побігла до каплички молитися, а після того знову кинулася в його обійми... У лазнях, особливо в бідних хуторах, голі чоловіки часто бачать голих жінок, які так само миються, і голяка розмовляють з ними. У Солікамську я бачив, як голий чоловік виходив з лазні та спокійно говорив з жінкою...

Коли обід майже скінчився, покликали всіх молодих дівчат села, і вони співали нам, поки ми наїдалися за столом. Потім почався танок, і я запросив одну дівчину потанцювати зі мною. Мені чітко сказали, що в Росії вважається неприйнятним танцювати з рабинєю...

Одяг татарів у всьому кращий за одяг росіян, у татарів він елегантний, а в росіян — убогий...

Люди в Сибіру високі, дебілі та добре скроєні, як майже й у всій Росії: вони надміру схильні до розпусти і пиятики. Вони раби деспотичного володаря, і застосовують той самий деспотизм до власних рабів або залежних з іще більшою суворістю...

Батоги вважаються в Росії методом виправлення поведінки. Я бачив це покарання на шляху з Тобольська до Санкт-Петербурга. Я дивився у вікно, коли почув крики і побачив, як два раби тягнули дівчину років 14 чи 15. Вона була висока, з гарною статуєю. З її одягу було зрозуміло, що вона походила з хорошої сім'ї. Її голова була відкинута, очі, сконцентровані на одній людині, просили пощади. Попри це росіяни вивели її на середину майдану, роздягли до талії, потім поклали на землю, самі стали на коліна, один тримав її голову між своїми колінами, інший — нижню частину тіла. Потім принесли палиці, якими вони почали бити її доти, доки хтось не закричав «досить». Потім її підняли, її ледве можна було впізнати. Обличчя і все тіло було залите кров'ю і вкрите брудом. Це суворе покарання змусило мене подумати, що вона скоїла якийсь жахливий злочин. За кілька днів я дізнався, що вона була покоївкою пані, а її чоловік наказав покарати через якусь недбалість. У будь-якій іншій частині світу вона б мала право принаймні відвернутися, коли її пані була в поганому гуморі...

За кілька років до того, як я приїхав до Тобольська, містом пройшов загін, відправлений на битву з чукчами. Невеликий загін з артилерією генерал послав уперед. Його знищили чукчі тоді, коли загін не чекав нападу; лише кілька солдатів утекли до генерала. Той виступив з усім військом, був побитий і просив миру. Було домовлено, що вожді обох сторін разом з певною кількістю військ неозброєними зустрінуться в поселенні біля місця розташування обох армій. Чукчі чітко дотримувалися умов угоди, проте росіяни

прийшли нібито без зброї, а насправді сховали під одягом ножі, з якими часто ходять їхні селяни. Росіяни погодилися на всі умови чукчів, а потім напоїли їх такою кількістю горілки, що ті послули. Так багатьох з них уві сні убили росіяни. Ті негайно атакували армію чукчів, яка відступила в гори, а їхніх вождів убили. Мені розповів цю історію молодий вождь (в оригіналі — принц) чукчів, і її правдивість підтвердили мої перекладачі. Цей нещасний молодий вождь, який убого жив у полоні у росіян, просив мене врятувати його свободу і забрати з собою як слугу. Він надіслав мені листа з цим проханням, написаним латинськими літерами, тож я міг прочитати його. Росіяни й нині, у 1761 році, ведуть війну з цим нещасним народом, замість дати їм спокій в їхніх замерзлих горах...

Дух винахідництва не поширений серед росіян. Проте вони мають своєрідну схильність до імітування... Вони дають ремісникові зразок і наказують зробити копії. Ті виконують це дуже старанно, але для цього оригінал має бути бездоганним, інакше вони скопіюють і його хиби, хоча їх легко можна виправити. Ця риса притаманна усім московитським робітникам і митцям. Ця здатність настільки поширена серед росіян, що кожен може її помітити, щойно приїде до Росії. Легко припустити, що росіяни можуть стати зовсім не тими, ким є зараз. Я чув кілька переконливих думок, що росіяни не можуть істотно покращити жодну річ. Вважаю, що ця думка цілком хибна... Через їхній державний устрій та брак освіти росіяни зробили такий малий внесок у мистецтво і науку. Ці люди, хоча їм і не вистачає генія та сили уяви, можуть стати зовсім іншою нацією в багатьох аспектах, якщо насолоджуватимуться благодаттю свободи. Проте виникає питання, чи прогресуватимуть вони, навіть якщо її здобудуть. Я не беруся щось однозначно стверджувати з цього питання.

Ремісники прикуті ланцюгами до місця своєї роботи. Це я часто бачив, особливо в Москві. І з такими працівниками росіяни вважають, що вони можуть імітувати мануфактури Ліону.

Дені ДІДРО,
французький філософ, 1770-ті рр.

Російський народ згнів, не встигнувши дозріти... Росіяни з подорожей принесли на свою батьківщину багато поганих ідей тих країн, у яких вони побували, і нічого — з їхньої мудрості; вони привезли всі пороки і не запозичили жодної чесноти. Душа раба підла; він не належить самому собі, тому й не має інтересу дбати про себе і живе в бруді та нечистотах. Це мешканець, який занедбує квартиру, що не йому належить.

*Російський простолудин.
Ілюстрація з книги
Жана-Шатп д'Отроша
«Подорож до Сибіру
за наказом царя у 1761 р.»*

Генріх фон **ГАЙЛІНГ**,
німецький дипломат і військовий діяч.
*«Записки барона Кристіана Генріха фон Гайлінга
про поїздки в Росію», 1770–1771 рр.*

Солдати російської регулярної армії дуже добре озброєні і мають чудовий вигляд, особливо гренадери. У Кронштадті служать тільки ті, що належать до флоту й охорони Адміралтейства. Решта — інваліди. Народ, на перший погляд, цивілізований, та все-таки доволі дикий. Я бачив, як рекрути проходять вправи з шиккування, які поставлено дуже добре. Солдата з росіянина можна зробити ударами палиці, позаду кожного війська крокує людина з необхідним для цього інструментом, який дуже часто застосовують. І все ж можна дивуватися, за який короткий термін цивілізували цей народ. Петро Перший воістину заслуговує іменуватися великим. Чоловіки одягнені трохи по-варварськи. Селянин носить зазвичай кожушок, чоботи. Велика борода надає йому вигляду мавпи, вираз обличчя у нього такий, ніби він хоче когось зжерти, хоча для цього немає ніяких причин. Втім, він поводить ся цілком рабськи та настільки сповнений покори до панів, що майже за кожним словом, яке вимовляє, кланяється ледь не до землі... На військовій службі мешканці цієї країни багато чому вчаться, і за короткий термін стають зовсім іншими людьми, але без дисципліни палицями вони схожі на мавп, які можуть тільки все копіювати.

Раніше народ у Росії був дикий, тепер же, хоча жорстокість ще не викоренена, він поводить ся набагато цивілізованіше і чемніше. Армія на дуже високому рівні, вона сильна і дуже гарно забезпечена. Флот так само чудовий — недаремно він зміг пройти з Петербурга в Морею у Перському морі, чого ніхто не очікував від російського флоту. Росіяни наділені визначними талантами, особливо ті, хто отримав гарне виховання, — вони заучують все легко, як мавпи: що бачать, те одразу можуть скопіювати.

Росіянин — тиха, благочестива людина, хоча інколи фальшива і хитра. Вони здібні до служби та служать добре, але їм потрібна палиця. Вони погано їдять і багато постяяться, горілка — їхній

найулюбленіший напій, а пиво — звичний. Росіяни ліниві, тому й живуть погано, навіть багаті нічого не роблять, крім того, що їдять і п'ють, сплять і грають (у карти). Останнє — їхнє основне заняття. Жінки також нічим не зайняті, крім вбрання, якому приділяють багато уваги в цій країні Півночі. У них гарні статури та й з обличчя непогані на вигляд, проте зловживають рум'янами, тому замість «красива жінка» можна цілком сказати «червона жінка».

Англійська карикатура
на російську імператрицю Катерину II.
Автор Томас Роуландсон, 1791 р.

Едвард Данієл КЛАРК,

англійський мандрівник, який відвідав Російську імперію в 1790-х рр. і записав свої враження від подорожі українським прикордонням з Московією. Він привіз до британських музеїв велику кількість античних культурних артефактів з Османської імперії, Азії та Африки.

«Мандрівки: Росія, Тартарія і Туреччина», 1830 р.

З тих часів, коли ми залишили Тулу, помітна зміна в рисах народу, цього ми не змогли пояснити. У селян найчастіше було пряме жовте волосся, мов у мешканців Фінляндії, і такий же колір обличчя, не схожий на росіян, поляків чи козаків.

З Усмани ми приїхали до жалюгідного села Подулка Московська, де навіть вночі не спромоглися запалити свічку. Ніщо так не шокує, як вигляд їхніх злиденних халуп, відкритих до всілякої негоди, позбавлених будь-якого найменшого комфорту для життя. Як казали мешканці цього села, вони переселенці з Твері...

Ми часто зустрічалися з караванами малоросів, які цілком відрізняються від мешканців решти Росії. Їхні риси — польські чи козацькі. Вони більш шляхетні, гостинніші та красивіші, ніж росіяни, і перевершують їх у всьому, що може піднести один рід людський вище іншого. Вони чистіші, працьовитіші, чесніші, щедріші, більш ввічливі, сміливіші, більш гостинні, по-справжньому благочестиві та, звичайно, менш забобонні.

Перше поселення малоросів, що ми побачили, називалося Локова Слобода. Хати всі були вибілені, як багато котеджів Вельсу, їх фарбують щороку дуже ретельно. У житлах тут з'явилася така виняткова чистота, яку мандрівник лише міг собі уявити, ніби проїхавши кілька миль від Росії до Голландії. Їхні хати, навіть стелі та сволюки під стелею, регулярно миють і білять. Їхні столики та лавки сяють чистотою і нагадують інтер'єр котеджів Норвегії. В їхніх обійстях, стайнях та усьому іншому, що належить їм, помітна охайність та підприємливість. У меблях їхніх маленьких кухонь, замість темряви та димного відтінку російських будинків, ми скрізь бачили

яскравість та чистоту. Їхній посуд був увесь витертий та добре відполірований... Взагалі, хати малоросів виглядають як валлійські, норвезький інтер'єр та англійські садки навколо. Ніде нема і натяку на бруд чи паразитів...

Малороси своїми рисами нагадують козаків, ці обидва народи схожі на поляків... Їхня мова яскрава і сповнена зменшувально-пестливих слів, але подібність цього народу за елементами одягу та манерами до горян Шотландії приголомшує...

Ближче до південної частини імперії особливості характеру російського народу трапляються дедалі рідше, на щастя для мандрівника, оскільки збільшується відстань від тієї частини країни, яка помилково вважається цивілізованою, і тепер він менше скаржитися на крадіжки, шахрайство та непристойність. У північних провінціях попереджають мандрівників, щоб остерігалися мешканців України та козаків, але ми жили поряд з міською в'язницею, і зайве казати, з якої нації походила більшість її мешканців. Росіянин вважає небезпечним подорожувати Україною та вздовж Дону, тому що він усвідомлює, що мешканці цих країн добре знають, з ким мають справу. Козак, коли він на війні та далеко від рідної землі, є грабіжником, адже плундрування є частиною військової дисципліни, якої він навчений. Але коли мандрівник входить у землі, де живе козак з родиною, і довіряє їм наглядати за своїм майном, ніхто не буде більш гостинним чи більш чесним. Що ж до мешканців країни під назвою Малоросія, то французький джентльмен, який давно жив у цій країні, запевняв нас, що він не замикає на замок двері власного будинку і відправляє власний багаж без замків на відстань п'ятисот миль без ризику втратити що-небудь, як це буває навіть у Швеції...

Ми виїхали з Павловської до Казинського Хутора — селища, населеного одночасно малоросами та росіянами. Різниця між цими народами помітна без найменшого дослідження — через різкий контраст чистоти і бруду. Те, як утримувалися коні в конюшні, дало б фору конюшні будь-якого вельможі Британії. Будинок бідного голови села був чудовий, кожна річ була чистою та пристойною, ніде не було сміття. Все було настільки чисте, що вперше ми вагалися, чи слід чистити наші чоботи, перш ніж входити до хати,

на підлозі якої ми більше були б готові обідати, ніж за столом будь-якого російського князя...

Якби щастя було знайдено під російським урядом, то можна сказати, що його резиденція в Добринці, де живуть малороси — це спокійне та приємне місце, маленькі білі хатки, замешкані здоровим і, очевидно, задоволеним суспільством, чиї члени живуть у найкращому спокої, позбавленому шпигунів, збирачів податків, поліції та інших дрібних деспотів країни. Ми були прийняті в одному з їхніх дворів із сердечним привітанням та посмішкою, що сильно відрізняється від насуплених брів і підозрілих очей, до яких ми так звикли (в Росії). Малороси з численними їхніми родинami сидять на землі колами, вечеряють біля своїх акуратних хаток, і все це веселе і разом випромінює радість і спокій, дуже рідкісні в межах російських територій.

Російський жетон на бороду (1705 р.), що його видавали особі, яка сплатила запроваджений Петром I податок на бороду.

Шарль Франсуа Філібер **МАСОН**,

французький офіцер на службі в Росії (1786–1796 рр.).

«Таємні записки про Росію до кінця правління Катерини II та початку правління Павла I», 1798 р.

Після п'ятики найбільш явний і найпоширеніший порок росіян — це злодійство. Не думаю, що знайдеться на землі ще один народ, настільки схильний привласнювати чуже добро: від першого міністра до головнокомандувача армії, від лакея до солдата усі крадуть, грабують і шахраюють. В інших країнах злодія зневажають навіть найнижчі стани, у Росії ж найбільше, чого він може побоюватися, — це те, що його змусять повернути крадену річ назад. Адже на удари палицею він уваги не звертає, а якщо ви впіймаєте його на гарячому, він вигукне, посміхаючись: «Винен, пане, винен!» — і, повернувши нагробоване, буде абсолютно впевнений, що розплатився з вами сповна. Цей ганебний порок, поширений серед усіх станів, і майже ніким не засуджується.

Присяга московита. Ілюстрація до книги Мандельсло, 1719 р.

Франсуа Габріель де **БРЕ**,
баварський посол у Росії.
«Записки про Росію», 1799–1801 рр.

Єдність у діях, властива деспотизму, робить Росію дуже страшною. Досить волі государя, щоб приголомшити всі частини цього великого організму: жодних перешкод, ніяких противаг, ніяких посередників влади. Чого бажає імператор, те і відбувається; має він рацію чи ні, все одно. Оскільки в Росії все є машина, то простота початку всякого руху робить цю машину дуже величною. Треба боятися не щасливих народів, а диких і фанатичних. В останніх на першому плані — фізична сила та інтенсивність дій, позбавлені попередніх роздумів.

Засуджений на шляху на каторгу.
Ілюстрація з путівника «Ілюстрований
опис Російської імперії», 1855 р., Нью-Йорк

Маркіз де **КЮСТІН**,
французький журналіст і мандрівник,
«Росія в 1839 році».

Серед російських дипломатів є такі майстри своєї справи, яких не знайдеш у найбільш розвинених і цивілізованих народів. Це тому, що з наших газет вони заздалегідь дізнаються про всі наші події та наміри, бо ми замість обачно приховувати від них свої слабкості, щоранку пристрасно викриваємо їх перед усім світом, поки їхня власна візантійська політика вершиться в тіні й вони старанно приховують від нас свої думки, вчинки й страхи. Ми рухаємося вперед у яскравому світлі, вони — потайки: гра йде не на рівних. Вони залишають нас у сліпому незнанні, самі ж розумнішають завдяки нашій щирості. Наша слабкість — у балакучості, їхня сила — у таємничості; ось основна причина їхньої дипломатичної майстерності...

Російський народ, як мені здається, обдарований, але здібності його залишаються без застосування, бо росіяни вважають, що їхня доля — творити насильства. Як усі мешканці Сходу, росіяни мають вроджене почуття прекрасного, словом, природа наділила цих людей тягою до свободи, але замість цього їх роблять знаряддям гноблення. Ледве вибившись з брудю, людина одразу отримує право, більше того, її зобов'язують, зневажати інших і давати їм стусани, які сиплються на неї зверху. Росіянин заподіює зло, щоб винагородити себе за утиски, яких зазнає сам. Так дух беззаконня спускається донизу суспільними сходами зі сходинки на сходинку і до самих основ пронизує це нещасне суспільство, що ґрунтується лише на примусі, причому на примусі, який змушує раба брехати самому собі та дякувати тирану. І з такого свавілля, що становить життя кожної людини, народжується те, що тут називають громадським порядком, тобто похмурий застій, що лякає спокоем, близьким до спокою могильного; росіяни пишаться, що в їхній країні мир та спокій.

Це дуже цікавий народ; коли я спостерігав, як розмовляють люди з нижчого стану, то помічав, хоча й не розумів слів, що вони

не позбавлені розуму. Рухи їхні викривають гнучкість і спритність, обличчя — чутливість, меланхолію, привітність, — все це властивості людей непересічних, а їх узяли й перетворили на робочу худобу...

Якщо кому-небудь колись удасться спонукати російський народ до справжньої революції, то це буде смертовбивство впорядковане, немов перешикування полку. Села на наших очах перетворюються на казарми, і організоване кровопролиття явиться з хатин у всеозброєнні, буде висуватися ланцюгом у суворому порядку. Словом, росіяни так само підготуються до грабежів від Смоленська до Іркутська, як готуються нині до парадного маршу площею перед Зимовим палацом у Петербурзі.

Просування кожної окремої людини в чині залежить тільки від волі імператора. Тому людина, яка піднялася рівень за рівнем до найвищого стану в цій штучно влаштованій нації, може після смерті вшануватися військовими почеснями, хоча ніколи не служила в жодному війську...

З такого суспільного устрою виникає настільки потужна лихоманка заздрості, настільки нездоланий свербіж честолюбства, що російський народ має втратити здатність до всього, крім завоювання світу. Безладне честолюбство висушує людське серце, але воно так само може виснажити й розум, відібрати у нації здатність до обмірковування настільки, що вона пожертвує свободою заради власної перемоги. Тут постає головне питання: що це за думка про завоювання, яка становить таємне життя Росії, — може, приманка, спроможна більш-менш довго спокушати грубий народ, або ж в один день їй судилося втілитися в реальність?

Я бачу цей колос зблизка, і мені важко собі уявити, щоб цей витвір божественного промислу мав на меті лише послаблення азійського варварства. Мені здається, що основне його призначення — покарати кволу європейську цивілізацію за допомогою нового нашестя. Нам невпинно загрожує одвічна східна тиранія, і ми станемо її жертвами, коли накличемо на себе цю кару своїми дивацтвами та криводушністю...

Імперія ця за всієї її неосяжності — не що інше, як в'язниця, ключ від якої в руках імператора. Така держава живе тільки пере-

могами і здобутками, а в мирний час ніщо не може зрівнятися з безталанням його підданих — хіба тільки безталанність государя. Людині тут невідомі ані справжні суспільні розваги освічених умів, ані неподільна і груба свобода дикуну, варвару. Я не бачу іншої винагороди за нещастя народитися за такого режиму, крім мрійливої гордості та надії панувати над іншими. Кожного разу, коли мені хочеться досягнути моральне життя людей, які живуть у Росії, я знову і знову повертаюся до цієї пристрасті. Росіянин думає і живе як солдат!.. Як солдат-завойовник.

Справжній солдат, хоч би в якій країні жив, ніколи не буває громадянином, а тут він громадянин менше, ніж будь-де. Він в'язень, який засуджений довічно вартувати інших ув'язнених. Якщо міряти велич мети кількістю жертв, то, безперечно, не можна не передбачити панування цієї нації над усім світом...

*«Засуджені і конвой».
Картина Олександра Орловського, 1815 р.*

Коли над Росією зійде сонце гласності, весь світ здригнеться від побачених несправедливостей — не тільки давніх, а й тих, що понині творяться щодня. Та тільки слабким буде це тремтіння, бо така вже доля правди на землі: народи не відають її, коли їм найбільше треба це знати, а коли дізнаються, виявляється, що вона їм вже більше не потрібна. Зловживання скинутої влади викликають лише мляві вигуки. Ті, що розповідають про них, вважаються людьми озлобленими, які б'ють вже поваленого супротивника. Поки ця несправедлива влада стоїть на ногах, її безчинства ретельно приховуються, бо міць свою вона застосовує насамперед задля того, щоб заглушити стогони своїх жертв...

Надзвичайна недовірливість усіх, з ким ви тут маєте справу, незалежно від стану, — це нагадування про те, що вам слід триматися насторожі: зі страху, який вам вселяють, ви можете судити про небезпеку, на яку наражаєтесь. Такі заходи безпеки виказують загальну недовіру, що панує в країні. А оскільки досі росіянам рідко доводилося особисто спілкуватися з іноземцями, навчитися хитрості їм не було в кого, крім як у себе самих. Досвіду вони набралися у спілкуванні один з одним. Ці люди не дадуть нам забути дотеп, сказаний їхнім улюбленим государем Петром Великим: «Щоб обдурити одного росіянина потрібні троє жидів»... Нам нічого соромитися висловів, як імператору, тому ми розуміємо його слова так: один росіянин перехитрить трьох євреїв...

У народу, загартованого постійним страхом, милосердя вважається слабкістю. З таким народом можна впоратися лише залякуваннями. Невблаганна суворість ставить його на коліна, м'якість же, навпаки, дозволила б йому піднести голову. Його не можна переконати, але можна змусити коритися, він не вміє бути гордим, але може стати зухвалим: він бунтує проти поблажливої влади та підкоряється безжальній, бо приймає злобу за силу...

Монгольська жадібність цього племені та його невикорінна підозрливість видають себе як у найбільш дріб'язкових, так і в найзначніших життєвих обставинах. У латинських країнах обіцянка — священна річ, а слово є запорукою, яку цінує однаково і той, хто дає обіцянку, і той, кому її дають. У греків та їхніх учнів — росіян — слово не що інше, як злодійська відмичка для проникнення в чуже житло...

*Половання росіянина з собакою на ведмедя.
Ілюстрація з путівника «Ілюстрований опис
Російської імперії», 1855 р., Нью-Йорк*

Настільки засліплена держава, звичаї якої згодяться щонайбільше для того, щоб цивілізувати бухарців і киргизів, наважуться претендувати на панування світом? Незабаром Росія буде прагнути не лише зрівнятися правами з іншими націями, а й піднестися над ними.

Ви збираєтесь вершити долі Європи?! Чи мислимо це? Ще нещодавно ви були ордою, скутою страхом, ще нещодавно корилися наказам дикунів, які ледь навчилися чемних промов, — а нині ви намірилися відстоювати цивілізацію у народів надцивілізованих! Росіяни ще нещодавно були ордою, вони останні вихідці з Азії.

Прощу взяти до роздумів: якщо росіяни коли-небудь досягнуть панування над Заходом, вони не стануть правити ним, самі залишаючись вдома, як монголи в давнину. Навпаки, вони поспішать залишити свої крижані рівнини; вони не візьмуть приклад з попередніх своїх повелителів — татар, які вимагали данину в слов'ян здалеку (бо клімат Московії лякав навіть монголів). Щойно перед московитами відкриються дороги в чужі краї, як вони натовпами кинуться геть зі своєї країни.

Зараз вони розповідають про свою помірність, відхрещуються від намірів завоювати Константинополь. Вони буцімто бояться будь-якого розширення імперії, де великі відстані й без того стали справжнім лихом. Подумати тільки, наскільки вони обачні — навіть бояться спекотного клімату!.. Заждіть, невдовзі ви побачите, чим обернуться всі ці побоювання...

З усього сказаного випливає, що майбуття, яке мріється росіянам настільки блискучим для їхньої країни, від них самих не залежить. У них немає своїх ідей, тож доля цього народу наслідувачів буде вирішуватися там, де у народів є власні ідеї. Якщо на Заході вщухнуть пристрасті, якщо між урядами та підданими встановиться союз, то жадібні завойовницькі сподівання росіян стануть химерою...

Одна з найпривабливіших рис, що вирізняють росіян, це, на мою думку, їхня здатність нехтувати будь-якими запереченнями; для них не існує ані труднощів, ані перешкод. Вони вміють бажати. У цьому прості люди не відрізняються від дворян з їхньою майже гасконською вдачею. Країна аж кишить надто спритними та нахабними крадіями! Злочинів тут скоюють так багато, що правосуддя

не наважується бути суворим до злочинців, та й взагалі, все тут робиться не за правилом, а за примхою! Такий примхливий державний лад, на жаль, дуже пасує до примхливих уявлень народу, байдужого і до істини, і до справедливості...

Російський селянин, озброєний незмінною сокирою, виходить неушкодженим з безлічі складних ситуацій, які поставили б у безвихідь наших селян, і відповідає згодою на будь-яке прохання. Російський селянин заповзятливий, він вміє знайти вихід з будь-якої ситуації. Він ніколи не виходить з дому без сокири — це невелике залізне знаряддя в умілих руках мешканця країни, де ще є ліси, може творити дива. Якщо ви заблукали в лісі й з вами російський слуга, він за кілька годин збудує хатину, де можна переночувати, причому дуже зручно і вже напевне в більшій чистоті, ніж у старому селі.

*Жінка з околиць Москви.
Гравюра середини
XVIII ст.*

Але якщо у вас є шкіряні вироби, бережіть їх: спритність властива росіянам у всьому, зокрема в крадіжці, тому поясам, шкіряному фартуху візка, ременям ваших валіз загрожує небезпека. Втім, звичка брати все, що погано лежить, не заважає тим самим людям бути дуже побожними. Ми приїжджали на поштову станцію, де незмінно виявлялося, що побожний і чемний шахрай, коли запрягав або розпрягав коня, щось та крав: сумку з інструментами, шкіряний ремінь, чохол для валізи, у найменшому разі свічку від ліхтаря, цвях, гайку. У них не заведено повертатися додому «з порожніми руками»...

Бачили б ви, як старанно ховаю я свої писання, бо будь-якого мого листа, навіть того, що здався б вам найбільш невинним, вистачить, щоб мене заслати до Сибіру...

Мене вражає непомірна тривога росіян щодо того, як про них подумає чужинець. Неможливо виказати менше незалежності; росіяни тільки й думають що про враження, яке справить їхня країна на стороннього спостерігача. Мені здається, що вони погодилися б стати ще злішими та більш дикими, ніж вони є, аби лише їх вважали добрішими та більш цивілізованими. Я не люблю людей, які так мало цінують істину; цивілізація — не мода і не виверт, це сила, що приносить користь, корінь, що породжує стовбур, на якому виростають квіти й плоди. Я сам думаю, що радше волів би мати справу з північними варварами, ніж з мавпами, що мавпують мешканців Півдня. Від первісної дикості позбутися можна, від манії здаватися тим, ким ти не є, вилікуватися не вдасться... Тяга до наслідування в них настільки сильна, що вони простодушно ображаються, коли чують, що їхня країна не схожа ні на яку іншу. Своєрідність, яка здається нам гідністю, видається їм пережитком варварства. Вони уявляють собі: коли ми вже не полінувалися приїхати на край світу, аби подивитися на них, то повинні безмірно зрадіти, побачивши за тридев'ять земель від дому погане наслідування того, що ми залишили з любові до змін...

Хай навіть Росія не піде далі дипломатичних претензій і не наважиться на військові дії, все одно її панування видається мені однією з найнебезпечніших речей у світі. Ніхто не розуміє тієї ролі, яка відведена цій державі серед європейських країн. Згідно зі своїм устроєм, вона буде уособлювати порядок, але, згідно

з характером своїх підданих, під приводом боротьби з анархією почне насаджувати тиранію, ніби свавілля змогло вилікувати хоч одну соціальну недугу! Цій нації бракує морального почуття. Зі своїм військовим духом і спогадами про навали вона готова вести, як і раніше, завойовницькі війни — найжорстокіші з усіх, — поки Франція та інші західні країни будуть обмежуватися війнами пропагандистськими...

Російський князь Козловський сказав мені, озираючись: «Ви навіть не можете уявити, наскільки велика нетерпимість росіян... Не подумайте, наприклад, що розгром Польщі є наслідком злочинства імператора; це — результат холоднокровного і глибокого розрахунку. З точки зору правовірних росіян, ці звірства гідні найбільшої похвали... за цією логікою, чим більше варварства у вчинках суддів і катів, тим більше у них святості... Куди не глянь, Росія у всьому відстала від Європи на чотири століття... Імператор Петро побажав одружитися з маркітанткою Катериною. Для виконання цього бажання потрібно насамперед підшукати майбутній імператриці рідню. У Литві, а, можливо, і в Польщі, знаходять якогось дворянина, нарікають його спадковим аристократом, а потім оголошують братом царевої обраниці.

Російський деспотизм перекроє факти, бореться проти очевидності й перемагає в цій боротьбі. Адже ані очевидність, ані справедливість, якщо вони незручні для можновладців, не знаходять у нас захисників. Народ і навіть знать змушені бути присутніми під час цієї нарути над істиною, примиряються з ганебним видовищем, бо брехня деспота, хоч би якою грубою вона була, завжди лестить рабові. Росіяни, які покійно витримують стільки поневірянь, не стерпіли б тиранії, якби тиран не робив смиренний вигляд і не прикидався, що вважає, ніби вони коряться йому з доброї волі. Людська гідність, зневажена абсолютною монархією, хапається, як за соломинку, за будь-яку дрібницю: рід людський згоден терпіти зневагу і наруту, але не згоден, щоб йому чітко і ясно давали зрозуміти, що його зневажають і з нього знущаються. Ображені вчинками, люди ховаються за словами. Брехня настільки принизлива, що жертва, яка змусила тирана лицемірити, відчувається наче помстилася».

Щоразу, коли справа доходила до тверджень, якими ризикувано образити московитську гордість, князь замовкав, якщо не був абсолютно впевнений, що ніхто не може їх почути... Коли я поділився з ним думкою, що відвертість його міркувань про батьківщину доводить мені, що і в Росії є люди, які насмілюються безстрашно висловлювати власну думку, він відповідав мені: «Я не росіянин!!!»...

У Росії любов до парадів не знає меж. Це зовсім не смішно: хлоп'яцтво в таких масштабах здається мені жахливим. Це жахливе явище, можливе лише за тиранії, і є, мабуть, одним з найогидніших її проявів!.. У всіх країнах, крім тих, де панує абсолютний деспотизм, люди докладають чималих зусиль, щоб досягти великої мети. Лише народи, які сліпо підкоряються самодержавцю, йдуть за його наказом на величезні жертви заради нікчемних результатів. Отже, вигляд російського флоту, що вийшов у море на потіху царю, гордість його підлабузників і маневри його юних підданих на підступах до столиці — все це справило на мене найтяжче враження. За шкільними вправами я розгледів залізну волю, спожиту даремно, яка гнітить людей через неможливість підкорити стихії. У кораблях, які за кілька зим стануть непридатними, так і не встигнувши прислужитися у справжній битві, я побачив не символ великої та могутньої держави, а привід для марного пролиття народного поту. Найлютіший ворог цього військового флоту — лід, що майже на пів року скує воду. Кожної осені, після тримісячних навчань, юнаки повертаються у свої клітки, іграшку прибирають у коробку, а імперські фінанси зазнають поразки за поразкою через мороз...

Підпливати до Петербурга із захватом може лише той, хто не підпливав Темзою до Лондона: там панує життя, тут — смерть. Англійці, які стають поетами, коли йдеться про море, називають свої військові судна полководцями. Росіянам ніколи не спаде на думку назвати так свої парадні кораблі. Німі раби примхливого господаря, дерев'яні угодники, ці нещасні судна — не полководці, а царедворці, точна подоба євнухів з сералю, інваліди імперського флоту.

Коли наш корабель став на якір біля Кронштадта, ми дізналися, що одне з прекрасних суден, яке щойно маневрувало неподалік від нас, сіло на мілину. Ця корабельна аварія становила небезпеку тільки для капітана, якому загрожувало розжалування, а, можливо,

і серйозніше покарання. Князь К*** пошепки сказав мені, що нещасний багато виграв би, якби загинув разом зі своїм кораблем...

Велика кількість непотрібних запобіжних заходів дає роботу купі дрібних чиновників. Кожен з них виконує свої обов'язки з педантичним виглядом, суворим і важливим, покликаним вселяти повагу до найбезглуздішого заняття. Він не вшанує вас жодним словом, але на обличчі його ви прочитаєте: «Дайте мені дорогу, я — складник величезної державної машини». Цей складник, що діє не за власною волею, подібний гвинтику годинникового механізму, — ось що в Росії називають людиною! Вигляд цих людей, які з доброї волі перетворилися на автомати, налякав мене; в особі, опущеній до стану машини, є щось надприродне. Якщо в країнах, де техніка пішла далеко вперед, люди вміють вдихнути душу в дерево і метал, то в країнах деспотичних вони самі перетворюються на колоди. Мені несила зрозуміти, нащо їм розум. Від згадки про той тиск, якому довелося піддати істот, наділених розумом, щоб перетворити їх на неживі предмети, мені стає ніяково. В Англії я боявся машин, у Росії шкодую людей.

У Росії нижчі чини не мають права обирати що б там не було, все, що вони роблять і говорять, нічого не означає і нічого не вартує. Судячи з того, що я міг почути та побачити пізніше, твір під назвою «Росіяни про самих себе» виявився б книгою дуже суворою. Для росіян любов до батьківщини — не більше ніж засіб підлеститися до їхнього государя. Варто їм переконатися, що государ їх не чує, і вони беруться обговорювати все довкола з відвертістю тим небезпечнішою, що відповідальність за неї вони поділяють зі своїми слухачами...

Коли дивився на їхні обличчя і розмірковував про те, що ці знедолені істоти вважають життям, я переймався питанням, за які гріхи Господь прирік шістдесят мільйонів смертних на вічне перебування в Росії. Я починаю розуміти, чому росіяни так наполегливо запрошують іноземців відвідати їхню країну взимку: снігова ковдра завтовшки в шість футів може приховати все, що завгодно, влітку ж місцевість постає перед мандрівником у всій своїй наготі...

Російські царі ставлять славу серед чужинців понад усе, навіть понад власну користь. Сьогодні і в Парижі, і в Росії чимало росіян, які захоплюються чудовими плодами, що їх дало слово імператора,

причому, пишаючись результатами, жоден з них не шкодує про витрачені кошти. «Слово царя всемогутне», — говорять вони. Так — але, оживляючи камені, воно вбиває людей. Попри це маленьке уточнення, усі росіяни пишаються можливістю сказати чужинцям: «Ось бачите, ви три роки сперечаєтеся про те, як перебудувати театральну залу, а наш імператор за один рік підняв з руїн найбільший палац світу». І вони вважають, що загибель кількох тисяч робітників, принесених у жертву найвищому нетерпінню та примсі імператора, яку видають за потребу нації, — жалюгідна дрібниця і зовсім не дорога ціна за цей дитячий захват. Я, француз, бачу в усьому цьому саме лише нелюдське педантство. Тут народ і уряд єдині; навіть заради того, щоб воскресити загиблих, росіяни не зреклися б чудес, здійснених з волі їхнього монарха, — чудес, свідками, співучасниками та жертвами яких вони є. Мене ж найбільше дивує не те, що людина, з дитинства привчена поклонятися самій собі, людина, яку шістдесят мільйонів людей або напівлюдей називають всемогутньою, замислює і доводить до кінця такі вчинки, а те, що серед голосів, які оповідають про ці діяння для доброї слави цієї людини, не знайдеться жодного, який вибився б із загального хору і заступився за нещасних, які заплатили життям за самодержавні чудеса. Про всіх росіян, хоч би до якого стану вони належали, можна сказати, що вони впиваються своїм рабством...

Вираз очей у російських простолюдинів особливий: це — шахрайський погляд азійців, під час зустрічі з якими починаєш думати, що ти не в Росії, а в Персії.

У Росії все підпорядковується військовій дисципліні. Коли я потрапив у цю країну, то сповнився такої любові до Іспанії, ніби я — уродженець Андалусії. Втім, бракує мені аж ніяк не спеки, бо тут тепер справді нічим дихати, а світла й радості...

Ці люди-автомати нагадують шахові фігури, які рухаються з волі одного-єдиного гравця, невидимим суперником якого є все людство. Тут діють і дихають лише з дозволу імператора або за його наказом, тому тут усі похмурі та скуті; мовчання править життям і паралізує його. Офіцери, кучери, козаки, кріпаки, царедворці — всі ці слуги одного пана, які відрізняються один від одного лише званням, сліпо виконують невідомий їм задум. Цей народ, позбавлений дозвілля

та власної волі, — не що інше, як збіговисько тіл без душ. Неможливо без трепету думати про те, що на таку велику кількість рук і ніг припадає одна-єдина голова... Російська імперія — це табірна дисципліна замість державного устрою, це стан облоги, зведений у ранг нормального стану суспільства...

Всі великі художники і артисти, які приїжджали в Росію, щоб пожинати тут плоди завойованої в інших краях слави, лишалися в межах Російської імперії лише короткий час. Якщо вони зволікали з від'їздом, то зволікання це шкодило їхньому таланту. Повітря цієї країни протипоказане мистецтвам: все, що росте в інших широтах просто неба, тут потребує тепличних умов. Російське мистецтво вічно буде садовою квіткою...

Прокинувся я від того, що відчув жар, оглянув себе і побачив... що б ви думали? Брунатний покрив поверх мого плаща, який рухався. Відкинемо алегорії: плащ мій був усіяний клопами, і клопи ці поїдом їли мене. Хазяїн змусив себе чекати, але нарешті прийшов, однак, коли дізнався причину мого смутку, розреготався і негайно пішов, сказавши, що я швидко звикну до свого прихистку, бо нічого кращого в Петербурзі не знайду. Втім, він порадив мені ніколи не сідати в Росії на дивани, бо на них зазвичай сплять слуги, а їх супроводжують легіони комах...

Охоронець запалив кілька свічок у каплиці (тобто в прославленій конурі), показав мені спальню Петра Великого, імператора всія Русі: нинішній тесляр посоромився б поселити в ній свого учня. Ця блискуча скромність дозволяє нам зрозуміти епоху, країну та людину. Росіяни вибивалися з сил заради майбутнього, бо ті, кому призначалися чудові палаци, тоді ще не народилися на світ, а ті, що їх будували, не мали жодної потреби в розкоші й, вдовольняючись роллю просвітників, пишалися можливістю підготувати палати для своїх далеких нащадків, невідомих володарів майбутнього. Безперечно, в бажанні народу і його вождя зміцнити могутність і навіть потішити марнославство прийдешніх поколінь проявляється чимала велич душі; така віра у славу онуків благородна і своєрідна. Це почуття безкорисливе, поетичне і значно перевершує почуття звичайних людей і націй, які вшановують не нащадків, а предків...

Ми, мешканці Заходу, бачимо в державному злочинцеві, ув'язненому в петербурзьку фортецю, лише невинну жертву деспотизму, росіяни ж бачать у ньому ізгоя...

Прагнення вражати зовнішнім блиском — головна пристрасть росіян, тому квіти у своїх вітальнях вони часто розміщують не так, щоб зробити кімнату затишнішою, а так, щоб справити враження на перехожих. Зовсім інакше роблять англійці, які не хочуть прикрашати вулицю. Англійцям краще, ніж будь-якому іншому народу на землі, вдалося замінити стиль смаком: їхні пам'ятники сміховинні, зате приватні будинки — зразки витонченості та здорового глузду...

У Росії розмова дорівнює змові, думка дорівнює бунту, на жаль! Думка тут — не тільки злочин, а й нещастя...

Російська імперія — величезна театральна зала, де з будь-якої ложі видно, що коїться за кулісами...

Людина тут позбавлена свободи та перетворена на гроші. Вона приносить своєму панові, якого вважають вільним через те, що він сам має рабів, близько десяти рублів на рік, а в інших областях у три-чотири рази більше. Ціна на людський товар змінюється в Росії так, як змінюється у нас ціна на землю залежно від того, як вигідно можна збути вирощені на ній плоди. Поки живу тут, я мимоволі постійно підраховую, у скільки сімей обійшовся який-небудь капелюшок або шаль. Коли заходжу до будинку і бачу троянду або гортензію, я дивлюся на неї не тими очима, що завжди; все навколо здається мені залитим кров'ю. Я помічаю лише зворотний бік медалі. Я більше думаю про те, скільки душ було замучено до смерті заради того, щоб купити тканину на оббивку крісла або на сукню гарненької придворної дами, а не про капелюшок цієї дами та її принади. У державі, влаштованій саме так, пристрасть до розкошів

Одяг мешканок Московії з різних регіонів.
Гравюра кінця XVIII ст.

припиняє бути невинною забавкою, тут вона непростенна. Кожному суспільству, де немає середнього класу, слід було б заборонити розкіш, бо єдине, що виправдовує і пробає добробут вищого стану, — це зиск, який в країнах, влаштованих розумно, витягають з марнославства багатіїв трудівники третього стану...

Тут дуже легко обманутися видимістю цивілізації. Коли ви перебуваєте при дворі, то можете вважати, що потрапили до країни, розвиненої в культурному, економічному й політичному сенсі. Але якщо згадати про взаємини різних станів у цій країні, поглянути, наскільки ці стани нечисленні, зрештою, уважно придивитися до звичаїв і вчинків, ви помітите справжнє варварство, ледь прикрите обурливою пишнотою.

Я не дорікаю росіянам тим, що вони такі, які вони є, я засуджую в них бажання здаватися такими ж, як ми. Поки що вони неосвічені, але цей стан принаймні дозволяє сподіватися на краще. Гірше інше: вони постійно мучаться бажанням мавпувати інші нації, і роблять це точно, як мавпи, коли примітивізують предмет наслідування. Коли бачу все це, я кажу: ці люди розучилися жити як дикуни, але не навчилися жити як істоти цивілізовані. Згадую я страшну фразу Вольтера чи Дідро, забуту французами: «Росіяни згнили, не встигнувши дозріти»...

Хоч би якою безмежною була влада російських монархів, вони вкрай бояться несхвалення або простої відвертості. З усіх людей гнобитель понад усе боїться правди; для нього єдиний спосіб уникнути глузувань — наводити страх і зберігати таємничість. Звідси випливає, що в Росії неможливо говорити ані про особистості, ані про що взагалі... Всі, хто народився в Росії або хочуть тут жити, дають слово мовчати про все, що бачать. Тут ніхто ні про що не говорить, проте всі все знають: мабуть, таємні бесіди тут нескінченно цікаві, та хто їх собі дозволяє? Розмірковувати, досліджувати — означає накликати на себе підозри. Пан Репнін керував імперією та імператором; пана Репніна вже два роки як відправили у відставку, і за ці два роки жоден росіянин публічно не вимовив імені, яке раніше не сходило з язика у всіх тутешніх мешканців. Одного разу він звалився з вершини влади у повну безвість, тепер ніхто не наважується не лише згадувати про нього, а й вірити в його

існування, як сьогодні, так і в минулому. У Росії варто міністру втратити посаду, як його друзі негайно глухнуть і сліпнуть. Уславитися потраплянням в немилість — означає заживо себе поховати. Я кажу «уславитися», тому що ніхто не наважується сказати про людину, що вона вже впала в немилість, навіть якщо до цього йде. Відверто заявити про немилість — означає убити людину. Ось чому росіяни не впевнені сьогодні в існуванні міністра, який правив ними вчора...

Отже, ось моя порада: якщо ви захворієте під час свого перебування серед цього нібито цивілізованого народу, найправильніше буде визнати, що вас оточують дикунки, не звертатися до тутешніх лікарів і покласти на волю природи...

Що більше я дізнаюся про Росію, то більше розумію, чому імператор забороняє росіянам подорожувати й ускладнює іноземцям доступ до своєї країни. Російські політичні порядки не витримали б і двадцяти років вільних відносин між Росією і Західною Європою. Попри всі їхні старання здаватися гарно вихованими, попри здобуту ними поверхову освіту та їхню ранню та глибоку розбещеність, попри їхню відмінну практичну кмітливість, росіяни ще не можуть вважатися людьми цивілізованими. Це татари у військовому строю — і не більше. Їхня цивілізація — лише для видимості; на ділі ж вони безнадійно відстали від нас і, коли випаде нагода, жорстоко помстяться нам за нашу перевагу...

Росіяни холодні, лукаві, глузливі, дотепні та, як усі честолюбці, не схильні до зайвої чутливості. До того ж вони не довіряють іноземцям, бо сумніваються в їхній прихильності, бояться їхнього осуду, тому, ще не познайомившись із мандрівником, вони одразу дивляться на нього вороже, ховають під зовнішньою гостинністю в'їдливість і хулу...

Вперті імітатори, росіяни вважають марносластво генієм і бачать своє покликання в тому, щоб відтворювати у себе, багаторазово збільшуючи в розмірах, пам'ятники усього світу. У всіх творіннях російських монархів, які мені доводилося бачити, помітна не любов до мистецтва, а людське марнославство...

Після візиту ряджених селян до палацу я повернувся до себе, я був вражений безкорисливим захопленням, з яким народ дивиться на

багатства, яких він не має, яких у нього ніколи не буде і яким він навіть не наважується заздрити. Якби я не знав, скільки самозаконаних честолюбців щодня плодить свобода, я насилу повірив би, що деспотизм міг породити стільки безкорисливих філософів...

Якщо дати змогу росіянину діяти самостійно, він усе життя буде маятися нападами невдоволеного марнославства; він почне вважати себе варваром. Ніщо настільки не згубне для природності, отже, для духу народу, як ця невпинна заклопотаність суспільною перевагою інших націй. Ця злощасна думка Європи — привид, який переслідує росіян у схованках їхніх думок; через нього цивілізація зводиться для них до якогось більш-менш вправно виконаного фокуса...

Росіяни — вихідці зі спільноти племен, які тривалий час були кочівниками і завжди вирізнялися войовничістю; вони ще не повністю забули життя наметового табору. Всі народи, які нещодавно переселилися з Азії до Європи, стоять у ній табором, немов турки. Петербург — це армійський штаб, а не столиця нації. Хоч би яким прекрасним було це військове місто, західній людині воно видається голим...

Щоб підняти армію, змовники (декабристи) вдалися до смішного обману. Поширили чутки, що Микола нібито узурпував корону, яка призначалася його братові Костянтину, який, як стверджували, рухається на Петербург, щоб зі зброєю в руках відстояти свої права. А ось спосіб, за допомогою якого бунтівників переконали кричати під вікнами палацу: «Хай живе конституція!» Бунтівники переконали їх, що «конституція» — ім'я дружини Костянтина, тобто їхньої можливої імператриці. Як бачите, уявлення про обов'язок глибоко укорінилося в серця солдатів, якщо підштовхнути їх до непокори вдалося лише за допомогою хитрощів...

Треба побувати тут, щоб дізнатися, яких масштабів може набувати презирство багатой людини до життя бідняка, і зрозуміти, наскільки малу цінність має життя в очах людини, приреченої жити за абсолютизму...

Росіяни зазвичай виявляють свою кмітливість не стільки в намаганні удосконалити погані знаряддя праці, скільки в різних способах використовувати те, що у них є. У них мало розвинена винахідливість,

і частіше за все їм не вистачає механізмів, адаптованих для досягнення потрібної мети. Народ цей з усією його витонченістю і талантами начисто позбавлений творчого генія, росіяни й у цьому — північні римляни. І ті, і інші принесли свої науки і мистецтва з-за кордону. Вони розумні, але розум їхній наслідувальний, а отже, більш іронічний, ніж плідний, такий розум все копіює, але нічого не може створити сам...

Росіяни здебільшого мають неприємний запах, який відчувається навіть здалеку. Люди світські пахнуть мускусом, простолюди — кислотою капустию, цибулею і старими мазаними чобітьми. Дух цей стійкий і незмінний. Як ви можете підсумувати, ті тридцять тисяч підданих, які 1 січня приходять привітати імператора просто до палацу, і ті шість-сім тисяч, які завтра будуть разом з нами юрмитися в Петергофі, вітаючи свою імператрицю, повинні залишити огидний сморід. Досі я ні разу не зустрів на вулиці простолюдинки, яка б здалася мені гарною. Переважна більшість їх, по-моєму, на диво потворні та до-огиди неохайні...

Росія завжди сприймала дипломатичний корпус та й узагалі західних людей як недоброзичливих і ревних шпигунів. Між росіянами та китайцями є схожість, і ті, й інші вічно вважають, ніби чужинці їм заздять; вони судять про нас по собі.

У Росії, як на мене, люди обділені справжнім щастям більше, ніж у будь-якій іншій частині світу. Ми у себе вдома нещасні, проте відчуваємо, що наше щастя залежить від нас самих. У росіян же воно неможливе зовсім.

Країна ця, правду кажучи, добре підходить для будь-яких обманів. Раби є й в інших країнах, але щоб знайти стільки рабів-придворних, треба побувати в Росії. У цій країні визнати тиранію вже було б прогресом...

У країні, де немає правосуддя, немає й адвокатів, звідки взятися там середньому класу, який становить силу будь-якої держави і без якого народ — не більше ніж стадо, яке пасуть дресировані сторожові пси?

Смертна кара в цій країні скасована для всіх злочинів, крім державної зради; однак є злочинці, яких влада хоче вбити. І ось, щоб поєднати м'якість законотворення і традиційно люті устої,

тут роблять так. Коли злочинець засуджений до сотні та більше ударів батогом, кат, який знає, що означає такий вирок, третім ударом з людяності вбиває нещасного. Але зате смертна кара скасована!.. Хіба обманювати так закон не гірше, ніж проголосити найзухвалішу тиранію?

Тут кожен порух лица, кожна недомовка, кожен тембр голосу попереджає мене: довірливість і природність небезпечні. Російський розум — найбільш ущипливий на світі. Іронія та наслідування — ось єдині природні таланти, які я виявив у росіян. Скуштувавши одного разу отруту їхньої критики, чужинцеві вже ніколи не оговтатися. Його пропустять крізь злі язика, мов дезертира крізь стрій. Принижений, убитий горем, впаде він врешті під ноги збіговиську честолюбців, безжальніших і жорстокіших за яких нема на землі...

Російські придворні здаються мені маріонетками, підвішеними на надто товстих нитках. Ще менше віриться мені в чесність мужика. Мене пишномовно запевняють, що він не вкраде й квітки з саду свого царя. Тут я не заперечую, знаю, яких чудес можна домогтися за допомогою страху. Але я знаю і те, що ці зразкові придворні селяни не пропустять нагоди обікрасти своїх суперників на один день, знатних панів, якщо ті, надмірно зворушені присутністю селян в палаці, покладатимуться на почуття честі рабів, наділених государевою ласкою, і припинять на мить стежити за рухами їхніх рук. Вчора на імператорському і народному балу, в палаці у Петергофі, у сардинського посла дуже спритно витягли з кишені годинник, його не захистив і запобіжний ланцюжок. Багато людей втратили під шумок свої носові хустки та інші речі. У мене самого зник гаманець з кількома дукатами, але я змирився з його втратою, усміхаючись у душі над панамі, що підносили хвалу чесності свого народу. Ці панове чудово знають ціну своїм гарним словам; проте я зовсім не проти дізнатися їй так само добре, як вони...

Одні кажуть, що тут у наметах або в навколишніх селах розміщено сорок тисяч осіб імператорської гвардії, інші говорять — сімдесят тисяч. У Росії кожен запевняє мене, що його цифра точна, але ніщо не приваблює менше мою цікавість, ніж ці довільні підрахунки, бо немає нічого брехливішого. Захоплює мене лише завзятість, з якою тут намагаються вас одурити в таких питаннях.

Малюнок Жана-Батиста Лепрінса.
Жінка-удмуртка. 18 ст.

Вдавання тут таке, що тхне дитячістю. Народи позбуваються його, коли з дитинства вступають в зрілість...

Будь-який нещасний випадок вважається тут справою державного значення — адже це означає, що Господь Бог забув свій обов'язок перед імператором. Коли Господь карає росіян, вони звертаються до царя. Досі я вважав, що дух людини вже не може більше обходитися без істини, як тіло її не може обходитися без сонця і повітря. Подорож до Росії вивела мене з цієї омани. Істина — потреба лише обраних душ або найсучасніших націй. Простолюд вдовольняється брехнею, що потурає його пристрастям і звичкам. Брехати в цій країні означає охороняти суспільство, сказати ж правду означає скоїти державний переворот...

У день святкування в Петергофі двоє молодших братів-англіїців сіли в човен, лишивши на березі старшого брата, який відмовлявся на їхні наполегливі запрошення словами, що він не допитливий. І ось він твердо вирішив залишитися, а двоє братів на його очах відпливли на благенькому суденці й кричали йому: «До завтра!» Трьома годинами пізніше обидва загинули, і з ними багато жінок, кілька дітей і двоє-троє чоловіків, які були на тому ж судні. Врятувався лише один матрос екіпажу, чудовий плавець... Уявіть, як багато оповідей, суперечок, усіляких суджень, припущень, криків викликала б така подія в будь-якій країні, і особливо в нашій! Скільки газет оголосили б, скільки голосів стали б повторювати, що поліція ніколи не виконує свій обов'язок, що човни погані, човнярі жадібні, що влада не лише не рятує від небезпеки, а й, навпаки, посилює її, чи то через легковажність, чи то через скарність. Зрештою, заміжжя великої княгині святкувалося у недобрий час, як і багато шлюбів государів; і який потік дат, натяків, цитат звалився б на наші голови!.. А тут — нічого!!! Панує мовчанка, страшніша за саму біду!.. Так, кілька рядків у газеті, без жодних подробиць, а при дворі, в місті, у великосвітських салонах — ані слова. Якщо вже нічого не говорять тут, то не говорять ніде. Дрібні чиновники ще боязкіші, ніж вельможі, і якщо про щось не наважується говорити керівництво, про це тим паче не говорять підлегли.

Росіяни — царедворці в усьому. У цій країні кожен — солдат казарми, шпигун, тюремник, кат — робить щось більше, ніж просто

виконує обов'язок, він робить свою справу. Хто скаже мені, до чого може дійти суспільство, в основі якого не закладена людська гідність?

У день святкування в Петергоф відплив пароплав, що курсує зазвичай між Петербургом і Кронштадтом. Попри свої вражаючі розміри та стійкість, він ледь не перекинувся, немов наймиршавіший човник, і затонув би, якби не один іноземець, що був серед пасажирів. Ця людина (англієць), бачив, як гине багато човнів зовсім поряд із кораблем, і відчував, на яку небезпеку наражається він сам та весь екіпаж, тому зрозумів, що капітан до пуття не командує кораблем, і йому спала щаслива думка перерізати власним ножом канати тенту, натягнутого на верхній палубі для приємності та зручності пасажирів. Перше, що треба зробити, коли є найменша загроза негоди, — це прибрати тент, але росіяни не подумали про таку просту обережність, якби не виявив іноземець цілковите самовладання, судно неминуче перекинулося б. Я обмовився про цю подію кільком дуже обізнаним людям, вони підтвердили мені сам факт, але дуже просили тримати його в таємниці!..

Якби за царювання російського імператора стався всесвітній потоп, то й тоді обговорення цієї катастрофи визнали б незручним...

Росія — нація німих; якийсь чарівник перетворив шістдесят мільйонів людей на механічних ляльок, і тепер задля того, щоб воскреснути та знову почати жити, вони чекають помаху чарівної палички іншого чарівника. Країна ця здається мені палацом сплячої красуні: все тут блищить позолотою і пишністю, тут є все... крім свободи, тобто життя.

Злісна потайливість простягається тут ще далі, ніж ви думаєте. Російська поліція, така швидка на мордування людей, дуже некваплива, коли люди ці звертаються до неї, щоб розвіяти свої сумніви щодо якогось факту...

Хіба не на моїх очах один з таких листонош, кур'єр якогось міністра, а можливо, розмальований галунами камердинер якогось імператорського ад'ютанта, стягнув з козла молодого кучера і перестав бити його, лише коли побачив, що обличчя у того все залите кров'ю? Жертва цієї езекуції витримала її з воістину янгольським терпінням, без найменшого опору, так, як коряться вироку госу-

даря, як поступаються якомусь збуренню в природі. Перехожих також нітрохи не збентежила така жорстокість, навіть один з товаришів потерпілого, який напував своїх коней за декілька кроків звідти, за сигналом розгніваного фельд'єгера підбіг і тримав віжки упряжки цього державного мужа, поки той не зволив завершити екзекуцію. Спробуйте в якій-небудь іншій країні попросити простолюдина допомогти в розправі над його товаришем, якого карають через чиєсь свавілля!

Описана мною сцена відбувалася в найкрасивішому кварталі міста, у час гуляння. Коли нещасного нарешті відпустили, він витер кров, що струміла щоками, спокійнісінько сів назад на козли й знову пустився відважувати поклони при кожній новій зустрічі зі своїми побратимами.

Вся ця гидота, зауважте, тут зовсім звичайна справа і відбувалася вона в присутності мовчазного натовпу, який не лише не думав захищати чи виправдовувати винного, а й не наважувався навіть затриматися надовго, щоб подивитися на розправу. Нація, якою керують по-християнськи, обурилася б такою суспільною дисципліною, що нищить будь-яку особисту свободу. Але тут весь вплив священника зводиться до того, щоб домагатися від простого народу і знаті хресного знамення і схиляння колін...

Юний росіянин хотів виправдати звірячу жорстокість своїх земляків, згадавши жахи нашої революції. Багато жорстокостей французької революції, які навіть не згадані істориками, могли б стати доказом того, що і в найбільш цивілізованих націй звірство в людях не зникло, а всього лише задрімало. І все-таки методична, безпристрасна і незмінна жорстокість мужиків відрізняється від недовговічного сказу французів. Для французів війна проти Бога і людства не була природним станом, мода на кров змінила їхній характер, і вчинки їхні диктувались розгулом пристрастей — бо ніколи не були вони менш вільні, ніж в епоху, коли все у них звершувалося в ім'я свободи. У росіян же навпаки: ви побачите, як вони вбивають один одного, нічим не зраджують своєму характеру. Вони ніби виконують свій обов'язок. Тут убивство прораховане і скоюють його розмірено. Люди вбивають інших людей по-військовому, скрупульозно, без гніву, без хвилювання, без слів, і їхній

спокій гірше будь-яких безумств ненависті. Вони штовхають один одного, кидають додолу, б'ють, топчуть ногами, наче механізми, що рівномірно обертаються навколо своєї осі. Фізична неупередженість під час здійснення найбільш свавільних вчинків, жакхлива зухвалість задуму, холодність його виконання, мовчазна лють, німий фанатизм — ось з чого складається злочин, так би мовити, сумлінний. У цій дивовижній країні найбільш бурхливі спалахи підпорядковані якомусь протиприродному порядку; тиранія і бунт ідуть тут в ногу, зв'язуючи один по одному крок.

Я прекрасно бачив з тону бесіди росіян російський розум, дошкульний, саркастичний, глузливий. У невимушеній бесіді він здався б мені кумедним, але ніколи не вселив би мені ані почуття безпеки, ані прихильності до себе. Однак розум свій росіяни також приховують від іноземців. Більшістю росіян у їхніх взаєминах із мешканцями інших країн керують дикі ревнощі та дитяча заздрість.

Кожен росіянин — імітатор з народження, а отже, насамперед людина спостережлива. Скажу чесно, незрідка цей дар, притаманний народам у дитячому віці, вироджується у росіян у доволі підле шпигунство. Звідси їхні надокучливі, нечемні питання, які в устах людей, що самі незмінно замкнуті й відповідають лише вивертами, здаються абсолютно недоречними. Я сказав би, що тут навіть у дружбі є щось від стеження. Як же не бути напготові, коли маєш справу з людьми настільки обачними і замкненими в усьому, що стосується їх самих, і які так прискіпливо випитують все про інших? Коли б вони помітили, що ви поводитесь з ними природніше, ніж вони з вами, то вирішили б, що їм вдалося вас обдурити. Стережіться ж виявляти перед ними свою безпосередність, виказувати їм довіру: люди, позбавлені почуттів, розважаються, спостерігаючи за переживаннями інших; але я не люблю, коли мене використовують задля таких забав. Росіяни ці погано виховані, але вже добре навчені, гарно одягнені, рішучі, самовпевнені, вони наслідують європейців та перетворюють свою вишуканість на карикатуру, бо не тямлять, що вишуканість у звичках цінна лише остільки, оскільки провіщає щось краще в серцях людей, нею наділених. Учні в майстерні моди вважають видимість речі безпосередньо річчю. Коли дивлюсь на цих дресированих ведмедів, я шкодую,

що не бачу ведмедів диких, — росіяни поки що неосвічені люди, але вже зіпсовані дикуни...

Народ цей вселяє до себе співчуття, а не довіру — ось ще один відтінок почуттів, який я пізнав у Росії. Тутешні простолюдини — кумедні пройдисвіти. Їх можна було б багато чому навчити, але тоді їх не треба обманювати. Коли ж селяни бачать, що пани або прислужники панів брешуть частіше, ніж вони самі, то продовжують ще сильніше грузнути в хитрості та нищості...

У Росії людське життя мають за ніщо... У кронштадтських підводних казематах серед інших державних злочинців утримуються нещасні, яких відіслали туди ще за царювання Олександра. Бідолахи втратили розум від тортур настільки жорстоких, що їхнім катам немає ані виправдання, ані прощення. Жертви цієї мерзенної політики втратили людську подобу, нещасні, які випали зі сфери публічного права, гниють у темряві ув'язнення, чужі світу, всіма забуті, покинуті навіть самими собою. І безумство їхнє — плід нескінченної туги й остання розрада в ній; вони втратили пам'ять і майже втратили розум — цей світоч людяності, який ніхто не має права гасити в душі ближнього. Вони забули навіть своє ім'я, тюремники жорстоко і завжди безкарно знущаються з них, заради забави запитують, як їх звати, — у глибинах цієї прірви беззаконня панує такий безлад, а питьма в ній така непроглядна, що в них не можна розпізнати жодних слідів правосуддя. Про деяких в'язнів невідомо навіть, який злочин вони скоїли, проте їх досі тримають під вартою, тому що ніхто не знає, кому їх повернути, і всі вважають, що оприлюднити злодіяння більш незручно, ніж дозволити йому тривати далі... На словах деспотизм скромний — адже будь-яку річ у людському суспільстві можна назвати по-різному! І ось нам на кожному кроці твердять, що в Росії немає смертної кари. Поховати людину заживо не означає її вбити!

Коли думаєш, що з одного боку існує стільки горя, а з іншого — стільки несправедливості та лицемірства, то перестаєш вважати винним кого-небудь з тих, кого посадили у в'язницю, — злочинцем виглядає тільки суддя...

Хресне знамення — не доказ благочестя; тому мені здається, що, попри стояння на колінах і всі зовнішні прояви побожності,

у своїх молитвах росіяни звертаються не так до Бога, як до імператора. Цьому народу, який боготворить своїх панів, потрібен, як японцям, ще один володар: духовний государ, що вказує шлях на небо. Мирський правитель занадто прив'язує народ до земного. «Розбудіть мене, коли йтиметься про Бога», — говорив заколисаний імператорською літургією іноземний посол у російській церкві...

Прощення було б небезпечним уроком для такого черствого у глибині душі народу, як російський. Правитель опускається до рівня своїх дикунів підданих. Він так само безсердечний, як вони, він сміливо перетворює їх на скотів, щоб прив'язати до себе: народ і володар змагаються в обмані, забобонах і нелюдності. Огидне поєднання варварства і малодушності, обопільна жорстокість, взаємна брехня — все це становить життя чудовиська, тіла, що гние, в чіх жилах тече не кров, а отрута: ось неминуча сутність деспотизму!..

Володарі, які володіють нині цим священним притулком східного деспотизму, вважають себе європейцями, тому що вигнали з Московії калмиків, своїх братів, тиранів і вчителів. Не в образі їм буде сказано, ніхто не був так схожий на ханів з Сарая, як їхні супротивники і послідовники, московські царі, які запозичили у них все, аж до титулу. Бо росіяни називали татарських ханів царями...

Якби ви подорожували разом зі мною, то так само, як і я, помітили б неминуче спустошення, яке утворило в душі російського народу абсолютне свавілля. Насамперед це дика зневага до святості даного слова, до істинності почуттів, до справедливості вчинків; потім це тріумфальна у всіх справах і угодах брехня, це всі види нелюдності, недобросовісності й обману, словом, притуплення морального почуття.

Мені здається, я на власні очі бачу, як з усіх воріт Кремля виходять пороки й заповнюють Росію...

Кремль не тішить око, а вселяє страх. Він не прекрасний, він жахливий. Жахливий, як царювання Івана IV. Таке царювання навіки робить душу народу, який покірно пережив його, сліпою. Навіть останні нащадки цих людей, затаврованих ім'ям катів, матимуть на собі відбиток злочинів своїх батьків: злочин проти людства дається взнаки аж до найвіддаленішого потомства. Цей злочин

полягає не лише в тому, щоб творити несправедливість, а й у тому, щоб її терпіти. Народ, який проголошує смиренність найпершою чеснотою, заповідає нащадкам тиранію, нехтує власними інтересами. Крім того, він не виконує свого обов'язку...

Жахливе царювання Івана так сильно зачарувало росіян, що вони навчилися знаходити об'єкт для захоплення навіть у безсромності своїх правителів. Політична покірність стала для росіян культом, релігією. Наскільки мені відомо, немає іншої країни, де б жертви боготворили своїх катів! Саме цей верховний закон віддав націю у владу Івана IV; вони згодні поклонитися тигру замість Бога — аби лише не загинула їхня імперія. Такої політики дотримувалися росіяни під час царювання, яке дало початок Росії, і в політиці цій (стихійній або усвідомленій, не важливо). Довготерпіння жертв лякає мене навіть більше, ніж шаленість тирана. Навіть більше, я з жахом помічаю, що, як би не змінювалися обставини, ті самі погляди росіяни сповідують донині, тож, якби народила російська земля другого Івана IV, все повторилося б знову.

Отже, помилуйтеся картиною, рівної якій годі й шукати у світовій історії: росіяни з відвагою і ницістю людей, спраглих до панування над світом, у сльозах молять Івана, щоб він продовжував правити ними... Дорослі й малі, бояри та купці, стани і приватні особи — словом, вся нація ридає, запевняє царя у своїй любові і клянеться коритися йому в усьому, аби він не полишив її. Бо для росіян діяти на власний розсуд — таке страшне випробування, про яке вони з їхнім підлим патріотизмом бояться навіть подумати, адже наслідком цього випробування може бути тільки хаос, згубний для імперії рабів. У ницісті, що сягнула таких меж, є щось величне. Це римська чеснота, запука непорушності Держави, але якої держави, Боже милостивий!.. У справах цей нелюд був незбагненною сумішшю міці та боягузтва. Доти, поки він вважає себе сильнішим за супротивника, він загрожує йому, зазнавши поразки — плаче і благає. Він плазує, ганьбить себе, свою країну, свій народ — і ніхто не опирається цьому, ніхто не обурюється такою ницістю!!! Навіть сором — та кара, що останньою наздоганяє нації, які зрадили самим собі, не розплющує росіянам очі!.. Кримський хан спалює Москву, цар рятуються втечею; коли вертається, він знаходить на місці столиці

самі руїни. Його поява лякає згорьованих на згарищі мешканців більше, ніж нашествя ворога. Однак ніхто жодним словом не нагадує монарху про те, що залишати свій пост у хвилину небезпеки — негідно чоловіка...

Нічим не стримуваний деспотизм одурманює розум. Зберегти розум після двадцятирічного перебування на російському престолі може або ангел, або геній. Але ще з більшим здивуванням і жахом я бачу, яке заразливе безумство тирана і як легко слідом за монархом втрачають розум його піддані; жертви стають старанними поплічниками своїх катів. Ось урок, який викладає нам Росія... У Санкт-Петербурзі небезпечним людям затикають рот, а незручні факти зображують так, ніби їх не було; завдяки цьому влада може дозволити собі все, що завгодно...

Взагалі, мені не здалося, що мешканці Росії страждають надлишком великодушності. Вони не вірять у цю чесноту і заперечували б її існування, якби вистачало їм на це сміливості; нині ж вони її зневажають, бо вона їм зовсім чужа. У них більше хитрості, ніж делікатності, більше м'якості, ніж чутливості, більше гнучкості, ніж невимушеності, більше приемності, ніж ніжності, більше проникливості, ніж винахідливості, більше розуму, ніж уяви, більше спостережливості, ніж розуму, а найбільше у них розважливості.

Працюють вони не для того, щоб принести користь іншим, а для того, щоб отримати винагороду. Вогонь творення в їхніх грудях не палає, натхнення, що породжує піднесені плоди, вони не знають, почуття, які не потребують інших оцінок та інших винагород, крім тих, що народжує піднесеність із серця Творця, їм невідомі. Позбавте їх таких рушіїв, як корисливість, страх або марнославство, і вони віддадуться бездіяльності. В образотворчих мистецтвах вони проявляють себе рабами, які прислужують у палаці; священна самотність генія їм недоступна; чиста любов до прекрасного їх не насичує. З їхніми звершеннями у сфері практичній все так само, як із їхніми творіннями у світі думки...

Віроломство згубне у всьому, особливо ж у справах торговельних. Водночас у цій країні воно сягає так далеко, що навіть розпусники, які укладають між собою таємні угоди, не можуть бути впевнені в сумлінності спільників.

Постійні зміни валютного курсу сприяють безлічі обманів. З вуст росіянина ви не почуєте точного слова, ясної та чіткої обіцянки, причому невизначеність його слів завжди йде на користь його гаманцю. Ця вічна плутанина ускладнює навіть стосунки між коханцями, бо кожен з них знає наперед брехливість іншого, тому бажає отримати плату наперед. І через цю взаємну недовіру стає неможливим домовитися про будь-що, попри добру волю сторін.

В інших краях цивілізація підносить душі, тут — розбещує. Росіяни були б моральнішими, якби залишалися більш дикими; просвіщати рабів — означає підривати підвалини суспільства. Щоб долучитися до культури, людині потрібен певний запас чеснот.

Звичайно, росіяни майстерно вміють приховувати власну обмеженість, але при близькому знайомстві цей дипломатичний талант швидко набридає.

Одна лише Росія, яка пізно долучилася до цивілізації, через нетерплячість правителів своїх так і не пізнала добродійно глибинного дозрівання, поступового і ненасильницького розвитку. У Росії не відбулася та внутрішня робота, яка утворює великі нації та готує один народ бути паном, тобто просвітником, інших. Не раз я помічав, що в цій країні суспільство, яким його створили самодержавці, — не що інше, як величезна теплиця, повна чарівних дивовижних рослин. Кожна квітка нагадує тут про свою далеку батьківщину, але питаєш себе — де життя, де природа, де тубільні створіння в цих зібраннях пам'ятних зразків. Таке зібрання виявляє більш-менш вдалий відбір, зроблений допитливими мандрівниками, але не є серйозним творінням вільної нації...

Суспільне життя в цій країні — суцільні інтриги проти істини. Кожен, хто не дає себе одурити, вважається тут зрадником. Посміятися з хвастоців, спростувати брехню, заперечити проти політичної похвальби, мотивувати свою покірність — все це є тут замахом на безпеку держави та государя. Такого злочинця чекає доля революціонера, змовника, ворога державного порядку, злочинця, винного в образі величності...

Коли я тільки їхав до Росії, шинкар у німецькому Любеку сказав мені: «У росіян два вирази обличчя; я говорю не про слуг — у них обличчя завжди однакові, — а про панів: коли вони їдуть до Європи,

вигляд у них веселий, вільний, задоволений; вони схожі на коней, які вирвалися із загорожі, на пташок, яким відчинили клітку. Всі — чоловіки, жінки, молоді, старі — мають щасливий вигляд, як школярі на канікулах. На зворотному шляху ті ж люди приїжджають у Любек з витягнутими, похмурими, мученицькими обличчями; вони говорять мало, кидають уривчасті фрази; вигляд у них заклопотаний. Я прийшов до висновку, що країна, яку її мешканці полишають з такою радістю і в яку повертаються з таким небажанням, — погана країна»...

Татарська навала розділила історію цієї країни на дві абсолютно різні епохи. Між незалежними слов'янами та росіянами, яких три століття рабського існування привчили коритися тиранії, пролягла прірва. Хоча в обох цих народів немає, правду кажучи, нічого спільного, крім назви, з тими стародавніми племенами...

Росіяни щільніше закривають свої хатини, ніж наші селяни, тому подорожній, якого цікавість завела туди, гірко розкаюється: такий там сморід і темрява. Я не раз заходив у ці задушливі халупи в той час, коли селяни відпочивають. Ліжок там немає: чоловіки та жінки сплять покотом на дерев'яних лавках, що стоять уздовж стін. Але бруд, що панував у тому бівуаку, незмінно лякав мене, і я відступав. Однак замість того, щоб піти відразу, я щоразу барився, і в покарання за свою нескромність неодмінно виносив у складках одягу якихось комах на пам'ять...

Знатні вельможі, коли приїжджають до столиці з глибини імперії, привозять із собою численну челядь: оскільки люди є їхньою власністю, вони вважають їх предметами розкоші. Коли вони лишаться самі в панських покоях, слуги, як істинні уродженці Сходу, одразу розвалюються в кріслах і на диванах, залишаючи всюди клопів, які з-під диванної оббивки переповзають у дерев'яні підлокітники та ніжки меблів, а звідти — на стіни, підлогу і стелю. Кілька днів потому вони заповнюють все житло, причому неможливість провітрити кімнати взимку лише посилює зло. Новий імператорський палац, відновлений такою дорогою ціною, вже кишить цими тварюками. Можна подумати, ніби нещасні робітники, які розлучилися з життям заради того, щоб якомога швидше оздобити палати свого повелителя, заздалегідь помстилися за свою загибель,

ДЕСЯТЬ ЗАПОВІДЕЙ
МОЛОДИМ ДІВЧАТАМ.

ЗАПОВІДЬ СЕДЬМА.
НІКОЛИ НЕ КОХАЙ КАЦАПА

заразивши ці згубні стіни мерзотними комахами. Деякі кімнати палацу довелося закрити ще до того, як у них вселилися господарі...

Жінки з народу, які мені траплялися, мало привабливі; вигляд у них забитий. Дивна річ! Чоловіки турбуються про свій туалет, жінки ж ставляться до нього байдуже. Можливо, причина у тому, що чоловіки служать знатним вельможам...

«Немає сумніву, що країна, де така будівля призначена для молитви, — не Європа, це Індія, Персія, Китай, а люди, які приходять поклонитися Богу в цю коробку з-під цукерок, — не християни!» Такі слова вирвалися у мене, коли я вперше побачив незвичайну церкву Василя Блаженного...

Представники фінської раси вилицюваті, у них маленькі, тьмяні, глибоко посаджені очі та плескати обличчя, немов люди ці під час народження гепнулися носом об землю. До того ж у них безформний рот, а все лице абсолютно невиразне — справжня маска раба. Тутешні мешканці схожі на фінів, а не на слов'ян...

В областях, прилеглих до столиці, населення негарне. Власне, їх навіть не можна назвати росіянами, бо тут багато представників фінської раси, які нагадують лапландців... І в чоловічих, і в жіночих обличчях переважає калмицький тип: виразні вилиці й плескатиї ніс...

Росіяни, ніби світловолосі цигани, люблять усе, що блищить, вони милуються зовнішністю і самі чарують нею. Викликати заздрість, чого б це не коштувало, — ось межа їхніх мрій! Англію з'їдає гординя, Росію мучить марносластво...

Мені, як і раніше, час від часу траплялися доволі гарні селянки; але я не втомлююся засмучуватись через потворний фасон їхніх суконь. Це безглузде вбрання не дає уявлення про властиве росіянам почуття витонченості. Воно зіпсувало б, мені здається, найдосконалішу красу. Уявіть собі подобу пеньюара без пояса, безформний мішок замість сукні, зібраний просто під пахвами. Я думаю, це єдині жінки у світі, яким спало на думку зробити талію над грудьми, а не під ними... Російський народ наділений природною витонченістю, грацією, завдяки якій все, що він робить, все, до чого торкається або що надягає на себе, набуває невідомого для нього мальовничого вигляду. Якщо людей менш тонкої породи

поселити в російських будинках, одягнути в російське вбрання і змусити користуватися російським приладдям, то всі ці предмети здадуться просто потворними. Тут вони видаються мені дивними, дивовижними, але визначними й гідними опису. Винахідливий розум людини зумів перемогти клімат і подолати всі перешкоди, які природа звела в пустелі, геть позбавлений поезії, щоб зробити її непридатною для суспільного життя. Протилежність сліпої покори кріпосного народу в політиці та рішучій і послідовній боротьбі того самого народу проти тиранії згубного клімату, його дика непокора перед лицем природи, яка кожної миті проглядається з-під ярма деспотизму, — невичерпні джерела цікавих картин і серйозних роздумів...

*Російська пропагандистська листівка
часів Першої світової війни*

Тільки коли поживеш у цій пустелі, де немає спокою, у цій в'язниці, де не буває дозвілля, — починаєш відчувати, наскільки ж вільно живеться в інших країнах Європи за будь-якого правління. У Росії, не перестану повторювати, свободи немає ні в чому, — хіба що, як мені казали, в одеській торгівлі. Тому-то імператор, наділений пророчим чуттям, недолюблює той незалежний дух, що панує в цьому місті, зобов'язаному своїм процвітанням розумові й непідкупності француза...

Якщо син ваш буде невдоволений Францією, ідіть за моєю порадою— скажіть йому: «Їдь у Росію».

Така подорож піде на користь кожному європейцеві; побачивши на власні очі цю країну, кожен буде задоволений життям у будь-якому іншому місці. Завжди корисно знати, що є на світі держава, де немає місця для щастя, — адже людина за законом природи своєї не може бути щасливою без свободи. Пам'ять про таку державу спонукатиме бути не таким аж надто прискіпливим, повернувшись до рідного вогнища.

*Югославський плакат часів
конфлікту Югославії з СРСР, кінець 1940-х рр.*

ПІДСУМОК

Причини особливостей Росії з точки зору історії

Для розуміння природи особливостей Росії слід знати, у яких історичних обставинах формувалася ця країна. Як можна бачити з цієї книжки, такі обставини значно глибші за комуністичний режим, вплив телепропаганди чи «путінізм».

Історики люблять починати спочатку. Тож почнемо.

По-перше, варто відзначити цікавий факт, який за радянських часів можна було визнавати науковцям, але було заборонено науково осмислювати. Річ у тім, що кам'яна доба на території Центральної Росії — в осередку формування російського етносу — закінчилася на кілька тисяч років пізніше, ніж у більшості країн Європи. Так, приміром, на території України кам'яна доба тривала в різних регіонах до 5–3 тисячоліття до нашої ери.

Натомість на території сучасної Центральної Росії, де згодом сформувався російський етнос, кам'яна доба тривала до кінця I тис. до н.е., а подекуди й до I–II тис. н.е. Перші власні вироби з металу з'явилися на території Залісся — осердя формування російського народу — лише на початку–в середині I тис. н.е.

У той час, як у степах України було розсіяно безліч скіфських бронзових наконечників для стріл, на території Центральної Росії (або Залісся) їх робили з кості, хай і схожі за формою. Звичайно, це не стосується регіонів Північного Кавказу і Південного Уралу, де своя металургія з'явилася теж досить рано.

Між тим первісне суспільство — це спільнота, де панує граничний колективізм і де людина не здатна індивідуально видобувати засоби існування. Люди в таких спільнотах гостро конкурують за край обмежені ресурси, а розподіл набутку племені розвиває

такі якості, як хитрість і винахідливість. Схильність до солідарності та співпраці розвивається з появою більших спільнот, які можуть співпрацювати одна з одною на взаємну користь, без гри «з нульовою сумою».

Як стверджують деякі антропологи, поняття загальної правди не існує або воно вкрай слабке в первісних суспільствах, де умови існування особливо складні. Тут існують гостро непримиренні «правди» ворожих племен, схильних до конкуренції, а не до співпраці. Крім того, конкурують індивідуальні «правди» кожного члена племені, які зводяться до тези: «що мені вигідно, те й правда». Ця первісна риса в науці називається «моральним релятивізмом». Зрештою, моральний релятивізм властивий багатьом людям з різних щаблів цивілізаційного розвитку, проте сучасні спільноти у своїй ідеології намагаються його уникати, формуючи ідеологічний ґрунт для співпраці членів спільнот.

Прості і водночас промовисті факти. В Австралії аборигени в 11 разів частіше опиняються за ґратами, ніж представники інших спільнот. У Новій Зеландії 14% населення становлять аборигени маорі, а в тюрмах їх половина.

Сучасна політкоректність часто не дозволяє визнати, що це пояснюється тим, що ці народи не надто давно вийшли з кам'яної доби. Їм потрібне подвигництво і праця їхніх найкращих людей, щоб змінити ситуацію.

Тим часом у Росії — навпаки, суспільство часто ставало на бік деспотів. Досі в російській мові є словосполучення «фількіна грамота» на позначення чогось безглузлого і нікчемного. Це словосполучення відсилає до грамот московського митрополита Філіпа Количева, який закликав царя Івана Гроznego припинити душогубства. Як видно, в цьому диспуті населення підтримало тирана.

Коли стверджують, що росіяни «одурманені пропагандою», то не беруть до уваги, що одурити можна того, хто хоче бути одуреним. А росіяни переважно досить швидкі й гострі на розум. Не дарма писав російський поет Пушкін: «Тьмы низких истин мне дороже нас возвышающий обман».

Моральні зміни людської природи — найскладніші, бо мають найбільшу інерцію еволюції й можуть навіть обернутися й рухатися

у зворотному напрямі. Тому швидкий перехід від архаїчного суспільства призводить до того, що риси, властиві первісним спільнотам, не встигають еволюціонувати слідом за матеріальною культурою і формуванням нових соціальних структур.

У результаті на нові щаблі розвитку виноситься первісна ідеологія домінування вождя, який має бути найсильнішим, найспритнішим, найхитрішим, і авторитет якого має бути непохитним, беззаперечним і тотальним. Потужні сліди цієї ідеології ми бачимо в де-факто самодержавній Росії.

По-друге: визначальну роль у становленні країн і народів відіграють батьки-засновники держав. Якщо вони — Джордж Вашингтон, Бенджамін Франклін і Томас Джефферсон, то виходять Сполучені Штати Америки. Якщо це Володимир Мономах, який у XII столітті закликав скасувати смертну кару, «не караючи смертю ні правого, ні винного», то це саме та спадщина, яка виводить на вулиці мільйон людей за побитих студентів.

А якщо батьки-засновники й сучасні авторитети країни — це Олександр Невський, Іван Грозний, Петро I чи Сталін?

По-третє: варто розуміти, що нищівне для усталених соціальних структур монголо-татарське іго тривало в Росії утричі довше, ніж, наприклад, в Україні (у 1237–1480 роках проти 1240–1320 рр.) А періодична залежність Москви від держав Чингізидів тривала аж до початку XVIII століття.

По-четверте: слід усвідомлювати, що багато століть суть російської історії значною мірою зводилася до боротьби з віяннями з Європи та до стирання слідів європеїзації «найпоконнішими» режимами — монголо-татарами, Іваном Грозним, більшовиками, Путіним.

Нарешті, по-п'яте: варто розуміти, що менш ніж двісті років тому майже 90% росіян були рабами, котрих продавали на базарах. І це тривало в Росії не 80 років, як в Україні, а протягом усієї історії Московщини до 1861 року.

Ці знання потрібні українцям не для того, щоб підноситися чи пишатися на тлі чужих лих і дикунств, а лише для розуміння суті речей, для усвідомлення глибини загроз.

Зневага чи марносластво, на відміну від знання, не несуть ніякого конструктиву, а лише деморалізують і псують людей. Зрештою, як казала Мати Тереза, перед тим, як судити когось, слід взути його взуття і пройтися усіма його дорогами.

Натомість достовірне знання про природу країни, з якої на Україну і на Європу неодноразово насувалися руйнівні навали, допоможе нам, а також, можливо, й іншим європейцям, вистояти, і з гідністю та перемогою іти власним шляхом.

Європейські карикатури на монархічну, радянську і пострадянську політику Росії. XIX, XX, XXI ст.

СПИСОК ЛІТЕРАТУРИ

1. A journey into Siberia, made by order of the king of France by abbe Chappe D' Auteroche. — London.: T. Jefferys. — 1770.
2. A Relation of Three Embassies from Charles II to the Great Duke of Muscovie, the King of Sweden, and the King of Denmark, Performed in the Years 1663 and 1664 by the Earle of Carlisle. London, 1669.
3. Английские путешественники в Московском государстве в XVI веке / пер. Ю. В. Готье. — М., Соцэкгиз, 1937.
4. The Opus Majus. Roger Bacon / Translated by Robert Belle Burk. — University of Pennsylvania Press, 1928.
5. Барбаро и Контарини о России / Скржинская Е. Ч. — М.; Наука, 1971.
6. Путешествие в Московию Рафаэля Барберини в 1565 году / перевод В. Любич-Романовича. — Сын отечества, № 7. — 1842.
7. Библиотека иностранных писателей о России. Том 1. / перевод В. И. Семенова. — СПб., 1836.
8. Опис України / Г. Л. Боплан; пер. з фр. В. Косик. — Л.: Мета, 1998.
9. Хроника Быховца / Предисловие Улащик Н. Н. — М.: Наука, 1966.
10. Конрад Буссов. Московская хроника. 1584—1613 / Ред. И. И. Смирнова. — М.-Л. АН СССР, 1961.
11. Величко С. В. Літопис. Т. 1. / Пер. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1991.
12. Величко С. В. Літопис. Т. 2. / Пер. В. О. Шевчука; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1991.
13. Николаас Витсен. Путешествие в Московию, 1664—1665. Дневник / Перевод В.Г. Трисман. — СПб.: «Симпозиум», 1996.
14. Галицько-Волинський літопис / Пер. Теофіль Коструба. — Львів, 1936.
15. Записки барона Христиана Генриха фон Гайлинга о поездке в Россию в 1770—1771 гг. // Новая и новейшая история, № 5. — 2000.
16. Літопис Самовидця / видання підготував Я. І. Дзира. — Київ: «Наукова думка», 1971.
17. Хроніка європейської Сарматії / О. Гваньїні ; Пер. Ю. Мицик. — К.: Видавничий дім «Киево-Могилянська академія», 2007.
18. Сигизмунд Герберштайн. Записки о московитских делах. Павел Иовий Новокомский. Книга о московитском посольстве / Перевод А. И. Малеина. — СПб., 1908.
19. Сигизмунд Герберштайн. Записки о Московии / Пер. А. В. Назаренко. — М.: МГУ, 1988.

20. Геродот. История. В 2 ч. / перевод Ф. Г. Мищенко. — Москва: Издательство Юрайт, 2019.
21. Джером Горсей. Записки о России XVI—начала XVII вв. / перевод А. А. Севастьяновой. — М.: МГУ, 1991.
22. Літопис гадяцького полковника Григорія Грабянки. — К.: Т-во «Знання» України, 1992.
23. Иржи Давид. Современное состояние Великой России или Московии. Перевод Ю. Е. Копелевич // Вопросы истории, № 1. — 1968.
24. Дневник последнего похода Стефана Батория на Россию (осада Пскова) и дипломатическая переписка того времени / изд. М. Коялович. — Санкт-Петербург: тип. Имп. Акад. наук, 1867.
25. Известия англичан о России XVI в. / пер. С. М. Середонина. — Чтения в императорском обществе истории и древностей российских. — 1884.
26. Иордан. О происхождении и деяниях гетов. — СПб.: Алетея, 1997.
27. Історія русів / пер. І. Ф. Драч. — Вид. 2-ге. — К.: Веселка, 2003.
28. Edvard Daniel Clarke. Travels in Russia, Tartaria and Turkey. Edinburg. — 1830.
29. Итальянец в России XVI в. Франческо да Колло. Донесение о Московии / Пер. О. Симич. — М.: Наследие, 1996.
30. Samuel Collins. The Present State of Russia [London, 1671; from the first edition at Houghton Library, Harvard University]. Introduced and edited by M. Poe. 2008.
31. Корб И. Г. Дневник путешествия в Московию (1698 и 1699) / Пер. А. И. Малеина. — СПб., 1906.
32. Scenes from the court of Peter the Great: based on the Latin diary of John G. Korb, a secretary of the Austrian Legation at the court of Peter the Great. New York: N.L. Brown, 1921.
33. Астольф де Кюстин. Россия в 1839 году / Пер. В. Мильчиной и И. Стаф. М.: Изд-во им. Сабашниковых. — 1996.
34. Літопис руський / Пер. Л. Є. Махновця; Відп. ред. О. В. Мишанич. — К.: Дніпро, 1989.
35. Михалон Литвин. О нравах татар, литовцев и москвитян/ перевод В. И. Матузовой. М.: МГУ. — 1994.
36. Львівський літопис і Острозький літописець /О. А. Бевзо. — Київ, 1971.
37. Донесение Августина Майерберга императору Леопольду I о своем посольстве в Московию // Чтения в императорском обществе истории и древностей Российских. № 1-3. — М., 1882.
38. Маржерет Жак. Состояние Российской империи. Ж. Маржерет в документах и исследованиях. Под ред. А. Береловича, В. Д. Назарова, П. Ю. Уварова. — М.: Языки славянских культур, 2007.

39. The Roman History of Ammianus Marcellinus: During the Reigns of the Emperors Constantius, Julian, Jovianus, Valentinian, and Valens. — Volumes 1-2. — Nabu Press, 2013.
40. Masson Charles Francois Philiberts. Secret memoirs of the Court of St. Petersburg, particularly towards the end of the reign of Catherine II, and the commencement of that of Paul I, translated from the French. London.: H.S. Nichols Co. — 1895.
41. Масса Исаак. Краткое известие о Московии в начале XVII века / Перевод А. А. Морозова. — М.: ОГИЗ, 1937.
42. Абу-л-Хасан Али ибн ал-Хусайн ибн Али ал-Масуди. Золотые копи и россыпи самоцветов / Пер. Д. В. Микульского. М.: Наталис, 2002.
43. Матвей Меховский. Трактат о двух Сарматиях. / ред. С. А. Аннинского. — М.-Л., Издательство Академии наук СССР, 1936.
44. Невиль, Фуа Де Ла. Записки о Московии. — М.: Аллегро-пресс, 1996.
45. Немирич Юрій. Роздуми про війну з московитами // Тисяча років української суспільно-політичної думки. У 9-ти т. — К.: Дніпро, 2001. — Т. 2. — Кн. 2. — Перша пол. XVII ст.
46. Новое известие о времени Ивана Грозного / пер. А. И. Малеина. — Л.: Изд-во АН СССР, 1934.
47. О начале войн и смут в Московии / пер. А. Н. Шемякина. — М.: Фонд Сергея Дубова. — 1997.
48. Об иностранных посланниках в России // Вестник Европы, Часть 169. — № 21. — 1829.
49. Адам Олеарий. Описание путешествия в Московию / Пер. А. М. Ловягина. — М.: Русич. — 2003.
50. Adam Olearius. The Voyages and Travells of the Ambassadors Sent by Frederick Duke of Holstein, to the Great Duke of Muscovy, and the King of Persia / Translated by John Davis. — London, 1669.
51. Заметки о России, сделанные Эриком Пальмквистом в 1674 году. — М.: Ломоносовъ, 2012.
52. The State of Russia, under the present Czar / by Captain John Perry. — London, 1716.
53. Полное собрание русских летописей (ПСРЛ). — Т. 1. — Лаврентьевская летопись. — Ленинград, 1926—1928.
54. Послание Иоганна Таубе и Элерта Крузе. Рогинский М.Г. // Русский исторический журнал. — Книга 8. — 1922.
55. Путешествие антиохийского патриарха Макария в Москву в середине XVII в. / пер. Г. Муркоса. — СПб.: П. П. Сойкин. — 1898.

56. Путешествие в Персию через Московию 1602—1603 гг. / пер. А. И. Станкевича. — М.: Императорское общество истории и древностей Российских. — 1896.
57. А. Роде, А. Мейерберг, С. Коллинс, Я. Рейтенфельс. Утверждение династии: [Сборник] / сост. А. Либерман. — М.: Фонд Сергея Дубова: Рита-Принт, 1997.
58. Гильом де Рубрук. Путешествие в восточные страны / Перевод А. И. Малеина; Отдел рукописей, редких и старопечатных книг. — М.: Государственное издательство географической литературы. — 1957.
59. Скрынников Р. Г. Забытый источник о России эпохи Ивана Грозного // Вопросы истории. — 1999. — № 1.
60. Сэра Томаса Смита путешествие и пребывание в России / Пер. И. М. Болдакова. — СПб., 1893.
61. Стрейс Ян. Три путешествия / Пер. Э. Бородиной. Под ред. А. Морозова. — Рязань, Александрия, 2006.
62. Анналы; История. П. К. Тацит / Пер. с лат. А. С. Бобович. — М.: АСТ: НФ «Пушкинская библиотека», 2005.
63. Трактат Иоганна Фабри «Религия московитов» // Россия и Германия. Вып. 1. — Изд. РАН ИВИ, 1998.
64. Ульфельдт Я. Путешествие в Россию / Пер. Л. Н. Годовиковой; отв. ред. Дж. Линд, А.Л. Хорошкевич. — М., 2002.
65. Fletcher G. Of the Russe Common Wealth. Or Manner of Governement by the Russe Emperor (commonly called the Emperour of Moscovia), with the manners and fashions of the people of that Country. — London, 1591.
66. Фукидид. История / Пер. и примеч. Г. А. Стратановский. — М.: Научно-издательский центр «ЛАДОМИР: АСТ, 1999.
67. Шевалье, П'єр. Історія війни козаків проти Польщі. Пер. з фран. Ю. Назаренко. — К.: Томіріс, 1993.
68. Штаден, Генрих. О Москве Ивана Грозного: записки немца-опричника / пер. И. И. Полосина. — М., 1925.
69. Юль, Юст. Записки датского посланника при Петре Великом (1709—1711) / перевод Щербачева Ю. Н. — М.: Университетская типография, 1899.

ЗМІСТ

ПЕРЕДМОВА	5
ГЕРОДОТ	7
Аміан МАРЦЕЛІН	9
«ЛІТОПИС РУСЬКИЙ»	10
Гійом де РУБРУК	11
Роджер БЕКОН	12
Іосафат Барбаро	13
Амброджо КОНТАРІНІ	13
Матвій МЕХОВСЬКИЙ	16
Франческо да КОЛЛО	18
Павло ЙОВІЙ	22
Сигізмунд ГЕРБЕРШТАЙН	24
Йоганн ФАБРІ	36
Альберто КАМПЕНЗЕ	37
Михалон ЛИТВИН	38
Річард ЧЕНСЛЕР	40
Стівен БАРРОУ	43
«Опис Московії невідомим англійцем, який перебував на службі при царському дворі взимку 1557–1558 рр.»	44
Франческо ТЬЄПОЛО	47
Ентоні ДЖЕНКІНСОН	48
Рафаель БАРБЕРІНІ	52
Франсуа де БЕЛЬФОРЕ	56
Джордж ТУРБЕРВІЛЬ	57
Альберт ШЛІХТІНГ	59
Джером ГОРСЕЙ	65
Якоб УЛЬФЕЛЬДТ	69
Генріх фон ШТАДЕН	75
«Коротка правдива звістка і загальний огляд минулих історій і діянь, що трапилися останнім часом у 1570 і 1571 роках у Москві та Росії»	82
Йоганн ТАУБЕ і Елерт КРУЗЕ	87
Данило ПРИНЦ з Бухова	95
Аллесандро ГВАНЬІНІ	100
«КНИГА ПРО БИТВИ БАТОРІЯ З МОСКОВИТОМ»	101

Джованні Паоло КОМПАНИ	104
Джилльс ФЛЕТЧЕР	106
Георг Тектандер фон дер ЯБЕЛЬ	123
Петро ПЕТРЕЙ	124
Томас СМІТ	152
Жак МАРЖЕРЕТ	154
Конрад БУССОВ	166
Ісаак МАСА	175
Юрій НЕМИРИЧ	184
Август МАЄРБЕРГ	191
Антіохійський патріарх МАКАРІЙ III	208
Ян Янсен СТРЕЙС	210
Чарльз КАРЛАЙЛ	217
Іржі ДАВИД	223
Адам ОЛЕАРІЙ	225
Самійло ВЕЛИЧКО	245
Семюел КОЛЛІНЗ	246
Ніколаас ВІТСЕН	248
Ерік ПАЛЬМКВІСТ	270
Яків РЕЙТЕНФЕЛЬС	271
Юрій КРИЖАНИЧ	286
Фуа де ла НЕВІЛЛЬ	287
Йоган-Георг КОРБ	289
Юст ЮЛЬ	302
«ІСТОРІЯ РУСІВ»	326
Джон ПЕРРІ	328
Жан-Шапп Д'ОТРОШ	331
Дені ДІДРО	345
Генріх фон ГАЙЛІНГ	346
Едвард Даніел КЛАРК	348
Шарль Франсуа Філібер МАСОН	351
Франсуа Габріель де БРЕ	352
Маркіз де КЮСТІН	353
ПІДСУМОК	390
Список літератури	394

На форзаці: гравюри з зображенням страти стрільців у Московії з книги австрійського дипломата Йогана-Георга Корба «Щоденник подорожі до Московії», 1698–99 рр.

УДК 327(470+571)(091)

П14 ЗБАГНУТИ РОСІЮ. Свідчення очевидців: від Геродота до Кюстіна. Упор. О. Палій. — К.: А-БА-БА-ГА-ЛА-МА-ГА, 2022, вид. 4-те. — 400 с. — ISBN 978-617-585-194-4

Ця книга — зібрання свідчень очевидців, представників різних епох: послів, співробітників дипломатичних місій, офіцерів, купців — про країну, що нині зветься Росією.

Цікаво, що російська цензура не хотіла таких свідчень. Російські переклади іноді свідомо спотворювалися перекладачами, а деякі визначні твори, уривки з яких наведено тут, ніколи не видавалися російською мовою — зрештою, українською теж.

Книга стане в пригоді військовим, дипломатам, бізнесменам, а також усім, хто хоче (або не хоче) мати справу з Росією.

Ця книга — зібрання свідчень очевидців, представників різних епох: послів, співробітників дипломатичних місій, офіцерів, купців, мандрівників — про країну, що нині зветься Росією.

Цікаво, що російська цензура не хотіла таких свідчень. Російські переклади іноді свідомо спотворювалися перекладачами, а деякі визначні твори, уривки з яких наведено тут, ніколи не видавалися російською мовою — зрештою, українською теж.

Книга стане в пригоді військовим, дипломатам, бізнесменам, а також усім, хто хоче (або не хоче) мати справу з Росією.

ISBN 978-617-585-194-4

9 786175 851944